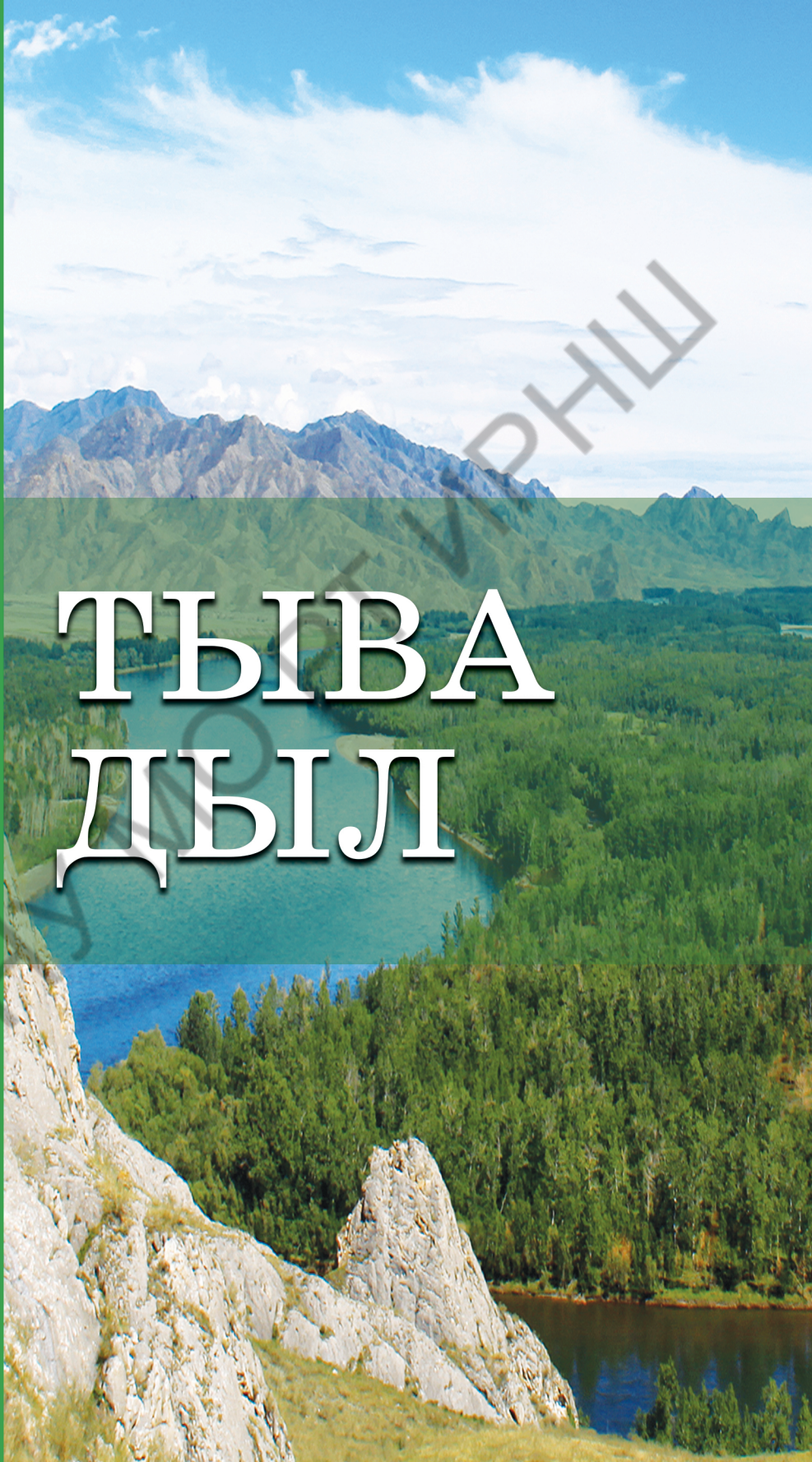


6

ТЫВА
ДЫЛ



М. В. Бавуу-Сюрюн, К. Б. Доржу,
Б. Ч. Ооржак, А. Б. Хертек

Тыва дыл

6 класс

Ниити өөредилге организацияларынга өөредилге ному

Федералдыг Күрүнениң өөредилге стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелээн

Кызыл – 2015

Авторлар:

М.В. Бавуу-Сюрюн, К.Б. Доржу, Б.Ч. Ооржак, А.Б. Хертек

Өөредилге номунда «5-ки класска өөрөнгенин катаптаары», «Хуу аттар», “Сөс каттыжышышкыны” болгаш “Бөдүүн домакты” — *ф.э.к., профессор М.В. Бавуу-Сюрюн*; «Тыва дылдың лексиказының тывылган угунуң аайы-биле бөлүктери”, “Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери”, “Кылыг сөзүнүң тургузуу”, “Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлерин” — *ф.э.к., доцент К.Б. Доржу*; “Кылыг сөзүнүң утказы”, “Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктери”, “Кылыг сөзүнүң наклонениелери”, “Кылыг сөзүңгө катаптаашкын”, “Чыл дургузунда өөрөнгө чүүлүн катаптаары” деп кезектерни — *ф.э.к. Б.Ч. Ооржак*; “Наречие”, “Ат орну” деп кезектерни *ф.э.к. А.Б. Хертек* белеткеп кылганнар.

Эртем талазы-биле редактору *ф.э.к., профессор М.В. Бавуу-Сюрюн*

Рецензентилери: РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы *З.О. Шожал*; дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы *Ч.А. Сарыглар*.

Тускай демдеглелдер:



— дүрүм



— айтырыглар



— сактып ал



— шинчилел ажыл



— немелде онаалга



— бодан



— бөлүктө



— оюн хевирлиг онаалгалар



— бижимел ажылдар



— этнокомпонентилиг онаалгалар



— өске дылдар-биле деңге



— аас чугаа сайзырадыр онаалга

Сайгарылга демдектери:

*хой*¹ — фонетиктиг сайгарылга;

*саннар*² — тургузуунуң аайы-биле (морфемниг) сайгарылга;

*дыт*³ — морфологтуг сайгарылга;

*Дээрде куштар ужуп бар чор*⁴. — синтаксистиг сайгарылга;

*Көк кызыл чечектерни тарып алдывыс*⁵. — домакта бижик демдектерин салыр.

*цлгццр*⁶ — сөстүң лексиктиг сайгарылгазы;

*протекторат** — сөстүң тайылбырын словарьда берген.

5-КИ КЛАССКА ӨӨРЕНГЕНИН КАТАПТААРЫ

1. Шүлүктүң одуругларын аянынг номчуңар.

БАЙЛАК ЧУРТУМ

Көвей хемнер кедээзинден чуглуп баткаш,
Хөглүг-омак, шимээн-дааштыг ырлап чыдар.
Чойган, пөштүг мөөрүктерден эдектелген
Чодураалыг, делгем улуг хемнер чедир –
Торгу, маңнык хээзи дег, каас чуртум,
Тодуг чоруум сенде болгаш ынак-тыр мен.

(С. Сарыг-оол)



1. Төрээн чериниң бойдузун шүлүкчү чүү чүвөгө деңнеп турар-дыр, ук деңнелгелерни тывыңар. 2. Эдектелген, чуглуп баткаш, ырлап чыдар деп сөстөр кандыг уткалыг ажыглатынган-дыр? 3. Демдек аттары утказының аайы-биле кайы чүве аттарынга каттыжып чоруур-дур, ол сөстери-биле кады ушта бжиңер. 4. Мөөрүк деп сөстүң утказын номнуң капсырылгазында словарьдан көрүңер.

● Бир эвес сактыр болзуңарза, бо ырының аялгазы-биле тыва радионуң дамчыдылгалары бодунуң ажылын эгелээр. Ырының аялгазы, сөстери кижиниң кандыг сагыш-сеткилин оттурар-дыр? Кады ырлаарын шенеп көрүңер.



2. Тываның улустуң чогаалчызы, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи Степан Агбанович Сарыг-оолдуң “Алдан дургун” деп доостунмаан романындан үзүндүнү номчуңар. Ында хуу аттарны тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын деп бөлүктөй ушта бижирер. Соңгу Саян, Башкы Таңды, Соңгу Хан-Дээр деп черлер аттарын чүгө аңгы бижирерил?

Таңды тос кожуун девискээринде аттыг-сураглыг эрте-бурундан бээр Бег-Хем, Каа-Хем ийи хем каттышкаш, Улуг-Хем, харын мырай Эне-Сай деп алдаржаан. Ооң дараазыңга кирип сурагжаан алдарлыг хем Хемчик бо чүвөң иргин. Ол Хемчиктиң үнген бажы Таңды Тывазы биле Алтайның аразы – дөө-ле Кош-Агаш, Мугурту, Савына сыннары ол. Ол-ла Соңгу Саян, Хан-Дээр, Башкы Таңды сыннарының уткуй көрүшкен баштарындан чуғлуп баткылаан, аттыг, ат чок эмге-санчок, алгырып-мөөрөөн ужарларлыг хемнер чаржып кирген Хемчик ол.

Соңгу Хан-Дээр – Саян сыннарының мөңгө меңгилерден баткан, мырыңай-ла дөө Кара-Хөл, Даштыг-Хөлдерден эге ап баткан Ак, Алаш, Манчүрек, Көшпес, Баян-Кол, Үстүү-Ишкин, Алды-Ишкин, Шагбан-Терек, Шанчы-Бажы, Алды-Уру, Үстүү-Уру, Шом-Шум, Теректиг дээш баар, аттыг, ат чок хемчигештер чежел!



Чуғлуп баткылаан, алгырып-мөөрөөн ужарларлыг, уткуй көрүшкен деп каттыжышкыннарның уткаларын тайылбырлаңар.




3. Улуг-Хем дугайында Интернетте берген тайылбырларның бирээзин тыва дылче очулдуруңар. “Большой Енисей”, “Малый Енисей” деп орус дылда аттарны тыва дылда чүү деп адап турарыл?

Енисей (эвенк.* Ионесси «большая вода», хак. Ким, тув. Улуг-Хем «великая река», кет. Хук, селькуп. Пүүл Тяас-колд, нен. Енся'ям') – река в Сибири, одна из величайших рек мира и России. Впадает в Карское море Северного Ледовитого океана. Длина реки от места слияния Большого Енисея и Малого Енисея – 3487 км, от истоков Малого Енисея – 4287 км, от истоков Большого Енисея – 4092 (4123) км.

*Кызырлдалар: эвенк. – эвенкийский язык (эвенк дыл), хак. – хакасский (хакас дыл), тув. – тувинский (тыва дыл), кет. – кетский язык (кет дыл), селькуп. – селькупский язык (селькуп дыл), нен. – ненецкий язык (ненец дыл).


● Улуг-Хемниң Эне-Сай деп ады кайы сөске үн талазы-биле чоокшулап турар-дыр? Бо дугайында чүү деп бодаар-дыр силер?

 4. Уран сөстүң дузазы-биле күчүлүг Улуг-Хемниң дугайында чогаалчы Леонид Борандаевич Чадамба канчаар алгап ырлаанын номчуңар. Географтыг билиглерни берген эртем сөзүглелинден шүлүк чүзү-биле ылгалып турар-дыр? Кайызында терминнер ажыглаан-дыр, кайызында хөй уткалыг сөстөрниң доора утказын ажыглап сөзүглелди тургускан-дыр?

УЛУГ-ХЕМИМ — ЕНИСЕЙИМ

Меңгилер шыпкан бедиктер төрээн,
Тайга сыннар баштарындан тайлып баткан,
Чуртувус кежир чуглугуп аккан,
Чонувустуң, черивистиң чоргааралы.
Ужарлардан ужугуп баткан,
Узак шапкын улуг күжүн улус кайгаан,
Угулзалаан уну байлак
Улуг-Хемим – Енисейим — Улуг-Хемим.

● *Чуртувус кежир чуглугуп аккан, Чонувустуң, черивистиң чоргааралы* — бо одуругларның утказын тайылбырлаңар. Оон өске кандыг эпитеттер кирген-дир?

 5. Тываның улустуң чогаалчылары, тыва литератураның үндезилекчилери Сергей Бакизович Пюрбю биле Степан Агбанович Сарыг-оолдуң чогаадыкчы чаяанын чогаалчы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы канчаар үнелээн-дир, номчуңар. Ол үнелелдерни илереткен (адаан) сөстөрни, деңнелгелерни тыпкаш, олар кайы чугаа кезектеринге хамааржырын тодарадыңар.

Тыва чогаалчылар аразында хууда чуртталгазын-даа, литературлуг ажыл-чорудулгазын-даа алырга, Пюрбю ышкаш чөрүл-

дээлиг кижиг чок. Пюрбю дээрге тенниг хараган-дыр, бөзүргей хая-дыр, тос-тостуң соогу-дур, кызыдып каан изиг демир-дир, эмдик буура-дыр, аңаа кижиг болганы дээп шыдавас. Чижээ-лээрге, С. А. Сарыг-оолдуң шүлүктери чончу дылдыг, уян, хоюг аялгалар-дыр, билдингир, доктааттынгыр. С. Б. Пюрбюнуң шүлүктери ындыг эвес, эртем дылынга үндезилеттинген, кадыг, шыңгы, килеңниг одуруглар-дыр. Мен эгезинде Пюрбюну номчуурумга, кагылчак, оңгул-чиңгил черге кылаштаан ышкаш болуп турган мен. Чүгле сөөлүндө бодум чогаалчы апаргаш, ону боду тускай дылдыг, тускай хевирлиг улуг чогаалчы деп хүлээп көргөн мен. Ол чаңгыс хепке кудуп каан ок ышкаш эвес, кымгадаа дөмейлешпес чогаалчы. Сергей Бакизовичиниң талантызының күштүү ында чаштып чыдар.

1. *Тос-тостуң соогу* — бо сөс каттыжышкынының синонимнерин тывыңар. Антоними чүү бооп болур-дур? Сөзүглелде оон өске кандыг сөстөр удурланышкак уткалыг антонимнер болур-дур? 2. *Чаңгыс хепке кудуп каан ок ышкаш* деп фразеологизмниң, *кадыг одуруглар* деп каттыжышкында *кадыг* деп сөстүң утказын тайылбырлаңар.

§ 1. Дылдар дугайында ниити билиг



Делегейде амгы үеде 5 миллиард ажыг кижиг чурттап турар. Олар аразында колдуунда төрөөн дылдарында чугаалажып, харылзажып турар. Чер кырында 6000 (алды муң) ажыг дыл бар.



6. Дыл, сөс дугайында үлегер домактарны номчааш, дылдың ужурдузазының дугайында чугаалаңар.

Чаңчыл билчир — чоок төрел,
Дылын билчир — хан төрел.

Ие сөзүн ижип болбас,
Ада сөзүн ажырып болбас.

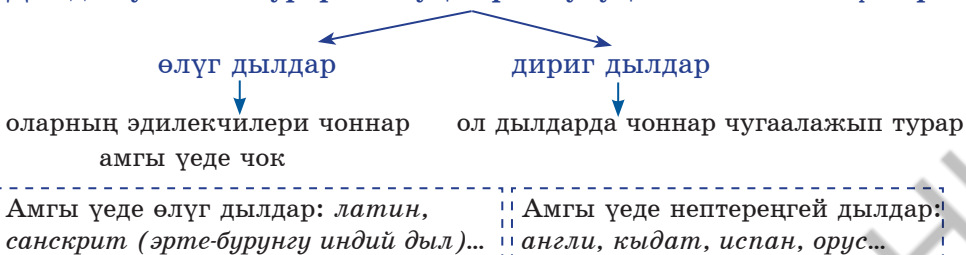
Үлегер сөсте нүгүл чок,
Үер сугда балык чок.

Кижиг чугаалажып таныжар,
Аът киштежип таныжар.

Эки сөзүң эътке сатпа,
Чажыт сөзүң чагга сатпа.

Чепти эжип өөрөн,
Чеченни сактып өөрөн!

Дылда чугаалап турар чоннуң бар-чогуңуң аайы-биле бөлүктери



7. Бердинген терминнерниң аразында дөмейлешкек азы ылгалдыг чүүлдерни айтыңар:

Төрел кижилер

Төрел дылдар

Делегей дылдарының аразында ук-төөгүзүндөн чаңгыс дылдан укталган болгаш, өзек сөс курлавыры, үн тургузуу база чугаа кезектери, домактарның тургузуу дөмейлешкек дылдарны *төрел дылдар* дээр.

Өгбе кижиги

Өгбе дыл

Төрел дылдарның укталган өзек азы бурунгу чаңгыс дылын *өгбе дыл (празык)* дээр. Тыва дыл түрк дылдарга хамааржыр болгаш ук дылдар *эрте-бурунгу (өгбе) түрк дылдан* укталган.

8. Түрк дылдар дугайында схеманы кичээнгейлиг көргөш, түңнелден үндүрүңер. Ол дылдарның эдилекчилериниң чурттап чоруур черлерин картадан тып, айтыңар.

азербайджан	алтай	башкир	гагауз
долган			казах
каракалшак			татар
тофа			турк
тыва			кыргыз
узбек			уйгур
якут (саха)			хакас
шор			чуваш
ногай	кумык	карачай-болкар	туркмен

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ЛЕКСИКАЗЫН ТЫВЫЛГАН УГУНУҢ ААЙЫ-БИЛЕ БӨЛҮКТЭЭРИ

§ 2. Ниити түрк лексика



Амгы үеде тыва дылга төрөлдөшкөк 30 ажыг түрк дыл бар. Тыва дыл Сибирьниң түрк дылдарынга (алтай, долган, тыва, тофа, шор, хакас, якут//саха) хамааржыр.

Түрк дылдар чаңгыс уктуг болганда, оларның сөс курлавыры колдуунда дөмей. Шупту түрк дылдарның словарь составының кол өзээн ниити түрк лексика тургузуп турар. Ниити *түрк лексика* тыва дылдың база өзек сөс курлавыры болур.



9. Ниити түрк лексикага хамааржыр сөстөрниң кол темалыг бөлүктөри-биле таныжыңар.

НИИТИ
ТҮРК ЛЕКСИКА

- Кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттары
- Төрөл-дөргүл илередир аттар
- Кол демдек аттары
- Планеталар аттары
- Өгнүң кезектериниң аттары
- Ат оруннары
- Өзөк кылыг сөстөри
- Сан аттары
- Бойдус болушкуннарының аттары
- Үнүштер аттары
- Дириг амытаннар аттары




10. Бердинген ниити түрк лексикага хамааржыр сөстөрни үстүндө схемада айытканының аайы-биле бөлүктөргө чарып бижидер.

Баш, кулак, оглу, кызы (оол, кыс), ай, хүн, бир, ийи, өг, хана, карак, хол, мен, сен, адыг, бөрү, хадың, ыяш, хат, чаъс, баар (бар-), чоруур (чору-), хой, өшкү, бут, оорга, ава, ача, шиви, тал, ак, кара, үш, чүс, ижин, баар, ынаар, мынаар, узун, бедик, долу, хар, акы, угба, курт, кымыскаяк, чүрек, мээ, дамыр, балык, чылан, даай, күүй, сарыг, кызыл, чоон, пага, ол, бо, чиңге,

келин, күдээ, булут, бус, кылыр (кыл-), келир (кел-), бүргөг, сылдыс, куш, эзир, Чеди-Хаан, шолбан, дээр, тудар (тут-), чыдар (чыт-), муң, сая, кандыг, кайда, өреге, эжик.

Түрк дылдарның үн тургузуунда дөмей чүүлдер бар-даа болза, чамдык үннерниң ажыглалы чаңгыс аай эвес, ылгалдыг болу бээр. Өгбө дылга сөс эгезинге нептереңгей ажыглаттынып турган *й* деп үн амгы түрк дылдарда өске үннер-биле солчу берген. Түрк дылдарда сөс эгезинге дараазында ажык эвес үннер *й/ч/д/с/з/ ш/ж* чергележиپ азы солчуп чоруур. Ч и ж э э :

тыва	алтай	хакас	азерб.	башкир	казак	кыргыз	узбек	татар	турк	якут
чер	јер	чир	йер	йир	йер	жер	йер	жир	йер	сер
чыл	јыл	чыл	ил	йил	йил	сил	йил	жил	йил	жыл
чаш	чач	сас	сач	сес	шаш	шаш	чоч	сач	сас	сач
чол	јол	чол	йол	йол	жол	чол	йол	йул	йол	суол

 **11.** Сибирьниң түрк дылдарында сөзүглелдерни очулгазы-биле каттай номчааш, оларда ниити түрк сөстөрни тып, ушта бижип алыңар. Оларның дөмейлежиپ турар демдектерин айтыңар.

ХАКАС ДЫЛ

Чарых күничек кир парган,
Айнаң чылтыс сых парган.
Паайа-паайах, палачам,
Узу, узу, хызычаам.
Миниң палам-күничеем,
Чарых чылтыс-хызычаам.
Ичезиниң часказы,
Пабазының сагызы.

Солнце яркое ушло,
Много звёздочек взошло.
Баю, баюшки, баю,
Спи моя, доченька, спи.
Наша дочка — звёздочка,
Светит ярче солнышка.
Счастье мамино она,
Счастье папино она.

(А. Куржибекова)

ШОР ДЫЛ

Анны санап келгемде,
ам-да чүрегим ачып парча.
По сынга токтап кел,

‘Как подумая о нём,
все ещё сердце болит’.
‘У этого хребта остановившись,

төрт чадынныг
алды үстүлүг эм пүдүрт.
Тегри төзи агарыш келди.

на четырёх столбах
с шестью крышами дом построй'.
'Основание неба побелело'.

АЛТАЙ ДЫЛ

Удабас ракета Марс йаар учар. 'Скоро ракета полетит в сторону Марса'.

Кадынды кечире йүзүп болорың ба? 'Сможешь ли ты переплыть Катунь?'

Сен андый күч ишке чыдажып болбозын? 'Сможешь ли ты справиться с такой трудной работой?'

Кастар өскө куштарла учуп сала бердилер. 'Гуси летели вместе с другими птицами'.

Менинъ адам дышка баргажын, меге тобогolor экелип берер. 'Если мой отец поедет в тайгу, он мне привезёт кедровые шишки'.

ТОФА ДЫЛ

Мен ол дайгада аңнавьшааңга туру мен. 'Я все ещё охочусь в той тайге'.
Б'т мүн чылгап чы'тыры. 'Собака ест суп'.

Мен иштенип туру мен. 'Я сейчас работаю'.

Мен балык ту'тадыр мен. 'Я ловлю рыбу'.



12. Тываның улустуң чогаалчызы Александр Даржайның «Өскен черимге» деп шүлүүнүң алтай дылче очулгазын номчуңар.


Кажыктай кичинек төрөлим,
Кайран Чаа-Көлим!
Каңыл мөштөрлү Булуң-Терегим!
Талайлар да ары йанынаң болзо,
Таңдактап сурулап турыгар.
Эрте йаста турналык кожонло
Эбирип йанарым, сакыгар!

(Ш. Шатинов очулдурган)



13. Дараазында таблицада чамдык түрк дылдарда сөстөрнүң адалгазын деңнештиринер. Оларга даянып, ук дылдар тыва дылдың төрөл дылдары деп чүвени бадыткаңар.

тыва	азерб.	казах	кыргыз	узбек	татар	турк	уйгур	туркмен
баш	баш	бас	баш	бош	баш	баш	баш	баш
дыл	дил	тил	тил	тил	тил	дил	тил	дил
ада	ата	ата	ата	ата	ата	ата	ата	ата
ава	апа	апа	апа	анэ	апа	апа	апа	эне
дилги	түлкү	түлки	түлкү	түлкү	төлкү	тилки	түлкэ	тилки
аът	ат	ат	ат	аат	ат	ат	ат	ат
ак	ак	ак	ак	ак	ак	ак	ак	аак
сылдыс	улдуз	йылдыс	жылдыз	юлдуз	йолдуз	йилдиз	йултуз	йилдиз
хүн	гүн	күн	күн	күн	көн	гүн	күн	гүн
келир (кел-)	гел-	кел-	кел-	кел-	кил-	гел-	кел-	гел-
турар (тур-)	дур-	тур-	токто-	тур-	тору-	дур-	тур-	дур-
үш	үч	үш	үч	үч	өч	үч	үч	үч

 **14.** Тыва дылда сөзүглелде ниити түрк сөстөрни айтып, оларның кайы темалыг бөлүкке хамааржырын тодарадыңар.

Мээң кырган-авамдан эгелээш, ол-ла даай-аваларым, угбаларым дөгере-ле игил, бызаанчы, дошпулуурдан чадаган чедир тутканын-на ырладып, кожаңнадып чугаалады бээр. Кырган-авам оларны дыңнап, өгден үнүп-кирип маңнап, ажылдап турала, кым-на бичии шын эвес ойнапкан болза, чандыр албас.

Мээң ол даай-аваларым, угбаларым дошпулуур, демир-хомус, шелер (кулузун) хомус, игил, бызаанчы, чадаган чедир ойнавазы ховар. Мен бичии чорааш, аңаа өпей ыры дыңнаан ышкаш таалаар мен.

Аът кудуруу-биле хылдап каан ыяшты кырган-авам, даай-аваларым, угбаларымның үнүн, ыр-шоорун, оюн-каткы ийикпе, дора дээрге оларның муңгарал, сарынналдыг үннерин чажырып суп каан онзагай савалар-дыр деп бодап кээр мен. (С. Сарыг-оол)

15. Өң илередир демдек аттары кирген хуу аттар чүгле тыва дылда эвес, а өске түрк дылдарда болгаш өске черлерде бар деп бадыткаңар. Онаалганы күүседирде, капсырылгада берген картаны болгаш өске түрк дылдарның словарьларын ажыглаңар. Картадан ниити түрк топонимнерни немей тывыңар.

Ак-Су // Аксу, Ак-Суг, Ак-Кара-Суг (Казахстан, Тывада: Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем); Кызыл-Даш // Кызыл-Таш (Тывада: Эрзин; Крым); Кара-Хөл // Караколь // Каракол (Тывада: Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Каа-Хем, Таңды; Казахстан, Киргизия); Кара-Даг // Кара-Тау (Россия, Крым, Каракалпак Республика; Казахстан; Тывада: Сүт-Хөл); Кызыл-Хая, Кызыл-Кая (Тывада: Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем; Туркмения).



Школаңарда азы чурттап турар чериңерде түрк дылдыг чоннарның төлээзи бар болза, ооң-биле диалогтан кылып, чугаадан чорудуңар. Орус дылче очулга чокка бот-бодуңарны канчалдыр билчип алырдыр силер?



16. Бердинген темалыг бөлүккө хамааржырының аайы-биле ниити түрк сөстөрдөн тып, таблицаны долдуруңар. Түрк дылдарның словарьларын ажыглап болур силер.

Азырал амытаннар	Кижиниң мага-бодунуң кезектери	Чурттаар оран-сава, ооң кезектери	Идик-хеп, ооң кезектери



17. Түрк дылдыг чоннарның чогаалдарындан кандыг чогаалдар номчаан силер? «Түрк сөстөр — бистиң амыдыралывыста» деп реферат азы чогаадыгдан бижинер.



Орус дылдың словарь составында түрк уктуг сөстөр база кирип турар. Ол чүүлдү бадыткаары-биле орус дылда *богатырь* деп сөстүң дугайында номчуңар.

богатырь деп сөс эрте-бурунгу түрк дылда *bogatur* «дидим, маадыр» дээн сөс болур

Тыва дылда: *маадыр* деп сөс апарып, хуу аттар база тургузуп турар: *Маадыр*, *Маадыр-оол*, *Ужар-Маадыр* дээш оон-даа еске.

Моол дылда: *баатар*. Моолдун найысылалының ады Улаан-баатар (Кызыл-Маадыр) (орус дылда Улан-Батор) деп сөсте ук сөс кирип турар.

Чамдык түрк дылдарда: *батыр*, *батур*, *пааттыр* (алтай дылда) деп сөстөр кылдыр ук утканы илередиң турар.

Орус дылда ажыглаттынып турар *аксакал* «старик, старейшина», *взюк* «багаж, груз», *балбес* // *бельмес* «ничего не знающий», «не сведущий», *kozyрь* «карта масти, являющейся старшей в игре», *арба* «длинная четырёхколёсная телега», «двухколёсная повозка», *Арбат* деп сөстөр түрк уктуг деп бадытканар.



18. Лингвистиктиг (дыл эртеминге хамааржыр) сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, боттарыңар база ыңдыг хевирлиг чижектерден тыыңар. Ол каттыжышкыннарда *баш* деп сөс-биле кандыг харылзаа илереттинип турарын хайгааранар.

Чамдык орус фразеологизмнерниң составында түрк уктуг сөстөр база кирип турар. Чи жээ: *баш* деп чүве адының бээриниң падежинде хевири (*баш-ка*) орус дылда эге хевиринде (адаарының падежинде) кылдыр ажыглаттыңаш, «*голова*» деп сөстүң кара чугаа аянынга ажыглаттынар синоними апарып, элээн орус фразеологизмнер тургузуп турар: 1) *дурья башка́* // *пустая башка́* «чүнү-даа билбес, хос баштыг»; 2) *ударить в башку́* «башка хенертен кирип келир»; 3) *свернуть башку́* «бир кижиге багай чүве кылыр»; *свернуть себе башку́* «бир багай чүвеге таваржыр»; 4) *баш на баш* «бир чүвени дең кылдыр үлежип азы орнажыр» дээш оон-даа өске.



19. «*Каш дыл билир сен, ынча катап кижжи сен*» деп чечен сөске даянып алгаш, дыл дугайында чогаадыг азы рефераттан бижинер. Кижиниң төрөөн дылы, төрөл дылдар азы төрөл чоннарының дылы база орус дыл дугайында бодалдарыңарны ол ажылыңарга илередип болур силер.

§ 3. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры

Кандыг-даа дылдың сөс курлавырының байыыр бир аргазы — өске дылдардан сөстөр үлегерлеп алыры. Ынчангаш кандыг-даа дылда чүгле ол дылдың бодунуң сөстөринден аңгыда, өске дылдардан үлегерлеп алган сөстөр турар. Оларны *үлегерлеп алышкыннар* азы *үлегерлээшкыннер* дээр.



Тыва дылдың сөс курлавырында моол болгаш орус дылдардан база ол дылдарны дамчыштыр үлегерлеп алган сөстөр элээн хөй болуп турар.



§ 4. Моол дылдан үлегерлээшकिनнер болгаш моол дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр



Тыва дылдың сөс курлавырында моол дылдан үлегерлээшकिनнер (монголизмнер) эң хөй болуп турар. Олар тыва дылдың сөс курлавырының 25% чедип турар деп эртемденнер шинчилээн. Ол дээрге өске түрк дылдардан тыва дылдың кол ылгавырлыг демдектериниң бирээзи. Моол үлегерлээшकिनнерниң тыва дылда арбын болуп турарын дараазында чылдагааннар-биле тайылбырлап болур:

- хөй үеде кожа чурттап, харылзажып келген;
- көшкүн азы мал ажыл-агыйлыг;
- буддизм азы сарыг шажын чүдүлгелиг;
- Тыва үр үеде Моол күрүнениң составынче кирип турган.



20. Дараазында моол уктуг черлер аттарының канчалдыр тургустунганын сонуургап номчуңар. Ук сөстөрниң канчалдыр тыважый бергенин хайгаараңар:

1-ги кезээ	2-ги кезээ	3-кү кезээ	Хуу ат	Очулгазы
Баян 'бай'	гол 'хем'	–	Баян-Кол (хем болгаш суур ады)	Бай хем (хем-биле байлак)
Баян 'бай'	тал 'хову'	–	Баян-Тала (чер ады)	Бай хову (хову-биле байлак)
Загас 'балык'	-тай (-лыг деп кожумақтың синоними)	–	Загастай азы Чагытай (хөл ады)	Балыктыг (хөй балыктыг хөл)

Улиас 'шарлан'	-тай	-	Улиастай азы Улаатай (аржаан, хем ады)	Шарланныг (хөй шарлан үнгөн)
Зам 'орук'	гал 'от'	-тай	Самагалдай (чер ады)	Оттуг-Орук
Хандагай 'буур, булан'	-ты (-тай)	-	Хандагайты (чер ады)	Буур, буланныг чер



1. Боттарыңар база өске чижектен тыпкаш, ооң кандыг янзылыг тургустунганын тайылбырлаңар. **2.** Силерниң чурттап турар черинерде кандыг моол уктуг черлер барыл? Оларның тывылган угун тайылбырлаңар.




21. Сөзүглелде моол уктуг сөстөрни ушта бижидер.

Авазы кызынче карак уштап көргөш, чүвениң ужурун билзедаа, чаа-ла аажы-чаңы үнүп орар уруунуң сеткилин хомудатпаан. Бар-ла шаа-биле тура-соруктуг аажы-чаңны уруунуң сеткилинге сиңниктирер дээнзиг, аңаа даңгаар-ла чагыг-сүмени берип орар.


Көк-Уруг чамдыкта бодунуң чугаазыңа бадыткал кылдыр кожа аалдарның чамдык амыдыралы чедимче чок болган уругларын-даа чижеглеп чугаалаар. Авазының чагыг чугаазы хөй кезии-ле кулак дашты-биле эртип турза-даа, чамдызы дөмей-ле Маакайның угаан-бодалыңа артып турган. Ооң назыны дөскөл чок чалыы үезинде турган. Ынчангаш аңаа бүгү-ле чүве эки ышкаш сагындырар. (Ш. Куулар)




Моол дылдан үлегерлээн сөстөрниң кол темалыг бөлүктөрү:	
1. Ниитилел-политиктиг терминер:	нам, делегей, чазак, ямы, хөгжүлдө, хувискаал, албаты, эргетен, арбан дээш оон-даа өске.
2. Эрге-чагырганың хевирлери, эрге-дужаал аттары:	дарга, чагырыкчы, сайыт, кежигүн, шииткекчи дээш оон-даа өске.
3. Эртем-өөредилге-биле холбашкан сөстөр:	эртөм, сургуул, кичээл, чогаал, самбыра, чапсар дээш оон-даа өске.
4. Туугай уткалыг сөстөр:	серемчилел, хөгжүлдө, сайзырал, корумчурум, сонуургал, ажыл-агый...

 **22.** Бердинген сөстөрдөн моол уктуг сөстөрнүн кайы темалыг бөлүктөргө хамааржырының аайы-биле ушта бижирер. Оларның чамдызы-биле домактардан чогаадыңар.

Сайзырал, сургакчы, чолаачы, тудуг, намдар, яамы, сылдыс, наадым, удуртулга, хөрөңгитен, чагырыкчы, негелде, саазын, сеткил, сагыш, аал, мал, яды.

 **23.** Бичен Кыргысовна Ондарның «Топонимический словарь Тувы» (2008 ч.) деп словарьндан дараазында моол уктуг черлер аттарының тывылган угун, уткаларын тодарадыңар. Ук черлернүн кайы кожуунда турарын база айтыңар.

Мөрөн, Сөөлчер, Тарлашкын, Эрзин, Хөндөргей, Элегес.

 **24.** Орус-моол словарьның (1982 ч.) эге сөзүндөн үзүндүдө моол дылдан үлегерлээн сөстөрнү айтыңар. Оларны канчалдыр танып, биллип алганыңарны тайылбырлаңар.

Манай улсын шинжлэх ухааны байгууллагын эрдэм судаалын ажил дээр шинэ бүтээлүүд гарч байна. Үүний нэг нь хүрээлэнгийн эрдэмтэн академик Ц. Дамдинсүрэн, эрдэм шинжилгээн ахлах ажилтан А. Лувсандэндэв нарын зохиож, Ц. Дамдинсүрэнгийн редакторласан 50.000 орчин үгтэй орус монгол толь бичиг юм. Энэ толь бичиг бол урьд гарсан орус монгол толь бичгүүдээс хэмжээгээр том, үгийн тайлбар, орчуулгаар дэлгэрэнгүй, орус монгол үгийн оноолт нэлээд сайжиран байна. Энэ толийг зохиож боловсруулах ажилд Монгол зөвлөлтийн эртэмтэн нараас үнэтэй чухал санал зөвлөлгөө өгч байсан нь уг бүтээлийн чанарыг дээшлүүлэхэд их тус хүргэсэн юм...

Моол дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр



Тыва дылдың сөс курлавырында моол дылды дамчыштыр үлегерлээшкннер база элээн черни ээлеп турар. Тыва дылда чүгле моол дылдың бодундан эвес, а моол дылды дамчыштыр **төвүт (тибет, таңгыт)** болгаш **кыдат** дылдан сөстөр база тыва дылдың сөс курлавырынче кирип келген.

Моол дылды дамчыштыр үлегерлээшкиннер

төвүт кыдат

Төвүт дылдан үлегерлээшкиннер

Сарыг-шажын азы буддизм Индиядан эгелеп сайзыраан болгаш Төвүт (Тибет) чуртунга, оон Моолга база Моолду дамчыштыр Тывага сайзырап келгенинден буддизм терминнери колдуунда төвүт уктуг болур. Ол сөстөр төвүт, моол база тыва дылдарда ажыглаттынып турары оларның чаңгыс уктуун бадыткап турар. Ч и ж э э : лама, башкы, судур, ном, кадак дээн чижектиг сөстөр ол дылдарда элбээ-биле ажыглаттынып турар. Төвүт (тибет) дылдан үлегерлээн сөстөр (тибетизмнер) колдуунда буддизм терминнери болур.



Тибет үлегерлээшкиннерниң кол темалыг бөлүктери

1. Бурганнар аттары:	<i>Шакьямуни, Ногаан Тара, Ак Тара, Вадржапани, Манла, Санчай...</i>
2. Судур номнарының аттары:	<i>Канчыыр, Данчыыр, Чадамба, Алдын-Херел, Дарыма (Тарыма) ...</i>
3. Лама башкыларның ажыглаары эдилелдер, херекселдерниң аттары:	<i>очур, кадак, эреге, дагыл, чула, айдыс, судур...</i>
4. Буддисчи эрге-дужаал аттары:	<i>камбы, лама, башкы, хуурак...</i>
5. Буддисчи байырлалдар, ёзулалдар аттары:	<i>Шагаа, Чула хуралы, Майдыр хуралы...</i>
6. Буддисчи хөгжүм херекселдериниң аттары:	<i>дамбыра, бцикцир, туң, кеңсирге...</i>

25. Төвүт дылдан үлегерлээн сөстөрни ушта бижип, оларның кайы лексика-семантиктиг бөлүкке хамааржырын тодарадыңар. Шагаа байырлалын силерниң чериңерде канчаар уткуп турарын чугаалаңар.


Хамык өглер Шагаа бүдүүзүнүң хүнүнде-ле эки-бак эжик-ширтээн, өөнүң өрегезин дүжүрүп, силгип кактааш, өгнүң ыжын аштап кааптар.

Өгнүң ыдык огун ужулгаш, бажынга бүдүн ирт кудуруу шашкаш, сыртык бажы үзүкке тургускаш, мурнунга саң салып

каар. А бурганныг өглер база-ла оозун аштап-чүлгүп, мурнунга дагыл-байлаңын чемнеп, өргүп каар. Чула, күжү үргүлчү хып турар.

Бир өгнүң ээзи лама кижиге “бүдээл хураарым ол” деп өреге-зин дуң тыртып алган, коңга, дамбыразын чайып, ном номчуп олура хонган.

Улуглар баштаан Саң-Салырже шуужуптувус. Даң хаяа-зы агарып келген. Талдарда өг санындан чаламаны херипти. Хоютку кырында туткан кажаа иштинче демги көстүг отту ур-гаш, кажааның азыгларының кырынга кончуг чаглыг чокпак ээгиленни, демги саржаглыг артышты салырга, магалыг чал-быыштыг — чаг одаг чайыңайнып-ла үнген. (С. Сарыг-оол)

 **26.** Төвүт дылдан үлегерлээн сөстөрни ажыглавышаан, «Хүрээге» деп чогаадыгдан бижирер.

27. Бердинген чижектерде тибет азы төвүт уктуг сөстөр тыва дыл-дың үн тургузуунга чагыртып, канчалдыр өскерли бергенин хайгаа-раңар. Оларның чүге ынчалдыр өскерли берген чылдагаанын тайыл-бырлаңар.

Манджушри — Манзы-Шири, Жамбияң — Чамыяң, Ногаан Тара (Дарийги) — Ногаан Дарый; Ганджур — Канчыыр, Дан-джур — Данчыыр.



Амгы тыва дылда чамдык антропонимнер (кижилер аттары) төвүт дылда неделя (7 хонуктуң) хүннериниң аттары болур. Неделяның ол хүннеринде төрүттүнген улусту колдуунда ук аттар-биле адап турган:

1 дугаар хүн	2 дугаар хүн	3 дугаар хүн	4 дугаар хүн	5 дугаар хүн
ДАВАА	МИГМАР	ЛАКПА	БҮРБҮ	БААЗАҢ
чартык улуг-хүн (6 дугаар хүн)			улуг-хүн (7 дугаар хүн)	
БИМБА			НИМАА	

● Ада-иеңер азы кырган-ава, кырган-ачаларыңарда ук аттарлыг улус бар чадавас. Неделяның кайы хүннеринде төрүттүнгеннер-дир? Сонуургап айтырып көрүңерем. Силер кайы хүнде төрүттүнген силер?



28. Сөзүглелде төвүт азы тибет уктуг сөстөрүни айтыңар. Оларның онзагай демдектерин тодарадыңар.

«Хүн-Хүртүнүн» ырларының курлавыры Кайгал-оол Ховалыгның ачызында хевирлеттинип тургустунган. Бөлүктүн концерттери ийи кезектиг, бир кезек-ле 40 минута үргүлчүлээр азы 12—13 хире ырлардан тургустунган болур. Концертти ажыдар чаңчыл болу берген «Мөргүл» деп номери — лама-башкыларның ном-судур номчаан черинге дег, дыңнакчыларны чаңгыс черге мөөңнеп эккелген ышкаш сагындырар. «Тыва» ансамблиниң «Мөргүлүнден» бо бөлүктүн күүселдезиниң ылгалып турар талазы дээрге хөгжүм үделгезинге коңга, дамбыралар кирибейн, каргыраа аргазы-биле ырлааны болуп турар. (У. Монгуш)



29. Тыва дылда ажыглаттынып турар төвүт уктуг сөстөрдөн бижээш, оларның болгаш тыва сөстөрүниң аразында кандыг ылгалдар барын тодарадыңар.



30. Силерниң өг-бүлөңерде азы чурттап турар чериңерде ийикпе, азы клазыңарда, школаңарда моол азы төвүт аттыг, фамилиялыг улус бар чадавас. Оларның аттарының канчалдыр тургустунганын база оларны кым, чүге ол аттар-биле адап каанының дугайында чугаадан кылыңар.

§ 5. Кыдат дылдан үлегерлээшкннер

Моол дылды дамчыштыр кыдат дылдан үлегерлеп алышышкыннар (китаизмнер) тыва дылдың сөс курлавырында база бар. Оң кол чылдагааннары:



- Тыва кезек үеде Кыдат күрүнениң составынче кирип турган;
- Тывалар манчы-кыдаттарга чагыртып чораан;
- Тывага кыдат садыгжылар бараан садып турган.

Кыдат дылдан үлегерлээн сөстөрүниң кол темалыг бөлүктөрү:

1. Эрге-дужаал аттары:	<i>чейзең, чанчын, чаңгы, уваң (хаан), хцн (ноян)</i> дээш оон-даа өске;
2. Садыгланышкын-биле хол-башкан сөстөр:	<i>бцүзе, най.маа, лаңгыы (киоск хевирлиг бичии садыг), лаң (кыдат акша), самбың</i> дээш оон-даа өске;

3. Кыдат барааннар аттары:	<i>шаажаң, шооча, чинчи, шүдүнзе, лаа...</i>
4. Кыдатка сайзырап турган машина-техника аттары:	<i>чууза (каре́та), чычаан (машина, амгы дылда эргижирээн сөс);</i>
5. Кыдатка бүдүрүп турган пөс азы торгунуң янзылары:	<i>даалымба, чычыы (орус дылда: чесуча), хорагай, даавы (пөс-даавы) дээш оон-даа өске;</i>
6. Чамдык чөмнөр аттары:	<i>бууза, шай, пиң дээш оон-даа өске.</i>



31. Бердинген сөстөр тыва дылдың сөс курлавырынче кыдат дылдан үлегерлеттинип келгениниң демдектерин үн тургузуундан айтыңар. Оларны ажыглап домактардан тургузуңар.

Шооча, бууза, чычыы, лаң, чанчын, диизе, шаажаң.



32. Амгы үеде кыдат болгаш тыва чоннарның харылзаазының дугайында чугаалаңар. Россия биле Кыдаттың харылзаазының дугайында дыңнадыгдан азы рефераттан бижинер.

§ 6. Орус дылдан үлегерлээшкннер болгаш орус дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр



Орус чон Тываның девискээринче 17–18 вектерде-ле көжүп кээп, чурттап эгелээн. Тыва дылдың сөс курлавырында орус дылдан үлегерлеп алган сөстөр (русизмнөр) база элээн черни ээлеп турар. Орус дылдан үлегерлээшкннерни 2 бөлүккө чарып турар.

Орус дылдан үлегерлээшкннер

Эрги үлегерлээшкннер


Чаа үлегерлээшкннер

Эрги орус үлегерлеп алышкыннар



Орус дылдан эрги үлегерлээшкннер тыва бижик тургустун-маан үеде колдуунда аас чугаа дамчыштыр кирип турган. Орус тараачыннар биле тыва араттар сөс кырынга чугааны чорудуп турганындан амыдыралга эргежок чугула орус сөстөрни тывалар аас кырынга шиңгээдиң, үлегерлеп эгелээн.

Эрги орус үлегерлээшкиннерниң кол темалыг бөлүктери:	
1. Аъттың дериг-херекселдериниң аттары:	<i>шылыя (шля), оглаңай (оглобли), сыйдоолука (седёлка), моожа (вожжи)...</i>
2. Чер ажыл-агыйы-биле холбашкан сөстөр:	<i>сараат (зарод), хөпээн (копён)...</i>
3. Аңныыр ажыл-агыйы-биле холбашкан сөстөр:	<i>бырдаан (берданки), дүцүрге (турка), быстан (пистон), четки (сеть, сетка)...</i>
4. Аяк-сава, эдилелдер, херекселдер аттары:	<i>допчуула азы дочуула (точило), бөдүрээ (ведро), кочал (котёл)...</i>
5. Аъш-чем аттары:	<i>калач — калаачык // халаачык, сухари — сугарай // сухарай...</i>

 **33.** «Араттың сөзү» деп чогаалдан үзүндүдө эрги орус үлегерлээшкиннерни ушта бижип алгаш, оларның адалгазының канчалдыр тыважый бергенин тайылбырлаңар.

Бир-ле хүн чадыривыстан үнүп кээривиске, авам чаа бажың-нарже көрүңгүлээш, чугаалай-дыр:

— Сени мен бо орустарга ажылдаары-биле бериптейн. Сен ам улуг оол апарган кижини ышкажыңчыл...

— Ындыг-дыр, авай. Мен баар мен. Чылыг шаньгизин, чымчак халаачыын-даа чиир мен — дидим.

...Эң мурнай көдээ ажылга, чазын тараа тарыырынга, сизген кезеринге, хөпээн сөөртүп, сноптар дажып өөрөнгөн мен.

...Аът херекселдериниң аттарын катаптавышаан, хомуттарны, чүгеннерни, моожаларны ап эгелээн мен. ...Эң улуг сарааттың кажаазының аксынга чедип келдивис. (С. Тока)

Чаа орус үлегерлеп алышкыннар

Чаа орус үлегерлеп алышкыннар дээрге 1930 чылда тыва бижик тургустунуп, оон тыва бижик орус графикаже (алфавитче) шилчий берген соонда, тыва дылдың словарь составынче кирип келген сөстөр болур. Оларны орус орфографияның (шын бижилге) дүрүмнериниң аайы-биле бижиир кылдыр доктааткан. Чи жээ: *завод, фабрика, конкурс, журнал, школа, класс* дээш оон-даа өске.





34. Бердинген орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң кайылары эрги, а кайылары чаа үлегерлээшкиннер болурул? Оларны ийи аңгы бөлүккө чарып бижидер.

Ферма, хомут, блокнот, машина, бырыстаа, допчуула, шкаф, институт, лапту, оодурба, завод, курс, телевизор, космос, бөдүрээ, алфавит.



35. Бердинген орус дылдан үлегерлээшкиннернүң тургузуун сайгарыңар. Оларда кандыг үн өскерлишкиннери болганын тайылбырлаңар.

Полугуңар, парыгывыс, релизи, курузум.



36. Фантастиктиг чечен чугаадан үзүндүдө орус дылдан үлегерлээшкиннернүң (эрги азы чаа) хевирин айтыңар.

Ракетодром начальниги «Марс» гостиницада чурттап турар деп дыңнааш, олче чорупкан мен. Тургузу салып каан ном дег бажыңныг, бүгү боду шил болгаш пластмасстан бүткөн гостиницаны Марсче баштайгы ужудуушкунга тураскаал кылдыр туткан.

Ракетодромнун диспетчери херээжен кижиге чеде бердим. Марс биле Чер аразыңга чоруур ракета-корабль дүүн чаа ужуп чоруткан, а бөгүн чүгле ракетодром начальнигиниң бодунун персоналдыг ракета-корабли ужудуп үнер.

— Бир эвес Венера баар болуңарза, бир олут бар-ла харын, бижип каап болур мен — деп, диспетчер чугаалаан.

— Мээң өөрүм Марсче чорупкан. Оларның соондан чеде бээр болган кижиге мен... .

Чогуур шагы чеде бээрге, ракетодром начальнигинге чеде бердим. Кабинеттиң ханаларында телевизор ышкаш экраннар хөй: «Марс», «Венера», «Ай», «Юпитер» болгаш оон-даа өске бижиктерлиг.

— Адырам, корабль командири-биле чугаалажып көрейн — дээш, хөрек карманындан, оттуг-ыяш хааржаа дег, радиотелефон аппараттын уштуп келгеш, чугаалажы берди. (Б. Хөвөңмей)

● Ук чогаал 1965 чылда бижиттинген-даа болза, автор ында амгы үеде ажыглаттынып турар кандыг чүүлдерни эрте дээре «көрүп», баш бурунгаар чогаадыпканын хайгаараңар.



37. Сөзүглелде орус дылдан үлегерлээн сөстөрни кандыг үлегерлээшкиннерге хамаарыштырарыл? Оларның эрги үлегерлээшкиннерден ылгалы чүдел?

«Хүн-Хүртүде» чыылган хөгжүмчүлөрнүң кижини бүрүзүнүң тускай аян-шинчизи, кымга-даа дөмейлешпес көрүжү-биле тустуунда таныжаалыңар.

Саян Бапа — бөлүктүң организастыг айтырыгларын харылаар удуртукчузу, хөгжүм каасталгазын «эктинде чүдүрүп алган» ыраажы, хөөмейжи, хөгжүмчү (гитара, дошпулуур) болгаш солуттунмас башкарыкчы-конференстье. Саян далаш чок чавыс үнү-биле ырларның утказын тайылбырлай бээрге, көрүкчүлөр чайгаар-ла өске делегейге кире берип, ооң чугаазының аянынга алзыптар.

Удур чогаадыр (импровизация) аргазы хөгжүмчү кижиниң техниказының дээди чадазы дээр болза, чазыг болбас. Хөгжүмчүнүң мергежили, сагыш-сеткилиниң байлаа, бодалының чигези моон көстүп кээр. Бөлүктүң күүселдезинде ырларның барык хөй кезиниң үделгезинде аккордтарның тааржырын (гармониязын), үделгезиниң хевирин (фактуразын), аялганың чаңгыс демге чагыртырын (ритмин), хемчээлин (размерин) таарыштыр өйлеп чоруур кижини Саян Бапа болуп турар. Ол Кайгал-оолдуң хостуг ритмиказының (тыва ырларның онзагайы) утказын кымдан артык билир. (У. Монгуш)



38. Чогаалдан алган үзүндүде адаан шыйган сөстөрни кичээнгейлиг номчуңар. Амгы дылда оларның орнунга орус дылдан үлегерлээн сөстөр ажыглаттынып турар. Оларны авторнуң тыва дылче очулдуруп алганын хайгаараңар. Ук сөстөрни солуп болур сөстөрни адаанда чижектерден тыпкаш, оларның-биле солуңар. Авторнуң ол очулгалары сөстөрнүң утказынга кайы хире дүгжүр-дүр?

— Таптыг чунуп ал, дуңмай! — деп, алдынналып турар хээлерлиг бопуктарлыг Серенмаа угбай чугаалаар болган. — Баалың-

ныг оңгача деспиге чылыг, соок сугну таарыштыр аксып алыр. Хонак, акыңга изиг, соок сугну шоргадан канчаар аксырын айтып бер — дигеш, Серенмаа угбай бодунуң удуур өрээлинче чылбыртып чоруй барган.

...Ирбиштей бир улуг бопукту кедипкен. Кызыл дошканы базыптарга, изиг суг кээрин, көк дошканы базыптарга, соок суг кээрин айтып бергеш, Хонук-оол кичээл кылыр столунга номчуттунуп олурупкан.

...Баалыңныг оңгача деспиниң дүвүнде демир бөөшкүннү ушта сопкан. Ары өө сагындырар таарланчак үттүг былгаашты бажынче шиглей туткаш, дээкти долгай кааптарга, чылыг-бүлээн суг дөңгүр бажын, садырааш чаъс суу дег, тарбыдай берген... . (М. Кенин-Лопсан)

Солуп болур сөстөр: *ванна, кран, душ, пробка, тапочка.*

Орус дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр



Орус дылды дамчыштыр өске дылдардан үлегерлеп алышыкыннар амгы үеде тыва дылдың словарь составынче элбээ-биле кирип кээп турар. Бистиң ниитилеливистиң амыдыралында, ажыл-агый, эртем-билигниң, янзы-бүрү чаа технологияларның... хөгжүлдезиниң аайы-биле чаа чүүлдер көстүп кээп турар. Ол чаа чүүл бүрүзүн илередир сөстөр херек апаар, ынчангаш хүн бүрүде чаа сөстөр база тыштып кээп турар.

Оларның хөй кезии Европа дылдарындан орус дылды дамчыштыр тыва дылдың сөс курлавырынче кирип келген. Ук сөстөр колдуунда төрөөн дылында хевээр кылдыр адаттынып турар болгаш, орус-даа, тыва-даа дылдарда ол хевээр адаттынып турар.

Орус дылды дамчыштыр Европа дылдарындан чаа үлегерлеп алышыкыннарының кол тематиктиг бөлүктери:

1. Компьютер-биле холбашкан сөстөр:	<i>ноутбук, клавиатура, USB, флешка, антивирус, windows...</i>
2. Интернет четкизи-биле холбашкан сөстөр:	<i>сайт, Википедия, интерфейс, Гугл, Яндекс, фейсбук...</i>

3. Соталыг телефон-биле хол-башкан сөстөр:	<i>мегафон, айфон, билайн, симкарта, СМС [Short Message Service] — Служба Коротких Сообщений, селфи [selfie]...</i>
4. Амгы үеде нептереп турар даштыкы машиналарның маркаларының аттары:	<i>джип, Порше, Субару, Феррари...</i>
5. Чаа үеде тыштып кээп турар идик-хеп аймааның аттары:	<i>бриджи [breeches], шузы [shouse], кардиган [cardigan], болеро [исп. bolero], поло (футболка)...</i>
6. Амгы үеде нептереп турар аыш-чем аймааның аттары:	<i>чипсы [chips], кока-кола [coca-cola], пицца [pizza], гамбургер [Hamburg] (ол чемиң нептерээн чери Германияда Гамбург деп хоорай адындан тывылган)...</i>



39. Чогаалдан үзүндүдө компьютер-биле холбашкан чаа үлегерлеп алышкыннарның ужур-утказын тайылбырлаңар. Компьютерге хамаарышкан оон аңгы кандыг үлегерлеп алышкыннар билер силер?

Өрээлге кирип келгеш, компьютерден «Анайка» деп пароль-дуг медээлер баазанын флэш-картаже кири бижидипкеш, арткан файлдарны ачамның өөредип кааны ышкаш, «дуглап» кааптым. ...Ачамның кады ажылдап турган эштери-биле ужуражылгам банкының кол офизинге эрткен... .

– Супер дижиривис чаа хевирниң компьютерлерин системаже кирип, чажыт болгаш антивирус камгалалын салыр специализивис бо-дур — дээш, кижини бүрүзүн таныштырды. (Г. Маснык-оол)

Тыва дылда орус дылды дамчыштыр европа дылдарындан үлегерлээн сөстөр (чижээ, латин, англи, грек болгаш өске-даа дылдар) биле тыва сөстөр чаңгыс нарын сөс (бир чартыгы үлегерлээн, а өске чартыгы — тыва сөс) тургузуп турар. Ынчангаш тыва сөс ийи аңгы дылдың сөзүнүң катгышканындан тургустунуп болур. Чижээ: *авторук* (авто+орук), *автобүдүрүлге*, *авиасөөртүлге*, *авиабүдүрүлге* дээш оон-даа өске.

Оларның чамдыктары амгы дылда ажыглалдан үне бергени-биле эргижирээн сөстөр апарган. Чижээ: *автосаакчы* (орус дылда: авто-



доилка), *автосуггарыкчы* (автопоилка) деп техниканың хевирлери 20 вектиң 50—60 чылдарында неологизм сөстөр болуп, хол-биле эвес, а техника күжү-биле кылыр көдээ ажил-агыйга ажыглаттынып турган чүүлдерни илередип турган.



40. «Интернет четкизинде...» деп темага чугаадан кылыңар. Чугааңарга кандыг неологизмнер ажыглаттыңар-дыр? Оларны утказының аайы-биле бөлүктээш, чүгө неологизмнер болурун бадыткаңар.



41. Сөзүглелде моол болгаш орус дылдардан база ол дылдарны дамчыштыр үлегерлээн сөстөрни ушта бижээш, оларның демдектерин айтыңар. Ниити түрк сөстөрни бир аңгы бөлүк кылдыр бжиңер.

Хайдып Үгер Даа келир үени бодаар улуг угаанныг ноян чораан, ынчангаш ынак оглу Буян-Бадыргыны моол, төвүт болгаш орус дылдарны арыг билир кылдыр өөредип аарын оралдажып турган. Төвүт дылды шыырак билир Үржүп Тогоо дээр моол ламаны чалап эккелген. Ол эртемден ламаны тывалар Оскал деп база адап турган.

Өвүр кожууннун Хандагайты суурда чурттап орар Степан Хаварыкович Сыгыртааның сактышкынын ёзугаар алырга, Моолдан тускай чаладып эккелген эртемден лама Буян-Бадыргыга төвүт дылда бижигилээн бойдус эртемин, философия эртемин номчуп билир кылдыр өөреткен бооп турар. Моол дыл башкызы Шокар-Мээрең ноянның оглу-биле даады моолдап чугаалажыр турган болза, төвүт дыл башкызы Оскал ол угаанныг оол-биле даады төвүттөп чугаалажыр турган. Шымбай-оол кумзаттың чугаалап органын ол-ла хевээр бадыткал кылдыр киридим: “Буян-Бадыргы “Доржучотпа” деп судурну моолдап-даа, төвүттөп-даа шээжи билир турган”. (М. Кенин-Лопсан)



Тыва дылдың словарь составында Чөөн чүк чурттарының (Япония, Кыдат, Корея) дылдарындан, эң ылаңгыя япон дылдан орус дылды дамчыштыр келген үлегерлээшкннер база элээн черни ээлеп турар. Чижээ: *суши, роллы, удон* (чемнер аттары); *сумо, дзю-до, кэндо, каратэ* (спорттуң янзы-бүрү хевирлери); *Тойота, Ниссан* (машиналар аттары) дээш оон-даа еске.

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ЛЕКСИКАЗЫНЫҢ АЖЫГЛАЛЫНЫҢ ААЙЫ-БИЛЕ БӨЛҮКТЕРИ

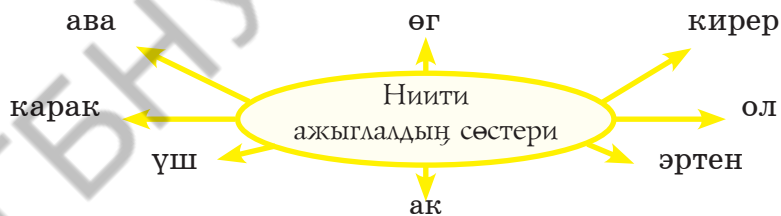
Дылдың сөс курлавыры ажыглалының аайы-биле чаңгыс аай эвес: чамдыктарын хүн бүрүде кым-даа ажыглаар. Өскелерин эртем-билииниң, ажыл-агыйының аайы-биле аңгы-аңгы бөлүк кижилерниң идепкейлиг ажыглаар сөстери болур. Чамдыктары чүгле тус черниң чурттакчыларының дылында таваржып турар. Кайы-бир социал бөлүк азы хар-назы аайы-биле ылгалдыг ажыглаттынар сөстер база турар. Ынчангаш дылда сөстери **НИИТИ АЖЫГЛАЛДЫҢ, КЫЗЫГААРЛЫГ** болгаш **ХОВАР АЖЫГЛАЛДЫҢ** сөстери деп бөлүктөргө чарар.

§ 7. Ниити ажыглалдың сөстери

Тыва дылдың сөс курлавыры аажок байлак. Ынчалза-даа ол сөстериң ажыглалы чаңгыс аай эвес. Чамдык сөстери кижини бүрүзү назы-хары, эртем-билини, ажыл-агыйы, сонуургалы база чурттап турар черинден хамаарылга чокка ажыглап турар. Ук сөстер кижини бүрүзүнүн хүн бүрүде ажыглаар эргежок чугула сөстери азы ниити ажыглалдың сөстери болур.



42. Адаанда көргүскен схеманың адырларында азы херелдеринде сөстерге оларның-биле чаңгыс темага хамааржыр сөстерден немеп бижир. Олар ниити ажыглалдың сөстери болур. Чүге ол сөстер ук бөлүккө хамааржырын тайылбырлаңар:



43. Бодуңарның хүн чурумуңарны бижир. Ниити ажыглалдың сөстери кайы хире ажыглаар-дыр силер? Оларның уjur-дузанын айтыңар.



44. Сөзүглелде ниити ажыглалдың сөстери тодараткаш, оларның уjur-дузанын тайылбырлаңар.

Авам ажылдап каапкаш, кежээ чедип кээрге, дуңмам Борбак-Ай авазындан салдынмайн баар. «Кыдырааштар хынаптайн, уруум» — дээрге-даа, тоовас. Оон авам, шупту улус удуй бээрге, кыдырааштар хынаар. Эртен оттуп келиримге, авам шагда-ла туруп келген, чемни кылып каапкан боор.

Авам школада башкылап турар. Ол концерттерге база үргүлчү киржир. Узун чаъжын ийи чара өрүп алгаш, тыва хеп кедип алгаш, ырлаарга, улус ону катап ырлаарын дилеп туруп бээр. (Э. Мижит)



45. Бодуңарның өг-бүлеңер дугайында бжиңер. Кандыг сөстөр эң-не хөй ажыглаттынар-дыр?



46. «Мээң эжим», «Мээң башкым» деп чогаадыгдан бжиңер. Ук чогаадыңарда ажыглаттыңан ниити ажыглалдың сөстөрүн айтыңар.

§ 8. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери



Чамдык сөстөр хүн бүрүде ажыглаттынмас болгаш оларны чүгле кызыгаарлыг кылдыр азы ол сөстөрни чүгле кезек бөлүктүң кижилери ажыглаар. Ындыг сөстөрни *кызыгаарлыг ажыглалдың* сөстери дээр.

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери

Профессионализм

Бир мергежилдин кижилери
ажыглаар

Диалектизм

Бир девискээрниң чонунуң
ажыглаары

Профессионализмнер



Профессионализмнер азы профессионал сөстөрниң чижектери: *ажык ын, ажык эвес ын, домак кежигүңү, домак сайгарар, кол сөс* дээн чижектиг сөстөрни тыва дыл башкызы; *үлеттиниң, каттыныг, бир бүдүн ийи ончук* дээн чижектиг сөстөрни сан башкызы; *хөне, челе, кыргыыр, кадарар, инчеек* дээн чижектиг сөстөрни малчын кижиге ажыглаар дээш оон-даа өске.



47. Ада-иенерниң азы кайы-бир чоок кижиниң мергежилиниң аайы-биле ажыглап турар сөстөрүн чыып бижээш, оларның-биле чогаадыг азы кыска чечен чугаадан бижинер. Ук чүүлүңерге аттан беринер. Чи жээ: «Мээң авамның ажылында», «Ачамның сонuurгалы» дээш оон-даа өске.




48. «Тооруктаан адыглар» деп чогаалдан үзүндүдө тоорук чыбыры-биле холбашкан сөстөрү ушта бижинер. Оларны профессионализмнер кылдыр ап болурун бадыткаңар. Бодуңар тоорук чыып турганыңар дугайында солун чүүлден бижип азы чугаалаңар.


Ийи адыг пөштер аразында чоруп турдулар. Тоорук дүжүрери оларга берге эвес болду, ийи бут кырынга туруп алгаш, шөлөөн чыып ап турдулар. Дүжүрүп алган тооруктарын хөрөөнге куспақтап алгаш, ийи-буттап кылаштап келгеш, чодур пөш адаанга бөле төп ап турлар. Пөш дөзүңгө чыгган тоорук шоодай ажыг чыгыы овааланы берди.



Ийи адыг чыып алган тооруунуң кузуун-даа* чиведилер. Оон ийи тарай кылашташкан соонда, бирээзи эктинде дести дег калбак даш чүктеп алган, өскези бала дег чолдак будук эккелди. Бир адыг калбак дажын черге кончуг эптиг салгаш, ооң кырынга тооруктарын тудуп бээрге, өскези чодур чудуу-биле чууруп-ла эгеледи. Ужу-биле соктап-даа турар. Хирээлей дүрбүп-даа турар. Шак чыгыы үрелдежип келгеш, адыглар тооруун калбак дашка дөгезезин чууруп алдылар. Оон ийи адыг турупкаш, чууруп алган тооруун хатка каап эгеледи. Холдары-биле кош-адыштааш, саарарга, тооруктуң калбак кирбиктери ийинче хат аайы-биле эстеп чоруп турдулар. Ол хүн салгынныг болганы-биле тоорук арыглаар ажыл адыгларны үр тутпады. Ажылын дооскаш, ийи адыг ам-на шөлөөн дойлап эгеледи. (К.-Э. Кудажы)

кузук – пөш тооруу

 **49.** Кайы-бир мергежилдиң кижизиниң сөстөрүн ажыглап, солун чугаадан бижиңер.

 **50.** «Тараа» деп тоожудан үзүндүдө тараа-биле холбашкан сөстөрүн айтыңар.

Оолдарының улуглары чүвениң ужурун билип турганнар, тарааны чииринге чедир ам-даа ырак. А бичиileri чүгле сүт-биле аякта шыгыдып каан тараа дугайын бодап турганнар.

– Тайаавыс кажан чий бис, ачай? — деп, демги-ле оглу айтырган.

– Чииривис элек, оглум — деп, ашак харыылаан.

– Чүге, ачай?

– Баштай кезер болгай.

– Ооң соонда?

– Ооң соонда? — деп, ашак оглун өттүнген. — Оон бастырап болгай.

– Ооң соонда?

– Хатка каар болгай.

– Ооң соонда?

– Соолдурар.

– Ооң соонда?

– Хоорар.

– Ооң соонда?

– Соктаар.


– Ооң соонда?

– Чиир.

– Ооң соонда?

Ашак сегелиниң салын сарбайтыр хүлүмзүрүп каан:

– Че, оолдарым, аваңарга дузалажыңар. Кушкаштарны көрбедиңер бе, кулугурлар тараавысты кага бергеннер-дир, хойзуңар. (К.-Э. Кудажы)

 **51.** Ада-иенерниң ажылдап турар чериниң азы мергежилиниң айы-биле ажыглаар профессионализм сөстөрүн ажыглап, диалогтан кылыңар.



52. «Дириг тураскаал» деп чогаалдан алган үзүндүдө кайы мергежилге хамааржыр сөстөр бар-дыр? Оларны утказының аайы-биле бөлүктөңөр. Аңнаашкын-биле холбашкан кандыг ёзулалдарны оон билип алдыңар, чугаалаңар. Ол ёзулалдарның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Шайны өөрөнгөн чаңчылы-биле таңдызынче өрү-куду чашкылааш, аяанга куткаш, аартап олура, ашак чугаалай-дыр:

— Сайлыг-Хемден сыын, мыйгак үстүр эвес. Аңнап кээрге, хайырлаар оран болдур ийин, Кара. Аңны кайы хамаанчок, дужа келбиже адып болбас. Кырган-дижеңин, кызыр-боозун ылгап көрүп алгаш, боолаар чоор. Аңчы кижичерниң аңын хумагалаар... Чаш оолдуг аңга дегбес.

Эртенинде аңнап чоруурда, даайым мени эдерттип алды. Кижим адыр буттуг узун чактырын аксын куду кылдыр чүктээш, саадаан астып алды. Чер кыры чаа-ла дескилештир чырып, боо хараалы кирер апарган мындыг. ...Бедик даш кырынга харап олур бис. Даайым мени хенертен тырта каапты. Оон кулаамга сымыраны-дыр:

— Дөө ол өрү улуг-аң көстүп келди. Көрдүң бе?

Даайымның айыткан уунче кайгай бердим.

— Мыйгак-тыр — деп, даайым сымыранды. (А. Куулар)

кызыр-боос — төлдүг болур деп турары дээн уткалыг

чактыр — шаандакы үеде ажыглаттынып турган боонуң бир янзызы саадак — ок хавы

улуг-аң — сыын, мыйгак




53. Сөзүглелде кандыг мергежилге хамааржыр сөстөр кирген-дир? Оларны ушта бижээш, оларга немей сөстөрдөн база тывыңар. «Бир катап балыктап чорааш...» деп чогаадыгдан бижичер.

Ооржак Көкөн-оол — кончуг балыктаар кижичер. Хем кыды киргенде чүнү-даа уттуштар. Азаныг сыырткыыш бажынга дириг курттуг-байлаң ылдыртып алгаш, кулаш хире шортаны бо-ла ушта соп алган турар.




Балыктаарда кандыг-даа херекселдерни ажыглап билир — спиннинг, сыырткыыш, торпеда, кружка. Сыырткыышка чем кылдыр чүнү ажыглавас дээр силер — шыйлашкын, балар болгаш ыяш курттары, шерги, ховаган, сээк, маас, доос-кара. Мен чүгле спиннинг-биле балыктаар мен. Түвек чок чүве, чүгле хөй янзы хемчээлдерлиг, өңнерлиг кылаңнааштар чыып алыр сен. Бир эвес туттунар болза, ыяап-ла улуг балык келир, чок болза, шуут куруг чоруур сен — база ажырбас. Кижиги бүрүзүнүң сонuurгалы база аңгы ыйнаан. (К.-Э. Кудажы)

 54. Кызыл-Эник Кыргызович Кудажының «Сарыг-оолдуң плантациязы» деп чечен чугаазында ажыглалының аайы-биле кайы бөлүккө хамааржыр сөстөр ажыглаттынгандыр? Бо чогаалда ол сөстөрни чүү холбаштырып чоруурул?

Келген аңчылар бажыңны удур септеп турар улус чорду. Ында чүү-даа бар: хөвөңниг чоорганнар, хөрөктээштер, ине, хендир безин. Аъш-чем дугайын чугаалааш чоор: шай, дус, сугарай, хлеб, консервалар, хоюг сүт, кургаг сүт, чигир, макарон, согуна... . Аптечка безин бар: цитрамон, пирамидон, чөдүл-какыл, ижин-баар эмнери, марля, йод, лейкопластырь... . Мүн кылыр, шай хайындырар паштар, аяк, хымыш... . Ёзулуг чурттап болур бажың чорду. Аъш-чемниг, шуглак-дөжектиг, тодуг-догаа...

Хүн ажып чорда, дораан-на сооксумаар апарды. Бажың иштинде изиг-демирге от салып алдывыс. Ында лампалар, лаалар, хол фонары белең турар. Кайызын кыпсып алырын бодуң билир сен.

Диалектизмнер

 Тываның Тожу кожуунунуң чурттакчыларының чугаазы онзагайы-биле ылгалдыг, чүге дизе ында иви ажыл-агыйы кончуг нептерээн болгаш иви-биле холбашкан лексика ук диалектиде база кол черни ээлеп турар. Чижээ: *даспан, доңгур, мынды, мындынчак* дээн чижектиг сөстөр иви оолдарының эр, кызының, харының аайы-биле аттары дээш оон-даа өске.

Кандыг-бир девискээрниң чурттакчыларының дылының онзагайын илереткен сөстөрни *диалектизмнер* дээр.



55. Дараазында диалектизмнерни болгаш оларның дылда синонимнерин деңнеңер.

Чугаалаар — соодар, ярыыр; киш — чараш-аң, алды; чааш — адыг, кара чиме; дырбактыг — улуг алды, үс; ынаа — улун; балды — сүге; хөнек — доңгуу; молдурга — болдурга; айтырар — аайтырар; дээлдиген — тейлиген; кылзымза — кылдым изе.



56. Диалектизмнер кирген синонимниг одуруг тургузуп турар сөстөрни ушта бижээш, оларның чогаалда ажыглаттынган чылдагаанын тайылбырлар.

1. Чаа-ла чылыгып, удуп бар чорумда, одаг кедээзинде, чоон пөштер аразында бир-ле чүве алгыра берди. Са-ла чыргыраар-даа, хүлүрээр-даа, бичии эниккилештир ээргилээр-даа — кончуг коргунчуг! Ковайып олуруп алдым.

Эжим менче элдепсинген хевирлиг көрнүп келди.

— Чүге туруп келдиң? Аа, бо дээрге багай айбааңгыларның мынчаар тенип турарлары ол-дур ийин. Уду-уду!

Айбааңгы дээрге чүү дээри ол ирги деп боданып олур мен. Шала дыңнаан кижини бооп айтыра кааптым эвеспе.

— Айбааңгы? Багай үгүжүгөш-тир ийин.

2. Артыш-оол мынча дей каапты:

— Чудаңгы сырбык эвес...

— Сырбык деп чүл?

— Диңни сырбык-даа дээр чоор — деп, Артыш-оол тайылбырлады.

3. ...Малгашта кызыл-даван кижини будунуу ышкаш исти Артыш-оол меңээ көргүскөш:

— Мажаалай изи бо-дур, көрдүңөр бе. Мен ужурун билбейн баарымга, тайылбырлап берди:

— Адыгның изи-дир ийин. Дыка-ла улуг аа! (*М. Эрген*)



57. Моолда болгаш Кыдатта чурттап турар тываларның чугаазының үлегерлерин номчуңар. Ында диалект сөстөрү тыпкаш, тыва литературлуг дылда чок сөстөр, үн тургузуунда ылгалдыг, утказында ылгалдыг сөстөр деп бөлүктөргө чарыңар.

1. Инектиң өдээн кургаткаш, от оккулар, ону аргасын деп адаар бис. Хоюг (элээди) уруглар бортуга (сава) тудуп алгаш, өшкү саап өөренир. Бистиң бо сургуулуwус (школа) 1940 онда (чылда) тургускан. 55 багшы, 1200 сурукчу (өөреникчи), 25 анги (класс) бар. Оларның иштинде 250 кире тыва өөренигжи бар, 6 тыва багшы бар. Силерни кел чыдар деп Хараатыда аалдарга дыл чедирдик (сөс чедирдивис). Оглу сүрлүг (аажок, кедергей) сергелең оол. Бо чемни кылырга, хооваң (изиг-демир) кырынга кулурун (далганын) быжырып алыр. Термениң (өг ханазы) көгүңге тебе жежи киирбес.

2. Хомду тывазы — бистер, Алтай тывазы Кыдатта. Силерни Таңды тыва деп адаар бис. Хара соянда ийи сөөк (төрел-аймак) бар: хара-төш, хара-сал. Алтай дээдизи (дээр) чудап, мал-маганга-да берги (берге) чыл болду. Бис бо хоочун-билен ам як дөртөн чыл кады амьдиреп, боттуң бир каш малдыг, баяагы уругларның уруглары, ачы-кучувус деп-ле мынчап олуруу бис. Мен ам алдан бир чаштыг (харлыг) мен. Бир чалыыны (аныяк оол) энир чылын өгледивис. Ам иъжи (ийи) сегбир (өгленмээн уруглар) бар.



58. «Белек» деп чогаалдан алган үзүндүде Тожу улузунуң чугаазын авторнуң канчаар дамчытканын номчуңар. Сөзүглелде диалектизмнерни айыткаш, оларның дылда чүнү илередип турарын азы синонимнерин тодарадыңар. Тожу улузунуң чугаалажыр аянын азы чугаа этикедин хайгаараңар.

Илдирмаа көрүп чыдарга, элээн улгады берген ашак бир аныяк оол эштиг, улуг от дужунда олургулап алганнар. Илдирмаа тура халывышаан, айтырган:

- Боларлар кайыын бээр келди ыйнаан?
- Мынаар кожуун чанындан үнген бис, дицнеп чор бис.
- Дицни та чүү хирени өлүрген чүве?
- Бо аразында диц-даа ховартай берип-тир...

Аныяк оол хойнундан бижик уштуп эккелгеш, Илдирмааже сунгаш, чугаалаан:

— Силерге чедер чүве диди. Мону аккып бээр дээш, чедип келдивис иен.

...Ол аразында Илдирмааның иези шуглаанга чыда:

— Оо, болар Салдыма ирги бе, таң, таа кым ыйнаан? — деп айтырган.

— Ийе, мен мен иен. Эки беңер! Силерни удуп чыдар деп билдим.

— Пох, хейт! Сээң үнүң танып чадааш, бужар-ла болдум, йоону берген хайдыл? — деп, кадай Салдыма-биле чугаала-жы берген. — Кожуунувус черинде солундан дыңнаар база чүү туруп-тур, соодап көрөм, оглум. (С. Сарыг-оол)



59. «Өдүгенде чайлаг» деп чогаалдан үзүндүдө диалектизмнерни айыткаш, оларны ажыглаан чылдагаанын тодарадыңар. Кызыл чурт-тут Өнер-оолга ол сөстөр чүгө билдинмейн турарын тайылбырлаңар.

Ам билип турарымга, ивилер эр, кызының, хар-назынының аайы-биле тус-тус аттарлыг болур чүве-дир. Кыс ивилерни *мындылар* дээр, чазап каан эр ивини *чары* дээр, бугаларны *эдерлер* дээр. Чаш оолдарын бызаалар дээримге, Артыш-оол *анайлар* дээр чүве деп айтып берген.

...Мен улуг-даа, бичии-даа ивилерже көргөш, *иви* деп-ле турарымга, таарымча чогу кончуг болган. Оолдар менче көргөш, хүлүмзүрүүрлер, а демги ийи уруг мени дыңнааш, баары каткыже каттырышканнар.

— Анайже көрүп алгаш, *бичии иви* дээр! Аамай оол-дур. Хи-хи-хи!

...Бир-ле эртен шала улуг хөй ивилер көргөш, оолдарны мурнай алгырып-ла дүжүрдүм:

— Дөө база дыка хөй анайлар чор. Арай *улуг анайлар* чорлар.

— Анайлар эвес — деп, Артыш-оол меңээ айтып берди. —
Таспаннар дээр. *Таспан*.

... Бир-ле көөрүмге, Оля эмдик чарыны мунар деп маңнап келди.

— Эмдик чарыга октадып алдың, Оля.

— Чары эвес, доңгур-дур ийин. *Доңгур* дээр чоор, ийи хар-
лыг эр ивини... (*М. Эрген*)

§ 9. Ховар ажыглалдың сөстери



60. Лингвистиктиг сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, бодалыңар чугаалаңар. Дылда сөстөр ниитилелдиң амыдыралыңдан кайы хире хамаарылгалыг болурун тайылбылаңар.

Чамдык эргижирээн сөстөр ажыглалче катап кирип, эглип кээп турар. Чижээ: *кожуун, чагырга, яамы, сайыт* дээн чижектиг сөстөр кезек үе иштинде идепкейлиг ажыглалдан үнүп, эргижирээн сөстөр апарган турган. Чижээ: 20 вектиң 90 чылдарда оларны солуп турган орус *район, исполком, министерство, министр* деп сөстөрниң орнунга ажыглай берген.

Шажын-чүдүлге-биле холбашкан сөстөр база кезек үеде эргижирээн сөстөр болуп, ажыглалдан үне берген турган болза, 90 чылдарда тыва ёзу-чаңчылдарны, шажын-чүдүлгени эгидип, хүрээ-хиитти катап тургузуп эгелээни-биле оларны илереткен сөстөр база ниити азы идепкейлиг ажыглалче кирип эгелээн. Чижээ: *лама, башкы, дагыл, судур, хуурак* дээш оон-даа өске.



Ховар ажыглалдың сөстери

Эргижирээн сөстөр

Чаа сөстөр (неологизмнер)

Эргижирээн сөстөр

Эргижирээн сөстөр (орус дылда: устаревшие слова) амгы тыва дылда хүн бүрүде ажыглалдан үнүп, эргижирей берген сөстөр болур. Ук сөстөрни 2 бөлүккө чарып турар:

Эргижирээн сөстөр

Историзмнер

Архаизмнер



Историзмнер дэрге Тываның кайы-бир төөгүлүг үезинде идепкейлиг ажыглалче кирип турган, а үе өскерлип, амгы Тываның ниитилел амыдыралында ол сөстөрнүң илередип азы көргүзүп турган чүүлдери чидип, ажыглалдан үне бергени-биле эргижирей берген сөстөр болур. Орус дылда *историзм* деп терминнүң дазылында *история «төөгү»* деп сөстүң кирип турары ук сөстөрнүң кайы-бир төөгүлүг үе-биле холбаалыын айтып турар.

Историзмнернүң кол лексиктиг бөлүктери:	
1. Феодалдыг азы совет Тыва үезинде эрге-чагырга аттары:	<i>чызаан, кожуун, чагырга, арбан, суму; партком</i> (партия комитеди), <i>аревэ, комсомол</i> (аныяктар организацияларының аттары) ...;
2. Эрги Тывага азы совет үеде эрге-дужаал аттары:	<i>дүжүмет, чанчын, чейзең...</i> ; <i>парторг, комсорг</i> ...;
3. Феодалдыг үеде ажыглаттынып турган кеземче онаар сөстөр:	<i>шаажылал, кинчи, дөңгү</i> ...;
4. Амгы үеде ажыглалдан үне берген эт-херекселдер, эдилелдер, чүү-хөө, боо-чепсек аттары:	<i>кымзар</i> (сиирден аргаан, ай-бес чыыр хап), <i>кузумуур</i> (даңза азы боо ишти аштаар чинге демир азы ыяш); <i>дүңзе</i> (даңзага тыртар сарыг таакпы), <i>хуртун</i> (дүрген адар боо) ...;
5. Амгы үеде ажыглаттынмастай берген мергежил аттары:	<i>доскуулчу, хайгыылчы</i> (долгандыр чүү болуп турарын хайгаарап, дозар шериг мергежил), <i>шапкынчы</i> (бир черден өске черге аът мунуп алгаш, медээ азы бижик чедирер кижии), <i>шавар</i> (<i>шап</i> - деп сөстен укталган) ...;
6. Социалистиг тургузуг үезинде ажыл-агыйны уштап-баштап турган хевирлер:	<i>социалистиг чарыш</i> (соцчарыш) — ажылчын коллективтер аразынга кайызы эки түңнелдиг ажылдаарынче угланган чарыш; <i>беш чыл планы</i> ...

61. Сөзүглелден историзмнерни тыпкаш, кайы үеде ажыглаттынып турганын база уткалыг бөлүүн тодарадыңар. Оларның чогаалга ужур-дузазын айтыңар.

— Сен бо оолду эки карактап тур. Чеже-даа эрээдеп турза, чаңгыс сөс бербе де! Бо хире шаагай, манзыны эртип алган кижии

ам кайын ажырат. Ам кедерезе, хол кызар, сайга олуртурлар ыйнаан. Мен маңаа турган херээм чок, дораан аъттангаш, хап ажайн (С. Сарыг-оол)



Архаизмнер дээрге илередип турар чүүлү ам-даа амыдыралда бар, ынчалза-даа ону айтып турган сөстү өске бир чаа сөс солуй бергенинден ажыглалдан үне берген сөстөр болур. Чижээ: *машина, автомобиль* деп сөстөрни баштай *оттуг-терге, чычаан* деп сөстөр-биле адап турган, амгы үеде ол сөстөр ажыглалдан үнүп, эргижирей берген.



62. Амгы үеде ажыглалдан үне берген архаизмнерниң дужунга оларны солупкан сөстөрни согунчугаштар-биле айтып бижирер. Оларның бежи-биле домактан чогаадыңар. Сылдысчыгаш айтып каан эргижирей берген сөстөрни хевээр арттырып каан болза, кандыг деп бодаар силер?

Эргиде адап турган аттары	Амгы үеде ады
*ужар-хеме	клуб, театр
шылгалда	кнопка
хаак	партия
бадылергей	аныяктар
нам	самолёт
*базар-кадаг	лыжа
*дириг-чурук	экзамен
*ойнаар-бажың	кино
салуучуттар	билет




63. Сөзүглелде эргижирээн сөстөрни айтыңар. Оларның чогаалда уjur-дузазын тайылбырлаңар. Утказы билдинмес эргижирээн сөстөрниң уткаларын тыва дылдың тайылбыр словарындан көрүңер.

Даа кожуунну чагырган ноянның өөнден көстүп турар черге чызаан өө турган. Чызаан өргээзи дээрге албан ажылы кылып улуг дүжүметтер олулар ак өг болур. Чызаан өргээзинче карачалдар кирбес. Чүгле чугула херектиг кижичызаан өргээзинче кирер.

Манчы хааны Тываны чагырып турар үеде хоойлуну күүседиримырыңай албан турган. Чызаан өргээзинге дүжүметтер

келир хүнүндө келир, кылыр ажылын аңаа чугаалажыр, чугула бижиктерни ол өггө белеткеп алыр. Чызаан дээрге кожуунуң сумуларының дүжүметтери ээлчежип олуруп, ноянның айтышкыны-биле аңаа дузалажып, ноянның таңма чериниң иштики, даштыкы бүгү херээн шиитпирлээр чери-дир. Чызаан өргээзи Даа кожуунну эреңгейлеп чагырган гуң ноян Буян-Бадыргыга чагыртып турган. (М. Кенин-Лопсан)

 **64.** Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның «Тыва улустуң бурунгу ужурлары» деп номунда Тывага турган эрге-дужаал аттарының дугайында номчуңар.

1921 чылга чедир феодалдыг Тываны чагырып турган эрге-дужаалдыг кижилерниң тус-тус аттарын улуг дужаалдыындан биче дужаалдыынга чедир адаарга мындыг:

1. Амбын ноян — бүгү Тываны эреңгейлеп чагырып турган, ооң өргээзи Самагалдайга турган. Эң сөөлгү Амбын ноян Соднам-Балчыр болур;

2. Даа ноян — кожуун даргазы. Хемчиктин Даа кожуунунуң сөөлгү нояны Монгуш Буян-Бадыргы;



3. Чаңгы — суму даргазы;

4. Хүндү — суму даргазының оралакчызы;


5. Чалаң — сумунуң кол бижээчизи;



6. Арбан даргазы — он, чээрби азы үжен өрегениң даргазы;

7. Бижээчи — суму чагыргазына хамаарышкан албанының хамык бижиин эргелеп чорудар кижии.


  **65.** Эргижирээн сөстөрни историзмнер болгаш архаизмнер деп аңгылап бижээш, оларның дөртү-биле домактан чогаадыңар.

Каганат, бүүзе, патефон, арбан, кызыл-өг, чиңзе, дириг-чурук, коржаа, доскуул, чаъска-кедер.


 **66.** Тыва чогаал кичээлинге өөрөнгөн кайы-бир чогаалыңардан эргижирээн сөстөрдөн ушта бижинер.

  **67.** Адаанда кайы эргижирээн сөстөрниң уткаларын тайылбырлааныл? Эргижирээн сөстүң утказының дужундан ук сөсчө согунчугашты чорудуңар. Оларны ажыглап бир темага чугаадан кылыңар.

Эргижирээн сөстүң лексиктиг утказы	Эргижирээн сөс
Кандыг-даа эрге чок, ээзиниң өнчүзү болур кижиги	оваадай
Даштыкы чуртка азы черге хамааржыры	лаңгыы
Бай тараачын	кул
Бараан садар чер азы бичежек садыг	кадагааты
Хаан кижиниң улуг өртектиг бөргү	өртээл
Албан кижилериниң мунар азы чүьк чүдүрер аъттар солуп алыр чери	өргээ
Хаан азы ноян дээш улуг дужаалдыг улустуң тугарар чери, өө азы бажыңы.	кулак (<i>кулак бай</i> дээн уткалыг)

 **68.** Нарын сөстөрниң кайы кезээнде эргижирээн сөстөр киргенил? Оларның уткаларын тайылбырлап, нарын сөс тургузарыңга ук сөстөрниң ужур-дузазын тодарадыңар.

Кода-хоорай, арбан-суму, ном-дептер, салаа-сайгыт, бажың-балгат.

 **69.** Хурааңгайлаан сөстөрни чазып номчааш, оларның кайылары архаизм, а кайылары историзм болурун тодарадыңар.

Аревэ, МЧАЭ, ТАР, ССРЭ, СЭКП.

Неологизмнер



Неологизмнер [нео “новый” + логос “слово”] азы *чаа сөстөр* дээрге ниитилелдин амыдыралыңга көстүп келген бир-ле чүүлдү илередир, чаа тывылган сөс болур. Ук сөстөр ниити азы үргүлчү ажыглалдың сөзү апаргыже, неологизм болуп артып калыр.

70. Каратыр парлаан сөстөр кайы үелерде ажыглаттынып турганыл? Амгы үеде ук сөстөрниң илередип турган чүүлдерин кандыг сөстөр дамчыдып турарыл?

Тывага 1930 чылдарда культура революциязының үезинде *ойнаар-бажың, ырлаар-хааржак, дазылга, оттуг-терге, ужар-хеме* деп сөстөр үениң аайы-биле чаа азы неологизм сөстөр турган. Дараазында чылдарда кезек үеде ниити ажыглалдың сөстери турган. А амгы үеде олар ховар ажыглалдың сөстери апарган.



Неологизмнер чылдар аайы-биле өскерлип, чаарттынып, чамдыктары ниити ажыглалдың сөстөрүнче шилчип, чамдыктары эргижирээн сөстөр-даа апарып болур сөстөр болур. Бодунуң өйүндө неологизмнер турган, а амгы үеде эргижирээн сөстөр апарган *ужар-хеме, ойнаар-бажың, ырлаар-хааржак* дээн чижектиг сөстөр ажыглалдан үнүп, шуут чиде берген.

20 вектиң 30 чылдарда тыва бижик тургустунуп турган үеде эртем-өөредилге-биле холбашкан *школа, кичээл, демир-үжүк, өөренир* дээн чижектиг сөстөр неологизмнер болуп турган болза, олар амгы хүн бүрүнүң азы үргүлчү ажыглалдың сөстөри апарган.

20 вектиң төнчүзү, эң ылаңгыя 21 вектиң эгезинде тыва дылда хөй санныг неологизмнер харылзаа-техниканың ачызында тыптып келгеш, дыка дүрген идепкейлиг курлавырже кирген: *гаджет, планшет, флешка, файл...* Чамдык тыва сөстөр чаа уткалыг апарган: *СМС октаар*.



71. Бердинген сөстөрниң темалыг бөлүүн айтыңар. Олар кайы үеде неологизм турганыл? Амгы үеде олар кайы ажыглалдың сөстөри болурул?

Радиодамчыдылга, радио дыңнакчызы, дорт эфир, телевизор, теледамчыдылга, телекөрүкчү, ак-көк экран.

● Тыва бижик чаа тургустунуп турар үеде неологизмнер турган, а амгы дылда хүн бүрүнүң азы ниити ажыглалдың апарган сөстөрни хайгаараңар. Ол латин графикага үндөзилээн алфавиттиң үжүктөрүн тываларның деңнеп турар чүүлдери ук үжүктөргө кайы хире дүгжүрдүр, сонуургап номчуңар. Силер 1 класска өөренип тургаш, ол үжүктөрни чүгө дөмейлеп сактып ап турган силер?

Тыва бижик! Бо хуулгаазын сөс 1930 чылдың августа Таңды-Тываның бүгү девискээрин, күскү куу сигенде өрт дег, Улуг-Хемден часкы үер дег, булуттуг дээрде чаңнык дүшкен дег, дүрген, шапкын, кызаңадыр эргий каапкан. ...Кызыл, Шагаан-Арыг чораан араттар огулуг чугаалап турганнар:

— Ол ак шыйбактарны *цжцктер* дээр. Ол үжүктөрни кожуп тургаш, *сөстер* бжиир. Ол сөстерден *домак* кылыр...

— Бо билзек дег төгерик үжүктү чүү дээрил? — деп, аныяк кыс айтырган.

— «*O*» дээр.

— Бо шыйлашкын дег үжүктү?

— «*S*».

— Бо теве дег үжүктү чүү дээрил, дарга? — деп, бир арат айтырган.

— «*m*». Ол болза «*M*» деп үжүктүң бичиизи-дир.

— А бо кудурук чок чылан ышкаш үжүктү чүү дээрил?

— «*S*».

— Өг дүндүү тогана дег үжүктү?

— «*Ө*».

— Октапкан сыдым дег үжүктү?

— «*P*»... (*К.-Э. Кудажы*)



72. Бодунуң үезинде неологизмнер турган, а амгы дылда ниити азы үргүлчү ажыглалдың ийикпе, азы ажыглалдан үнүп эргижирей берген сөстөрни бөлүктөй ушта бжиңер. Ол үеде баштайгы школалар база өөреникчилерниң хеп-сыны кандыг турганын кичээнгейлиг номчуңар.

Нам үүрүнүң даргазының, суму тергиилекчизиниң, дерги садынының өглери баштаан кезек аалдар аразында дөң кырынга араттар бедик сери туткаш, чаглактыг сериин чер кылып каан. Чоон дыттарны ужур шапкылааш, калбартыр чонгулааш, столсандайлар кылып каан. Буттарын черде чыпшыр кадагылап каан, шимчеш дивес... .

Удатпаанда Хүт сумузунуң тергиилекчизи биле Кызыл-Бөрттүг баштаан даргалар четкилеп келген. Олар башкы столунуң кырын кызыл пөс-биле шыпкаш, ооң кырынга «Өөрениили» деп ногаан карттыг үжүглелдер, кыдырааштар, карандаштар салып кааннар.

Чаа-ла чазаан, будуваан, чуксуг столдардан үжен шаа өөреникчилер саазын, карандаштардан карак салбайн органныр. Кызыл-Бөрттүг оларны эргий көргөн: чаа чеди, сестээн

курзукпайлар-даа бар, бодунуң мырыңай-ла үе-чергези-даа бар. Араттар уругларын долгандыр туруп алган турганнар.

...Араттарның тараар хөңнү чок. Олар, шынавыла, кичээл деп чүвени көрүксеп, дыңнаксап турганнар. Оларның ындыг хөңнүн Кызыл-Бөрттүг өттүр билип каан. (К. Кудажы)

дерги сады — бараанны аътка дергилеп, чүдүрүп, тергелеп, ша-нактап чорааш, садары



73. «Бурун шагның кижизи» деп фантастиктиг чогаалдан үзүндү-де эргижирээн сөстөрнүң ажыглаттынган чылдагаанын тайылбырлаңар. Ук үениң демдектерин автор канчалдыр көргүскенил? Эртемденнер чүгө эрги ёзу-биле кеттиниң алганын тайылбырлаңар.

Бурун шагның кижизи амыдырал дээш, кызып-кылайып чо-рааш, дуска бастырып каан. Ооң бодунуң чанында күш-ажылдың чепсээ – балды чыткан. Ооң-биле дус оюп турган. Өшкү кежи самдар, чолдак тоннуг. Баг курлуг. Алгы чүвүрлүг. Чаргаш хап идиктиг. Дөргөн хар иштинде.

Чадыр ишти караңгы. Бурун шагның кижизин ширтек кы-рынга чыттырып алганнар. Эрги ёзу-биле кеттиниң алган эртем-деннер от кыпсып, кара пашка шай хайындыра бергеннер.

Бурун шагның кижизи бир аңдарылгаш, чөдүргүлээн.

— Ой, оолдар, эрттир удуур деп барган-дыр бис. Шарылары-ңар канчалды, чоңаңар ыңгыржактаңар. Эртежик үнүптер-дир. Күскү хүн дургузу кыска болгай — дээш, бурун шагның кижизи ковайгаш, отка дөгеленип олуруп алган...

— Ха-дуңма, чаагай сеткилдиг чон-дур силер — деп, бурун шагның кижизи ижин кара чок чугаалап орган. — Адымны Айыыр-Санаа дижир. Аал-чурт дээр чүү бар боор ийик, менде. Ары Торгалыгда Шагаачы чагырыкчының албатызы кижизин мен. Ооң малын малдап, пажын паштап, аргаланып-хоргаланып чо-руур амытан-дыр мен ийин... (К.-Э. Кудажы)

чаргаш — дүгү дүжүп калган, тас

чонакты ыңгыржактаар — аъттың ооргазы деритпезин дээш, эзер адаанга чонакты чымчактай салыры



74. Бердинген эргижирээн сөстөрнiң амгы дылда синонимнерин тыпкаш, оларны ажыглап домактардан чогаадыңар.

Шүдүнзе, демир-үжүк, аэроплан, чанчын.



75. Сөзүглелде ниити, кызыгаарлыг болгаш ховар ажыглалдың сөстөрүн тыпкаш, 3 аңгы бөлүккө бжиңер. Кызыгаарлыг болгаш ховар ажыглалдың сөстөрүнiң иштики бөлүктөрүн айтыңар.

Орустун хааны хаан төреге удурланган декабристерни чылча баскан, чамдыктарын Сибирь чуртунче шөлүгүлөпкөн. Демги Дажыма хүндү алдан дургуннуң, ам болза алдан маадырларның хартаачызы турган. Оларны база Манчы хаанның ханныг төрези кадыг-дошкуну-биле баскан... .

Бистиң бо Ыраажы-Хемге Монгуш Мугур деп бай кижини база чурттап чораан. Араттың кызыл төрези догуннап, бодараан соонда, Мугурнуң балдыры дыңзаан. (М. Кенин-Лопсан)

Лексиктиг сайгарылга кылырының негелдези (чуруму):

1. Сөстү өзек азы хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, өзек сөстен айтырыг салыр.
2. Чугаа кезээн айтыр.
3. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар.
4. Ооң чаңгыс азы хөй уткалыын тодарадыр.
5. Сөстүң дорт азы доора уткада ажыглаттынганын айтыр.
6. Омоними бар болза, омонимин айтыр.
7. Синоними бар болза, синонимин айтыр.
8. Сөстүң тывылган угун тодарадыр. Моол азы орус дылдан үлгерлээн сөс болза, айтыр. Ол дылдарны дамчыштыр төвүт азы кыдат дылдан үлгерлээн болза база айтыр.
9. Ажыглалының аайы-биле бөлүүн (ниити, ховар болгаш кызыгаарлыг ажыглалдың сөзү) айтыр. Ховар болгаш кызыгаарлыг ажыглалдың сөзү болза, оларның иштики бөлүктөрүн (эргижирээн сөс азы неологизм; профессионализм азы диалектизм) база айтыр.

Лексиктиг сайгарылга кылырының үлгерлери:

Суур чанында аргада куштар янзы-бүрү үннер-биле мыжырткайнычпы-ла турарлар. (Е. Танова)

(Чүлөр?) *Куштар* (канчап турарлар?) *мыжырткайнчып-ла турарлар.*

1. *Куш* — чүве ады.

2. Чүг, чөөк-биле шыптынган, чалгыннарлыг, ийи буттуг, шиш думчуктуг амытан.

3. Чаңгыс уткалыг.

4. Синоними, антоними, омоними чок.

5. Ниити ажыглалдың сөзү.

6. Ниити түрк уктуг.

(Кандыг?) *Янзы-буру цнер-биле* (канчаар?) *мыжырткайнчыр.*

Үн — чүве ады.

1. Кижилерниң азы дириг амытаннарның үндүрер ыды.

2. Хөй уткалыг сөс. Домакта дорт утказында ажыглатынган.

3. Синоними — *ыыт* деп сөс;

4. Антоними чок;

5. Омоними — *цнер* деп кылыг сөзүнүң чаңгыстың санында 2-ги арында дужаал наклонениезиниң хевири. Чижээ: Сен дашкаар *цн*.

6. Ниити ажыглалдың сөзү;

7. Ниити түрк уктуг.

Мыжырткайнчыр

1. Кылыг сөзү.

2. Элээн хөй куштарның кады мыжырт-мыжырт кылдыр эдери;

3. Хөй уткалыг. Домакта дорт утказында ажыглаттынган.

4. Синоними — *эдер*;

5. Антоними — чок;

6. Омоними — чок;

7. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөзү (профессионализм).

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР:

Лексика деп чүл? Дыл эртеминиң лексика кезээнге чүнүң дуга-йында өөренирил?

Сөстүң лексиктиг утказы деп чүл?

Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер деп кандыг сөстери? Хөй уткалыг сөстер канчап тыптырыл?

Сөстүң дорт азы доора уткалары деп чүл?

Омонимнер дээрге кандыг сөстери? Оларның хөй уткалыг сөстерден ылгалы чүл?

Синонимнер деп чүл? Оларның ужур-дузазы чүдел?

Ниити түрк сөстерге кандыг темалыг бөлүктерниң сөстери хамааржырыл?

Моол дылды таварыштыр кандыг дылдардан үлегерлээшкиннер тыва дылдың сөс курлавырынче киргенил?

Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң демдектерин айтыңар. Чижээн бериңер.

Орус дылды дамчыштыр кайы дылдардан үлегерлээн сөстөр барыл? Оларның темалыг бөлүктөрүн адаңар.

Тыва дылдың лексиказын ажыггалының аайы-биле кандыг бөлүктөргө чарып турарыл?

Ниити ажыггалдың сөстери дээрге кандыг сөстөрил?

Ховар ажыггалдың сөстери тус-тузунда кандыг иштики бөлүктөргө чарлып турарыл?

Кызыгаарлыг ажыггалдың сөстери тус-тузунда кандыг иштики бөлүктөргө чарлып турарыл?

Диалектизм дээрге кандыг сөзүл? Чижектерин бериңер.

ХУУ АТТАР



Хуу аттар адап турары чүүлдерниң аайы-биле кижилерниң, бурганнарның, дээрге сылдыстар болгаш планеталарның, дириг амытаннарның шола аттары, черлерниң, номнар, журналдар, солуннар аттары деп бөлүктөргө чарлыр. Оларны шинчилээр дыл эртеминиң адырын *ономастика* дээр.



76. Дараазында хуу аттарны адап турары чүүлдерниң аайы-биле бөлүктөңер.


Улуг-Хем, Бегре-Даа, Улуг-Хая, Хайыракан, Чадаана, Кызыл-Мажалык, Туран, «Уйгу чок Улуг-Хем», Маадыр-оол, Иванов, Гульнара, «Шын», Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Шолбан, Сатурн, Меркурий, «Хайыраан бот».

§ 10. Топонимнер

77. Адаанда чүүл-биле таныжып номчааш, бердинген онаалгаларны күүсединер.

Тыва дыл — Россия Федерациязының субъектиси Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары болур тыва улустуң

национал дылы. Тыва чон амгы үеде Россия Федерациязы, Моол Республика болгаш Кыдат Улус Республикада чурттап турар. Тыва чоннуң хөй кезии Тыва Республиканың девискээринде (230 муң хире киж), улуг эвес бөлүк Красноярск крайның Ермаковск районунуң Верхнеусинск суурда (600 хире киж), Моолда (8 муң хире киж), Кыдатта (2500 хире киж). Моолда тывалар Копту аймактың Ховд хоорайда болгаш Буянт сумузунда, Баян-Улэгэй аймактың Цэнгэл сумузунда, Дархан аймактың Орхон сумузунда, Сэлэнга аймактың Зүүн-Бүрэн сумузунда (Орхондан 30 км черде), Төп аймактың Заамар сумузунда, Хубсугул аймактың Цагаан-Нур сумузунда, Кыдатта тывалар Синьцзян-Уйгур Автономнуг Округта Көк-Догай, Алагаак, Шунгур, Чемежек, Чиңгил, Ханас, Хом, Ак-Хаба суурларда болгаш Буурчин, Алтай деп хоорайларда чурттап турарлар.


 1. Тыва улус чүү деп девискээрлерде чурттап турар-дыр? Олар кайы күрүнелерниң хамаатылары болур-дур? Делегейде тыва чоннуң ниити сан-түңү каш-тыр? Оларны тывалар деп кандыг ылгавыр демдектер, чүү чүве каттыштырып турар деп бодаар силер? 2. Сөзүглелден хуу аттарны күрүнелер аттары, административтиг үлелге (кожуун, аймак, округ, суму, хоорай, суур) аттары, бойдустуң объектилери деп аңгылаңар. Айыткан девискээрлерни капсырылгада картадан тывыңар.

Географтыг черлерниң хууда аттарын *топонимнер* дээр.



 78. Адаанда тайылбырны тыва дылче очулдуруңар. Кандыг чаа билиглер чедип алдыңар?


Географические объекты (реки, моря, горы, низменности, города, села, области, страны, улицы, проспекты, дороги и др.) имеют собственные имена — топонимы (греч. *topos* «место» и *онума* «имя, название»). Совокупность топонимов образует топонимию. Наука, изучающая топонимию, называется топонимикой.

 79. Дараазында сөстөрни суг объектилерин адаар сөстөр, даглыг черлерни адаар сөстөр, оргу-дески черлерни адаар сөстөр деп бөлүк-

теңер. Херек таварылгаларда номнуң артында кыска словарьдан бодуңарны хынап ап болур силер.

Адыр, аксы, алаак, арга, аржаан, арт, арык, арыскан, аяң, балык, бедик, бел, белдир, булак, боом, булук, булуң, бут, даг, далай, дамырак, даш, довурак, дөң, дөргүн, дөш, думчук, кара суг, кашпал, каът, кежиг, кертилек, кожагар, кужур, кудук, кум, кыр, кырлаң, мажалык, малгаш, мойналык, мөөн, мугур, мээс, оваа, ой, оймак, ортулук, оораш, оорга, ооруг, орук, өдек, өзен, өөш, саарыг, сай, сайыр, сеп, сирт, сын, сүүр, тайга, таскыл, тулаа, туруг, ужар, хавак, хая, хем, хову, хөл, чайлаг, чайынды, чарык, чик, чоога, чурт, шат, шөл, шың, эл, элезин, эрик, ээрем.

● Устүнде адаан сестер силерниң билириңер кандыг хуу аттарның кезектери болуп чоруур-дур? Ынчан ол сестерни канчаар шын бижирил?

 **80.** Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының төрөөн хеминиң адының дугайында даап бодаашкынын номчуңар. Топонимде кандыг үн өскерлишкиннери болу берген-дир?

Мээң өскөн төрөөн бичии хемимни Барык деп адаар. Ол Улуг-Хем кожунунуң Ийи-Тал суурунуң бичии үстүнде көвүрүг адаа-биле Улуг-Хемче агып кирип чыдар. Ооң адын чүгө «Барык» деп каанын мынчага тодарадып чадап каан мен. Ол дугайында тоолчургу чугаалар-даа чок.

Адак соонда мындыг даап бодаашкынга келген мен: «бо арык». Бичии сугну тывалар арык дээр. Барыкты шаг шаанда кижилер «бо арык» деп адап турган чадавас. Оон-на бичии хем-чигештиң ады Барык апарган боор.

81. Тывада черлер аттарының тыптып келгениниң дугайында хөй санныг тоолчургу, төөгү чугаалар бар. Алексей Дүгерович Арапчорнуң тургусканы “Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары” деп номундан тоолчургу чугаа-биле таныжып номчуңар.

МУРГУЛУГ-ХЕМ

Хемчиктиң Устүү-Ишкинде Мургулуг-Хем деп бичии хем бар. Шаг шаанда ол хемни өрү ийи бичии кыс уруглар мургу-биле

ойнап өскөөнөр. Ол уруглар мургу кескеш, бир ужун так кылдыр дуглааш, мургунун унунга алды-чеди хире үттерни көс-биле оя чидиртипкен. Ол мургуну үрерге, салаа аайы-биле кандыг-даа ырыны ойнап болур. Ийи уруг мургу-биле ойнавышаан хемни өрү өскөптөргө, хонаштарда аалдарның улузу өглеринден үнгүлөп келгеш, магадап, таалап дыңнап турганнар.

— Чүнү ойнап чоруур уруглар боор? — деп, улус айтырарга:

— Мургу ойнап чоруур уруглар-дыр — деп харыылап турган. Оон бээр-ле ол хемни Мургулуг-Хем деп адай берген.

● Хемниң ады чүү деп сөстөн тывылган-дыр? Тоолчургу чугаада хуу аттарны ушта бижээш, оларның тургузуун сайгарыңар.

🔍 82. Үстүндө адаан номнардан алгаш азы улустан дыңнааныңар тоолчургу болгаш төөгү чугааларга даянып, бир черниң адының тыптып келгениниң дугайында кыска дыңнадыгдан белеткеңер. Ол улустун аас чогаалына хамаарышкан ажыл болур. Дыңнадыңарны эштеринер мурнунга азы кандыг-бир конференцияга илеткеңер.

🔍 83. Тываның топонимнериниң дугайында эртем талазы-биле тайылбырларны Б.И. Татаринцевтиң, Б.К.Ондарның болгаш өске-даа эртемденнерниң ажылдарындан таныжыңар. Ук ажылдар Тывада черлер аттарының дыл талазы-биле шинчилелдери болур. Боттарыңарның шилип алган топонимнериниң дугайында илеткелден белеткээш, клазыңарга азы кандыг-бир конференцияга номчуңар.

§ 11. Кижилерниң хуу аттары (антропонимнер)

🔍 84. Филология эртемнериниң кандидады Чүргүй-оол Михайлович Доржунун «Мен тыва мен» деп номунга бижээн чүүлдеринден үзүндүлери номчуңар. Кижиниң долу ат-сывы эрги Тывага база амгы үеде кандыг кезектерден тургустунган-дыр, ылгалы чүл? Амгы тыва дылда *-ович, -овна* деп кожумактар кайы дылдан келген-дир? Ону каяа, чүнү демдеглээринге ажыглап турар-дыр бис?

Шаанда тываларга фамилия деп чүве турбаан. Кижиниң төрөл-бөлүүн база ооң оглу, кызы деп адазының адын адаар турган. Чижээ, Адай-Моңгуш Чанзан оглу Чыргал азы Адыг-Түлүш

Кара-оол уруу (кызы) Долзатпаа... Паспорт тывылганы-биле монгуш, ондар, кыргыс, сат, оюн, салчак дээш оон-даа өске бурун тыва төрөл-бөлүктөр аттары фамилиялар апарган, а адазының адынга улаштыр *-ович*, *-овна* деп кожумактар немешкен: Сат Олег Базырович, Ондар Салбакай Чаш-ооловна дээн чижектиг.

Мээң ачамның алыс угу Ары Амырактан азы, өскээр чугаалаарга, Улуг-Хемден. Адазы Улуг-Хем кыргыстарындан, иези Чааты, Чодураа доңгактарындан. Мээң авамның авазы, кырган-авам, Хөндөргейниң кезек саттарындан. Чогум төрөөн адазының алыс угу Кыдаттың Чензи деп черден.

85. Филология эртемнериниң кандидады Чүргүй-оол Михайлович Доржунун “Мен тыва мен” деп номундан үзүндүнү улаштыр номчунар.

Тыва Совет Эвилелинге каттышпаанда, чон ачамны Кыргыз Доржу Хааш-оол оглу деп адап, ынчаар билип турган. 1944 чылда Тыва ССРЭ*-ге каттыжа бергенде, чонга чаа паспорттар үлөп эгелээн. Бир-ле хүн ачамны Дус-Дагның суму чагыргазынче кыйгырткан дээр. Чеде бээрге: “Че, эш Доржу! Ам моон соңгаар сээң адың Доржу эвес болур. Сеңээ кончуг чараш Михаил (Миша) деп орус атты шаңнап тур бис. А сээң Доржу деп адың фамилияң апаар. Кыргыз деп төрөл-бөлүк сураан эргиниң артынчызын утканың дээре. Билдинди бе, эш Михаил?” — деп, суму даргазы айтырган. Ачам орус домак шуут билбес, орус чон-биле кажандаа харылзашпайн чораны-биле “шаңнаткан” чаа адын назынында кажан-даа дыңнап көрбөөн кижини болган. Ынчалза-даа ол эрге-чагырга черлериниң сөзүн хүндүлээр, чөпшүл болганы-биле бедик идегел дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, чаа ат “астып алгаш” бажыңынче басып чаныпкан. Хайлыг чүве, орук ара бар чыда, кижиниң чаа чараш адын уттуп алган! Ам канчаар, суму чагыргазынче девидеп, дедир маңнаар ужурга таварышкан. Келгеш, ачам даргазынга буруузун билингеш, адын уттуп алганын чугаалааш, катап ылавылап айтырып алгаш, оозун шээжилеп, кудумчуга элээн олурган мен дээр. Оон бээр-ле ачамны паспорт ёзугаар Доржу Михаил Хааш-оолович дээр апарган.

*ССРЭ — Совет Социалисттик Республикаларның Эвилели

● 1. *Фамилия* деп билиг тыва дылга кажан тыптып келген-дир? Ол кандыг төөгү-биле холбашкан-дыр? 2. Эртемден ачазынга кандыг характеристика берген-дир? Ук сөстөрни, домактарны тыпкаш, номчуңар. *-ович* деп кожумак кайы дылдан келген-дир? Ону каяа, чүнү демдеглээринге ажыглап турар-дыр бис?

86. Тыва чон ССРЭ-ге каттышканының, ооң хамаатызы апарганынга өөрээн сеткилин Степан Агбанович Сарыг-оол бодунуң 1945 чылда чогааткан шүлүүнге мынчаар илереткен.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ ХАМААТЫЗЫ МЕН

Тываларның хостуг үнүн — чоргаар ырын
Дыңнавааннар дыңназын дээш, көрзүннер дээш,
Элег-түрег, базымчадан аңгыжыраан
Эктим бедик, хөрээм хостуун ырлап тур мен!

Хааннар, беглер мурнун орта тейлеп чорбас,
Каржы хоойлу адаан орта човууртавас —
Холда, бутта кинчи бекти үзе шапкан
Хостуг чонум чоргаар, омак оглу-дур мен!

Хаттыг шуурган, чаңнык халап тайлып дүжер,
Хая-даштан, болат каңдан күштүг чуртум,
Калчаа дайзын дыңнып чадаан совет чуртум
Хамаатызы болганымга чоргаараар мен!

Хоойлуларда совет чуртум хоойлузу дег,
Хостуг, шынныг, ындыг хоойлу кайда-даа чок,
Дээди шынның хоойлузун мактап ырлаан
Делегейде мен дег чоргаар хамааты чок!

1945

● 1. 1945 чыл бистиң чуртувустуң төөгүзүңге чүзү-биле уттундурбазыл? 2. *Хамааты* дээрге кандыг уткалыг сөзүл? Орус дылче канчаар очулдуарарыл? Бис кайы чурттуң хамаатызы бис? 3. Кыйгырыг демдектерин чүге ажыглааныл?



87. Адаанда тайылбырны тыва дылче очулдуруңар. Кандыг чаа билиглер чедип алдыңар?

Антропонимика — это раздел ономастики, изучающий антропонимы — собственные именованья людей: имена личные, отчества или иные именованья по отцу, фамилии, родовые имена, прозвища и псевдонимы*.



Тайылбырлар, ажыглаар сөстөр.

*Псевдоним — чажыт ат. Чижээ, чогаалчылар, журналистерниң псевдонимнери. Чогаалчы М. Пешковтуң псевдоними — Максим Горький. Чогаалчы, журналист Күжүгөт Антон Үержаевич номчукчуларга Антон Үержаа деп псевдоними-биле билдингир.

прозвище — кижиниң шола ады

кличка — дириг амытаннарның шолазы



88. Сөзүглелди рольдарга үлежип алгаш, аянынг номчуңар. Ында кирген үлегер домактарны тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. Оолдуң даайының шолазы, ооң аъдының ады канчаар тыптып келген-дир?

ЧЭЭН ООЛ

Аңгыр-оолдуң шагдагы күзели ам-на бүткен. Даайы ам бир аңнап келгеш, эдерттип алыр мен деп аазаан. Келир хүнүн безин болчап каан. Аңгыр-оол даайыңга аажок чоргаарланыр. Даайы ол чоок кавыда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Шолазы безин Аңчы. Кижилер ооң дугайында чугаалажып тура, ёзулуг адын адавас: «Аңчы» дижир. Аңгыр-оол даайыңга дөмей болуксаар, ону өттүнер. Даайы бөгүн келир. Аалдың чанында тейжигештиң бажынче үне маңнап, даайы чоруп олур ирги бе деп, орукче каш-даа харап көргөн.

Аңгыр-оол база бир харааш келирге:

— Аңчы кижиге дөскөл чок болбас. Таваар, далаш чок боор чоор — деп, авазы чугаалаан. — Далашкан күске сүтке дүжер деп чүве бар.

Эгерек ээре бээрге, Аңгыр-оол даштыгаар үне халаан.

Даайы аңнап мунар доруг аъдының кырында шала дыртыгыты, эрестии кончуг кылдыр саадапкан, аал мурнунда шыкты

кежир саяктадып орган. Аъдын даайы «Кыяр сиген сыя баспас, чүстүг сиген үзе баспас Аңчы-Доруг» деп мактаар.

— Аа-че, күжүр кайгалды! Четтикпейн манап тур сен бе? — деп эргеледип айтырган.

— Ийе, чиде бээринге келбес деп бодадым.

— Ээ! Эр кижиге сөглээн сөзүңгө ээ болбаска, сөөлүндө барып дөңгүр көк буга бооп хуула бээр, хоржок болгай. Сөглээн сөс — керткен ыяш. Чедип келгеним бо-дур. (Ш. Суваңны-биле)

● 1. «Даай көргенде, чээн омак» деп үлегер сөстүң утказын кайы домактар көргүзүп турар-дыр? Ол домактарны тыпкаш, номчуңар. 2. Лексика: *керткен, дөскөл чок* деп сөстөрнүң утказын тайылбырла-жыңар. 3. Дараазында үлегер домактарнун утказын канчаар билип алдыңар: *Эр кижиге сөглээн сөзүңгө ээ болбаска, сөөлүндө барып дөңгүр көк буга бооп хуула бээр. Далашкан күске сүтке дүжер.*

✚ 89. Сөзүглелди номчааш, адаанда онаалгаларны күүседидер.

Тыва ёзу-чаңчылда улуг кижиниң адын дорт адавас азы чык кылдыр адавас. Ооң ужурунда улуг улуска шола ат бээр азы адынга немей угбай, акый, даай, күүй чергелиг төрөл хамаа-рылгалар илередир сөстөрнү ажыглаар. Чижээлээрге, Серенмаа угбай, Даш-оол акый. Шола ат кижиниң профессиязы, кылып билир ынак чүүлү, ажылынга азы онзагай аажы-чаңыга үнде-зилээн болур. Чижээ, Хүргүл-оол дарган, Мижит-оол эмчи. Ын-чангаш шола ат кижиниң өске кижилерден ылгалып чоруур он-загай талаларын айтып турар боор. Тыва улус шола ат бээрде кижиге сеткили хомудатпас болгаш каржы-хажагай сөстөр ажыг-лавас деп чүүлдү кончуг сагыыр чораан. Ынчангаш шола аттар кижиге каржы, багай кылдыр дыңналбас ужурулуг. Ук чараш, эптиг чугааны сагыыр чурум тыва улустун чугаа культуразының бир кезээ болур.

Мурнунда бичии кижилерге багай ат бээр чаңчыл база тур-ган. Ооң дугайында улуг улустан айтырып болур силер. Ол ай-тырарда улуг кижилер-биле ээлдек чугаалажырының чурумун болгаш оларның ат-сывын адаарының чаңчылдарын сагырын утпаңар.

1. Тыва чугаа культуразының дүрүмнери кирген домактарны ушта бижип алыңар. 2. Бодуңарның дөргүл-төрелиңер аразында бот-боттарын канчаар адап чугаалажыр-дыр, хайгаараңар, ооң дугайында кыска дыңнадыгдан кылыңар.



90. Тыва биле орус дылдарда төрөл харылзаалар илередир сөстөрнүң чергелешкээн айтыңар. Сөстөрнүң чамдык уткалары дүүшпейн баар таварылгаларны тывыңар. Ону адаанда тайылбырга даянып күүседиңер.

Орус дылда *дядя* дээрге төрели-даа бооп болур, анаа танывазы улуг эр кижиде даа бооп болур. Чижээлээрге, дядя Ваня — наш сосед; а маминого родного брата тоже зовут дядя Ваня. Танывазы, бодундан оранчок улуг эр кижини — ...; авазының талазындан чоок төрели, чугаалап турар кижиден улуг назылыг эр төрелин ... дээр.



91. Чогаалчыларның сактыышкыннарында улуг, биче улустуң шола аттарының тыптып кээр чылдагааннарының дугайында номчуңар.

1. Уруглар чеди-сес хар чедип ордала, ат-шолозы дээр чүве бе, азы хүлээлге чүктешкизи тодарап кээр: кадарчы, чылгычы, чээргеннээр, ыяштаар дээш-ле баар. «Дүне боорга, дүктүг сыртык, хүндүс боорга, мадар-аяк» азы «хырын ээзи» дидиртири оон дүжүп калыр — дижээн диштери ышкаш, чоорту чидер. (С. Сарыг-оол)

2. Билип кээримге-ле, кырган-авамны Улуг, Биче Аянгатыларның чону Чолдак-Кадай деп адаар чораан. Боду ол адынга дыка тааржыр, чолдамыргай дурт-сынныг кижиде болгай. А бистер, уругларының ажы-төлү, кырган-ававысты Аай-Ууй авай, кырган-ачавысты Аай-Ууй ачай деп адаар турган бис. Оларны ынчаар адай бергенде ужур-ла бар. Кыжын-чайын-даа, күзүн-чазын-даа, эртен-кежээ-даа дыңнаарга-ла, хой дайгырган, бөлгөн, ай дээн, кажаалаан турар боорга, ынчаар адай берген боор бис. Биче Аянгатыдан ыяш сөөрткөн чолаачылар Аай-Ууй авамның аалын черле ойбас турган. «Эртип чыткан кижини кыйгырып алгаш чемгерер Эки-Кадай, бар чыткан кижини бараадап

тургаш, кыйгырып чемгерер Бай-Кадай кырган-ававыс» — деп, бир чолаачы акый хөөрөп орап чүве. (М. Кужугет)

● Бирги сөзүглелде улуг үжүктөн эгелеп бижээн сөстөр чүге чогул, а ийигизинде чаңгыс кижиге элээн каш шола аттыгыл?



92. Өг-бүлөңөрдө кандыг шола аттыг улус барыл, сактып бижип көрүңөрем. Ол дугайында кыска тайылбырдан азы кыска солун чугаадан бижигер. Эң кол харыылаар айтырыгыңар: чүге ыңдыг шола тыптып келгенил?

§ 12. Этнонимнер

93. Сөзүглелди номчааш, аймактар аттарын тывыңар.

Хубсугул аймактың Цагаан-Үүр, Чаньдман-Өндөр деп сумуларында *урянхайлар*, *чиңгине урянхай*, *арыг урянхай* деп боттарын адаар түрк дылдыг аймак демдеглеттинген. Ук сумулар Хубсугул (Хөвсгөл, Көп-Суг-Хөл) хөлдүң чөөн талазында тайга эдээнде турар. Тываның Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарындан көшкөн ивижилерни моолдар *цаатаннар* дээр. *Цаа* дээрге моол дылда *иви* дээн сөс, *цаатан* дээрге *ивижилер* дээн. Олар Хубсугул аймактың Цагаан-Нур сумузунда чурттап турар. Ол суму барыын талазында Тыва-биле, соңгу чүгүңде Иркутск облазы-биле кызыгаарлажып турар, Хубсугул хөлдүң барыын талазында. А сумунуң девискээринде тываларның Ак-Хөл деп, а моолдарның Цагаан-Нур деп адаары улуг хөл бар. Ук хөлдөн Каа-Хемниң эгези болур Шихшит-Гөл деп хем үндүр агыш чыдар.

● **1.** Капсырылгада берген ийи дугаар картадан аймактарның чурттап турар черлерин айтыңар. **2.** Сөзүглелдиң кыска конспект-схемазын тургузуңар. **3.** *Цаатаннар* дээрге кандыг ажил-агыйлыг чон-дур?



94. Адаанда тайылбырны тыва дылче очулдуруңар. Кандыг чаа билиглер чедип алдыңар?

Этнонимы представляют собой разряд исторической лексики: это названия различных видов этнических общностей: наций, народов, народностей, племён, племенных союзов, родов и т.п.

95. Силерниң өг-бүлеңер кандыг төрөл бөлүккө хамааржырыл? Ону тодаргай билбес болзуңарза, “Тыва чаңчыл” деп номдан үзүндү силерге дузалаар. Номнуң автору – Тываның улустуң чогаалчызы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору, “Делегейниң хамнаашкынының дириг эртинези” деп аттың эдилекчизи Монгуш Борахович Кенин-Лопсан.

Төрелдежип аалдажырының ыдыктыг ужуру болза — тыва кижилер бодунуң хан төрөл кижилерин тос ада угунга чедир албан билген турар ужурлуг. Тос ада угундан хан төрөл кижилер ыңайлаар болза, оларның оолдары болгаш кыстары өгленчип болур. Тыва ёзуда төрөл аймааның чиңгине угун чидирбес чаңчыл турган. Ол төрөл аймааның моңгуш, сарыглар, сат, хомушку, долаан дээн ышкаш аттарын оол уктуг үреннер* албан эдилээр турган. Моңгуш уктуг кыс уруг куулар уктуг оолга ашакка барган болза, ол ашааның куулар деп төрөл аймааның адынга ала-чайгаар кире бээр. Адазының сөөгү-биле дөмей уктуг кижиле өгленип болбас (соонда барып ажы-төлүнүң кадыыга багай болур). Бодунуң укталган угун болгаш төөгүзүн билбес кижини дөңгүр көк буга деп шолалаар болгаш кыжырыыр турган.


үрен — төл, уруг-дарыг

● Дараазында *хан төрөл, ада угу, дөңгүр көк буга, төрөл аймаа* деп билиглерниң утказын тайылбырлаарын оралдажыңар.


🔍 **96.** Тыва төрөл бөлүктерниң аттарын, оларның 19 вектиң төнчүзүндө чурттап чораан черлерин айыткан карта-биле таныжыңар. Ону номуңарның артында парлаан. Картаны төөгү эртемнериниң кандидады Маңнай-оол Монгуш Хүргүл-ооловичиниң “Тувинцы: происхождение этноса” деп номундан алган. Силерниң өг-бүлеңер айыткан төрөл аймактарның кайызынга хамааржыр-дыр? Ол аймак 19 вектиң төнчүзүндө каяа чурттап чораан-дыр, картадан тывыңар. Харыыңарны бижип алыңар.

☑ **Соян, кыргыз, ондар, бай-кара, чооду** дээш оон-даа өске тыва төрөл аймак аттары *этнонимгерге* (грек. *этнос* — чон) хамааржыр. Ук этноним сөстөрни бичии үжүк-биле бижиир. Бир эвес


аймак-сөөк аттары кижиниң фамилиязы кылдыр ажыглаттынып турар болза, ынчан ол фамилияны улуг үжүктен эгелеп бжиир. Чижээлээрге: *Мээң эжим салчак уктуг кжи. Чогаалчы Тамба Салчак Өдеевич – “Амыргалаар” деп тоожунуң автору.*

 **97.** Бердинген төрөл бөлүктөр аразында дефистеп бжиир нарын сестерни ушта бижээш, шын бижилге дүрүмүн тайылбырлаңар.

Ак, Адыг Түлүш, Моңгуш, Ак Моңгуш, Кара Моңгуш, Бай Кара, Бараан, Даргат, Долаан, Доңгак, Кара Доңгак, Сарыг Доңгак, Кара-Сал, Иргит, Куулар, Ондар, Саая, Соян, Тумат.

 **98.** Чамдык хуу аттарны чүгө кавычкалап бижээнил? Скобкада сестерни автор чүгө кирип кааныл?

“Тываның төөгүзү”, Юрий Лудужапович Аранчинның “Тыва улустуң маадырлыг оруу”, Монгуш Хүргүл-оолович Маңнай-оолдуң “Тувинцы: происхождение этноса” деп номнардан Тывага шаанда чурттап чораан аймактарның аттары база кирген. Амгы Тывада ажыглаттынып турар этнонимнер даңзызын (список) эртемден Зоя Борандаевна Чадамба чыып тургускан. Ук даңзы Тываның улустуң чогаалчызы Александр Александрович Даржайның Дээди Хуралдың депутады чорааш тургусканы “Тыва Республиканың хамаатыларының аттарының, адаларының аттарының болгаш фамилияларының дугайында” деп Тыва Республиканың Хоойлузунда капсырылга (приложение) кылдыр кирген.


 Амгы тыва этнонимнерни номунарның артында кириген капсырылгандан номчуп таныжыңар. Тыва бижилгезинде *ө, ц, ң* деп үжүктөр бжиир этнонимнерни орус дылга канчаар бжиир кылдыр айыткандыр? А херек кырында канчаар бжиип турар янзыларын билер силер, бжиип көрүңерем.

99. Адаанда домактарда Тывада билдингир кижилерниң хуу аттарында кирген тыва төрөл бөлүктөр аттарын (этнонимнерни) айтыңар. Оларны чүгө улуг үжүктөр-биле бижээнил, тайылбырлаңар. Кайы домактарда этнонимнер фамилия, кайыларында кижиниң ады, кайда адазының ады апарган-дыр?

Тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи — Тока Салчак Калбак-Хөрекович. Ооң оолдары Тока Владимир Салчакович, Тока Виктор Салчакович билдингир музыкантылар болган. Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгунуң ачазы Шойгу Күжүгет Серээевич Тывага билдингир күрүне ажилдакчызы чораан. Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының ачазы Михаил Суваңович Кудажы тыва чоннуң мурнундан Кызыл шеригге баштайгы мөөң белекти чедирип чораан, Тиилелгениң парадыңга киришкен. Зоя Кыргысовна Кыргыс, уран чүүл эртемнериниң доктору (доктор искусствоведения), тыва хөөмей-сыгытты шинчилээринге улуг үлүг-хуузун кирирген.




Тыва 1944 чылда Совет Эвилелиниң составыңга киргениниң соонда, паспортизация үезинде төрөл аймак аттары колдуунда фамилиялар, эвээш таварылгаларда хуу аттар апарган. Ооң мурнунда Тывага фамилия деп билиг чок турганы-биле ындыг өскерилгелер болу берген.

 **100.** Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи Сергей Бакизович Пюрбюнуң дугайында сактыгышынындан үзүндүлери номчуңар. Сөзүглелде этноним, топоним, антропонимнерни ушта бижиңер. Улуг чогаалчының паспорт ёзугаар бижиир ат-сывы улустуң адап өөрөнгенинден ылгалын тайылбырлаарын оралдажыңар.

С.Б. Пюрбюнуң адазы Бак-кыстай ашак адыг-түлүштерден үнген, бодунуң үезиниң база бир мурнакчы кижизи чораан. Эъжим биле Барыктың аразы ырак эвес болгаш, мээң ачам база ону билер, аразында холбаалыг чораан.

Адыг-Түлүш Бак-кыстай Өөк, Туранның орус чону-биле тудуш харылзаалыг чораан, ынчангаш орустаар. Улус чон ону “Орустаар Бак-кыстай” деп хүндүлөп шолалаар турган.

 **101.** Силерниң өг-бүлөңер кандыг төрөл-аймакка хамааржырын ада-иенерден, чоок төрөлдериңерден айтырыңар. Ол ат амгы үеде силерниң өг-бүлөңерде канчаар ажыглаттынып турарын тодарадыңар. Устүнде мергежилгелерден билип алган билииңерни база ажыглап тургаш, “Мээң төрөл угум” деп кыска чогаадыгдан бижиңер.

§ 13. Зоонимнер



102. Дараазында сөзүглелди номчааш, ында эниктиң шолазын ты-выңар. Чүге ынчаар адап каан деп бодаар силер, харыыңарны бадыт-каңар.

Эрте частың бир чылыг хүнүнде бажың чанынга бичии эник көстүп келген. Сүүр-сүүр кулактарлыг, угаанныг эрес карактар-лыг, а дүгү кап-кара, чүгле быктында мең ышкаш ак чер бар. Эргеледип суйбаарга, кулактарын сүвүрертипкен, дөрт будун хере тепкен, арай-ла тоомча чок хевирлиг, чоргаарзымаары сүр-гей турар. Чүгле кудуруун чайып каар. Кымның ыды боор деп, оолдар бот-боттарындан айтырышкан, ээзи тывылбаан. Бир ты-вызык кижии эникти Азыранды деп шолалап каан. Эник ол шо-ланы атсына берген. Дыңнап кааш-ла дораан маңнап кээр. Азы-ранды ол чоок кавыда бажыңнарда оолдар, уругларның ынак ыды апарган. (Ш. Суваңны-биле)

Зоонимнер дээрге дириг амытаннарның шола аттары.



103. Сөзүглелди аянынг номчааш, адаанда онаалгаларны күүсе-динер.

Школадан чанып ора, Эрес-оол кудумчуга эникке таваржы берген. Боттарының ажил-херектериниң аайы-биле далашкан кижилер олче бичии-даа сагыш салбайн, хензиг ыңай эникти ба-зып каг чазып, ыңай-бээр шаараңайнып эртип турганнар. Эник оларның буттарындан коргуп, ол-бо былдай дүжүп, кайнаар баар аайын тыппайн, аңгадай берген турган. Бир каржы кижии эникти буду-биле илгеш, оруундан чайлады октапкан. Асфальт кырын-га час ойда дүшкен эник, аарышкынган боор оң, ыглаан ышкаш сыыңайны берген. Эрес-оол халып баргаш, ону сегирип алган. Эник кажан-даа кижиниң холунуң эптиг-ээлдээн көрүп көрбээни-ле ол боор оң, коргуп, бүгү боду сириңейни берген. Эрес-оол ону эрге-ледип суйбаарга, чоорту оожургап, эки кижиге душканын билген чүве дег, оолдуң хөрөөнче сыңнып, делегейде бар шупту каржы күштерден оол ону камгалаптарынга бүзүрөөн ышкаш болган.

Эниктиң чаражы кончуг. Бүгү боду дас кара, чүгле хөрээнде чүрек хевирлиг ак чер бар. Эрес-оол эникти дораан-на Чүреккир деп адап алган.

Өөредилге доостуру билек, ачазы Эрес-оол биле Чүреккирни чайлагга аппарып каапкан.

— Шагда аалдарга ак хөрөктиг бедик кара ыттар хөй турган. Ол дээрге малга каржы эвес кадарчы ыттарның бир уксаазы — деп, кырган-ачазы хөөрөп орган. — Хөрээнде ак төнектиг боорга, ындыг ыттарны тывалар эпти-ле Чүрекпен деп адап алып боор чүве. (Ш. Суваңны-биле)

1. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарыл? Аңаа аттан бе-риңер. 2. Эрес-оолду кандыг оол деп билдиңер? Кайы домактардан ону билип алдыңар? 3. Дакпырлаан ажык эвес үннерниң үжүктери кирген сөстөрни ушта бижээш, шын бижилге дүрүмүн чугаалаңар.

104. Адаанда чуруктарда ыттарны көргөш, шаандан бээр тыва чон ыттарынга атты кандыг чаңчыл ёзугаар бээр турган-дыр, тайылбыр-лаарын оралдажыңар. Кандыг демдектиг ыттарны Көстүк, Көстүкпен деп адаар турганыл? Аккал дээрге кандыг ылгавыр демдектиг ыттарга бээр ат деп бодаар силер?



105. Адаанда тайылбырны тыва дылче очулдуруңар. Кандыг чаа билиглер чедип алдыңар?

Собственные названия (клички) животных, чаще всего домашних — собак, лошадей, коров и др., составляют разряд зоонимов (греч. зоон «животное» и онута «имя, название»).

Дириг амытаннарның шола аттарын улуг үжүктен эгелеп бижиир.



106. Силерниң бажыңыңарда азы төрелдериңерде чүү деп аттыг диистер, ыттар, анай-хураган, бызаа, кулун бар-дыр, оларның аттарын сактып бижиңер. Оларның бирээзиниң адын чүге ынчаар адап каанын айтырып алгаш, боттарыңар ол дугайында кыска чогаадыгдан бижиңер. Кол-ла салыр айтырыг: чүге ындыг шола бергенил?

ХУУ АТТАРГА КАТАПТААШКЫН

✂ 107. Билдингир тыва төөгүчү, төөгү эртемнериниң доктору, академик Юрий Лудужапович Аранчынның “Тыва улустуң маадырлыг оруу” деп номундан үзүндүнү номчааш, оон этнонимнерни, хуу аттарыны бөлүктөп ушта бижиңер.

Сураглыг аян-чорукчу, орус эртемден Г.Н. Потанин XIX векте Хомду хем бажында тывалар боттарын көк-чулуутаннар деп адап турар деп бижээн. Ынчалза-даа Потанин көк-чулуутаннарның чогуум адын тыва деп ылавылап демдеглээн. Оларның аразында доңгак, иргит, сарыг-соян, кара-төш, бүргүт, казак, дөрбет сөөктер барын эскерип билген. Көк-чулуутаннар дугайында бо бичии медеглел дараазында төөгүлүг черлерже кичээнгей салырын чайгаар-ла негей бээр.

Эрзин районда Көк-Даш дээр чер бар. Көк-Даш дээрге моолдап “Хөхчулутун” (Көк-Даштыг) дээн болбайн аан. Оон дөртөн шаа километр черде соян чурту сураглыг Хаан-Көгей (Көк хаан) сыны чыдар. Моолдан соңгу-барыын чүкче шавый углаар болза, Барыын Саянның бир улуг арты Савына деп черден Хаан-Дээр (хакас дылда Кан-Тигер деп адаарынга даянып, орустап бижээнинде Кантегир) деп хем соңгу чүкче бадып чыдар.

● Картадан “Хомду хемниң бажы” деп адаан черни тывыңар. Ол картада Кобдо, Копто, Копту деп аттарлыг бооп чадавас. Чүге чамдык черлер аттарын төгерик скобкада берип кааныл?




108. Дараазында кыска тайылбырны номчуңар. Тыва аас чогаалдарын чыып киирген томнарның аттарын тывалап канчаар адап болурдур? Ук аттарны тыва, орус аттарын кады бижип алыңар.

Топонимнерниң тыптып келгениниң дугайында тыва улустуң тоолчургу, төөгү чугааларын Ч.Ч. Куулар, Д.С. Кууларның тургусканы “Кыс-Халыыр”, А.Д. Арапчорнуң чыып тургусканы “Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары”, З.Б. Самданның тургусканы “Чылбыга Айны канчап сыырыпканыл?” деп номнардан номчуп болур. Олар Кызылга тыва дыл кырынга чырыкче үнген болгаш тыва дылдыг улуска билдингир.

Делегейниң өске чоннары Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн Чүктүң чоннарының аас чогаалының үлегерлери-биле танышсын дээш, Россияның Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Филология институтунуң удуртулгазы-биле “Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока” серияны XX вектиң 80 чылдарындан үндезин дылда сөзүглелдер-биле чергелештир орус дылче очулгазын кады белеткеп, парлап үндүрүп турар. Ук номнарның электроннуг үнүгү капсырылгалары база бар. Амгы үеде алтай, хакас, эвенк, бурят, якут дээш өске-даа чоннарның аас чогаалының үлегерлерин 30 ажыг томнарга парлаан. Оларның иштинде “Тувинские народные сказки” (1994 ч.) деп томну З.Б. Самдан, “Тувинские героические сказания” (1997 ч.) деп томну С.М. Орус-оол, “Тувинские мифы, легенды и предания” деп томну Н.А. Алексеев, Д.С. Куулар, З.Б. Самдан, Ж.М. Юша олар белеткээн.

109. Үстүнде сөзүглелде чамдык хуу аттарны чүге кавычкалап бижээнил? Олар чүлерниң аттары болуп турарыл? Авторларның ат-сывын канчаар бижээн-дир? Сөзүглелди номчуп тура, инициалдарны* адаар бе азы адавас бе? Чүге инициалдарны фамилияларның мурнунда салып каан деп бодаар силер? Номнарның аттарының чанында төгери скобкада саннар чүнү көргүзүп турарыл? Айтырыгларга харыыларны бижирер.


инициал — кижиниң фамилиязының, адының, адазының адының баштайгы үжүктери

 **110.** Хуу аттарны адап турары объектилер аайы-биле бөлүктөви-шаан ушта бжиңер. Кандыг хуу аттарны кавычкаалаар-дыр?

Чайын дыштанылга үезинде угбам-биле бистиң чуртувустуң найысылалы Москва база соңгу найысылал дээри Санкт-Петербург-биле таныжып алыр дээш белеткенип эгеледивис. Баштай Кызылда билет садар кассаларга баргаш, канчаар чорууру эптиин айтырып четтивис. Кассир чүнүң-биле канчаар чоруурун тайылбырлап берди.

— Абаканче автобустааш, оон «Саяны» деп поезд-биле 3 хонуп чорааш, Москваның демир-орук вокзалдарының бирээзи Казанский вокзал деп черинге кээр. Оон дорт-ла гостиницаже метролаптар. А самолёт-биле Кызылдан Красноярскиниң Черемшанка деп аэропортунга ужуп четкеш, 3 км черде турар Емельяново аэропортка чедип алгаш, Москваже ужар. Азы Абакандан дорт ужуп болур. Самолёт Москваның Шереметьево, Внуково азы Домодедово аэропорттарының кайы-бирээзинге чедер. Шилип алганыңар рейстен, авиакомпаниядан хамааржыр: «Аэрофлот», «Дальавиа» азы «S-7». Аэропорттардан найысылалче Аэроэкспресс-биле: Шереметьеводан «Белорусская», Внуководан «Киевская», а Домодедоводан «Павелецкая» станцияларынга чедип алыры эң эптиг. А Москвадан Питерже поезд, самолёт, автобус-биле канчаар-даа чоруур. Шупту аай-дедир чоруур билеттерни Кызылдан-на садып ап болур.

Аэропорттарның, демир-орук вокзалдарының, метро станцияларының аттарын дораан сактып алыры бир дугаар чоруп турар улуска берге болду. Питер дээрге Санкт-Петербург хоорайның кыска ады деп билип алдывыс. Ынчангаш «Как проехать по Москве» деп карта садып алыр, Интернеттен база маршрудувус көрүп ап чоруур болзувусса эки-дир деп дугуруштувус.

 **111.** Сураглыг тюрколог, тыва дылдың бирги эртем грамматиказының автору Николай Фёдорович Катанов Тывага чораан оруун бодунуң хүн демдеглелдеринге бижээн. Ам ажыглап турарывыс тыва бижик ол үеде чок турган, ынчангаш аян-чорукчулар черлер аттарын боттарыны-биле бижип турган. Силер амгы тыва дылдың шын бижилге дүрүмнерин сагып, үзүндүге даянып, эртемденниң маршру-

дун тургузунар. Маршрут бижиирде, черлер аттарының аразынга тире салырын утпаңар.

Путешествие, принятое мною по поручению Императорской Академии Наук и Императорского Русского Географического Общества с целью исследования языка и быта Урянхайского народа продолжалось 6 месяцев. Выехав из Санкт-Петербурга 12 декабря 1888 года, я прибыл 17 декабря в Оренбург, а в Красноярск приехал 19 января 1889 года. От Красноярска до села Верхнеусинского (в верховьях Енисея) пришлось ехать вверх по Енисею. 15 марта я поехал на санях на съезд чиновников обоих Правительств, назначенный на реке Чакуль, левом притоке Улуг-Кема, вернулся оттуда верхом в село Верхнеусинское 30 марта.

На обратном пути, пробыв 2 недели на реке Ели-Кем, достаточно ознакомившись с урянхайским языком, из Верхнеусинского я отправился в телеге на реку Булук 28 апреля. С Булука 8 мая отправился верхом на реку Елегес (Елигест). С Елегеса поплыл на плоте 26 мая до реки Шагонар. С Шагонара поехал верхом на реку Чакуль 12 июня. С Чакуля я поехал верхом 18 июня на реку Ели-Кем, оттуда вернулся на Чакуль 2 июля. С Чакуля поехал верхом 7 июля на Бом-Кемчик, левый приток Улуг-Кема. Я пробыл на Чадан, правом притоке Бом-Кемчика до 4 августа. 4 августа я приехал верхом на Ак-Суг, левый приток Бом-Кемчика. Отсюда 10 августа я поехал верхом на Джиргак. С Джиргака 15 августа я приехал верхом на Джир-Джарик, оттуда выехал 27 августа и приехал верхом 6 сентября в Аскыс.

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР:

1. Кижилерниң хуу аттарынга чүлер хамааржырыл?
2. Дириг амытаннарның шола аттарын чүү деп термин-биле адаарыл?
3. Кижиниң шолазын орустап чүү дээрил? Дириг амытанның шола адын орустап чүү дээрил?
4. *Фамилия* деп сөс тыва дылга кайы үеден бээр доктаай бергенил?
5. Адазының ады деп орустап чүү дээрил?

6. Тыва чоннуң кижиге ат бээр чаңчылы кайы үеден бээр өскерилгенил? Ооң чылдагааны чүдел?
7. Географтыг аттарны чүү деп термин-биле адаарыл?
8. Тыва черлерниң хуу аттарында кандыг тургузуглуг сөстөр таваржып турарыл? Оларны канчаар шын бижирил?
9. Кандыг хуу аттарны кавычкалап бижири албаныл?
10. Этнонимнерге кандыг сөстөр хамааржырыл?
11. Тыва кижиге төрөл аймаан чүге ыяк билер ужурулугул?

МОРФОЛОГИЯ

КЫЛЫГ СӨЗҮ

§ 14. Кылыг сөзүнүң утказы

112. Бердинген сөстөрниң аразында кылдыныг илередир сөстөрни тывыңар. Оларны канчалдыр тодарадып алдыңар, тайылбырлаңар.

Хөгжүмчү, карактаар, терең, дешкилээр, дорттаар, өөреникчи, эдер, чурукчу, чиик, ойнаар, дүрген, агар, чалгын, ужар, кулун, суглаар, бичии, чуруур, сыын, аваангыр, өөренир, куш, кызымаккай, хүрежир, эки, багай, суг, номчуур, оожум, тергиин.

● Сөстөрниң аразындан утказының айы-биле тааржырларын тып, оларның-биле домактардан чогаадыңар.

113. Лингвистиктиг сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

Кылдыныг дээрге “кыл, кылыр” деп сөстен укталган, хөй уткалыг сөс болур. Кылдыныг дээрге: 1) кандыг-бир чүүлдүң ылап бар азы чок болуру (*чурттаар, капсырлажыр, амыдыраар, чидер, төнер*); 2) кижиниң кандыг-бир чүүлдү бар кылдыр боттандылары (*чурук чуруур, шүлүк чогаадыр*); 3) кандыг-бир чүүлдүң азы кижиниң кандыг-бир байдалдарының илерээри (*көгегер, ыжар; муңгараар, дадыгар*); 4) шынарларының өскерлири (*чым-*

чаар, шыгыыр; сегиир, кырыыр); 5) шынарга кандыг-бир салдар чедирери (*өстүрер, калбартыр, нептередир*); 6) кижиниң ниитилелде хүлээлгелерин күүседири (*башкылаар, кижизидер*); 7) бойдуста болуп турар болуушкуннарны илередири (*хадыыр, соор, орайтаар*) дээни ол.

Кылдыныг деп сөстүң синоними — *боттандырыышкын*.

1. Сөзүглелге аттан бербишаан, ында чүнүң дугайында чугаа чоруп турар-дыр, чугаалажыңар. Боттарыңар чижектерден беринер.
2. Сөзүглелди допчулап чугаалаңар.



Кылыг сөзү — кижиниң азы чүвениң кылдыныын (*Оол чуруттунуп олур. Азт озттан чор.*) база чүвениң кандыг-бир байдалда турарын (*Уруг удуп чыдыр. Хат хадып тур. Хем агып чыдар.*) илередир болгаш (чүнү) канчап тур? канчалганыл? канчаарыл? канчалза? канчал? чергелиг айтырыгларга харыылаар тускай чугаа кезээ. Чижээ: *Эрес* (канчанганыл?) *ырлаан. Ыяш* (канчап турарыл?) *өзүп турар. Ыт* (канчап тур?) *ээрип тур. Бөгүн паркка* (канчаар?) *селгүцстээр бис. Дыштанылга дүрген* (канчалза?) *келзе! Болат, чечээң* (канчал?) *суггар!*

114. Сөзүглелди номчааш, карартып каан кылыг сөстөринге айтырыглардан салыңар.

1) Хараганнар-биле деңнежип турар терең сиген ында **үнген**. Койгунчугаш иешкилер сиген аразында кокпаларлыг, эдержип алган олап **маңнажыр**. Хараганнарның алдыы ужунда кара суг **үнүп чыдар**. Черле магалыг чер.

2) — Изиңни **будап**, доора-хээре маңнап **оътта**. Оон башка дилги сени ызырты **истеп келгеш, тудуп чиптер**. Үгү **шимээрге**-зе, дораан-на чашты **хона бер**, шыргай бедик хараганнар чоогунга **ойнап чор** — деп, иези оглун **чагып-ла турган**. (*М. Эрген*)

115. Хөй сектер орнунга чогуур кылыг сөстөрин кирип номчуңар. Кылыг сөстөринче айтырыгларны салбышаан, оларны ушта бижип

алгаш, олар кымның азы чүнүң кылдыныгларын илередип турарлардыр, демдеглеңер.

Бир-ле катап чайын тайгага ... мен. Оюмнуң бир ужунда шашпак пөш Мен ооң чанынче ...чорумда, черже халая берген агбагар будуктуң адаандан улуг-ла бора куш «куйт, куйт!» деп алгырбышаан, мени кайы сен дээш, хөме Кара-куш деп ам-на ... кагдым. Шимчевейн турарымга, кара-куш мээң идиим бажынга үзе ... келгеш, далбайтып алган чалгыны-биле чода орта бир Анаада кара-куш кижии барааны көргөш, кайы ырактанна ... чүве болгай. Ам дезер хамаанчок, мырыңай кижиге шоглап турар дивес силер бе!

Ооң ол хире маадырлыг чоруунуң чажыдын ам-на билип кагдым: шашпак пөштүң агбагар будуктарының аразында бичии азарганчыг сарыг-шокар, чөөк дүктүг кушчугаштар «чып-чып, чып-чып» деп, сигенге ораажып, ужа-тура маңнажып чоруп турлар.

Хөөкүй кара-кушту дүвүретпес-тир дээш, шашпак пөшче барбайн, оюмнуң өске талазынче Ие кара-куш мени элээн ырадыр ... кааш, дедир-ле шашпак пөжүнче маңнап чорупту. (А. Кууларныы-биле)

оюм — ажык алаак

шашпак — хөй адыр будуктарлыг

шоглаар — халдаар


Домакта кылыг сөзү утка талазы-биле дүгжүп чоруур чүве аттарлыг болур. Оларны тодарадып алырда, кылыг сөзүндөн айтырыглар салыр. Чижээ: *Уруглар суур чанында аргадан каттап чорааннар* деп домакта *каттап чорааннар* деп кылыг сөзүндөн ийи айтырыг салып болур:

1) **Кымнар** каттап чорааныл? — *Уруглар* каттап чорааннар.

2) Уруглар кайыын каттап чорааннарыл? — Уруглар *аргадан* каттап чорааннар.

Каттап чоруур деп кылыг сөзүнге утка талазы-биле *уруглар* деп адаарының падежиниң хевиринде болгаш *аргадан* деп үнериниң падежиниң хевиринде чүве аттары дүгжүп чоруур.



 **116.** Улуг сектер орнунга чогуур сөстөрни кирибишаан, үстүндө тодарадылгада чижекке даянып күүседиңер. Боттарыңар ийи чижектен берип, онаалганы уламчылаңар.

Бо хол-хаптарны Уран-кыс дуңмаларыңга аргаан деп домакта ... деп кылыг сөзүндөн үш айтырыг салып болур:

1) Хол-хаптарны ... аргааныл? — Хол-хаптарны ... аргаан.

2) Уран-кыс хол-хаптарны ... аргааныл? — Уран-кыс хол-хаптарны ... аргаан.

3) Уран-кыс дуңмаларыңга ... аргааныл? — Уран-кыс дуңмаларыңга ... аргаан.

... деп кылыг сөзүңге утка талазы-биле ... деп ... падежиниң хевиринде, ... деп ... падежиниң хевиринде болгаш ... деп ... падежиниң хевиринде чүве аттары дүгжүп чоруур.



Кылыг сөзүңге утка талазы-биле дүгжүп чоруур чүве ады адаарының падежиниң хевиринге турар болза, кылыг сөзү-биле чүве ады *тааржылга холбаалыг* дээр. Ынчан адаарының падежиниң хевиринде турар чүве ады домакка кол сөс болур, а кылыг сөзү сөглекчи болур. Чижээ, *Мерген бижээн* деп домакта кылыг сөзүндөн кол сөсчө кым *бижээнил?* болгаш кол сөстен сөглекчиже *Мерген* канчалган? деп айтырыгларны салыр.



117. Бирги бөлүк кылыг сөстөрүндөн чогуур айтырыгларны салып тургаш, ийиги бөлүктө бердинген чүве аттарындан утка талазы-биле тааржырларын тыпкаш, оларның-биле сөс каттыжышкыннарындан болгаш домактардан тургузуңар. Бир кылыг сөзү чаңгыс чүве адынга дүгжүр дээрзин кичээнгейге алыңар. Чогаадып алган домактарыңарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1) Кежер, ойнаар, өөренир, бодаар, бадар, суггарар, чугаалаар, коргар.

2) Школа, тайга, игил, эрик, медээ, шөл, чижек, узун-курт.



Бир эвес кылыг сөзү утка талазы-биле дүгжүп чоруур чүве адын доора падеж (Б.п., О.п., Ү.п., У.п.) хевиринге турарын негээр болза, оларны *башкарылга холбаалыг* дээр. Чижээ, *Мерген*

бажыңыңга чогаадыг бижээн деп домакта кылыг сөзү-биле илереттинген сөглөкчиден доора падежтер хевирлеринде чүве аттарынче дараазында айтырыгларны салыр: *Мерген чүнү бижээн?* — *Мерген чогаадыг бижээн.* *Чогаадыг* деп чүве ады хевирлеттинмээн онаарының падежиниң хевиринде, домакка ол дорт немелде болур. *Мерген чогаадыгны* каяа *бижээнил?* — *Мерген чогаадыгны бажыңыңга бижээн.* *Бажыңыңга* деп сөс туруш айтып чоруур болгаш, домакка **байдал** болур.



118. Кызыл-Эник Кыргысович Кудажиның чогаалындан үзүндүде кылыг сөстөрүндөн айтырыглардан салбышаан, хөй сектер орнунга чогуур кожумактарны немеп номчуңар. Кылыг сөстөрүн утка талазы-биле тааржып чоруур сөстери-биле ушта бижип алгаш, чүве аттарының падеж кожумактарын тодарадыңар. Ийи домакты ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кежээликтей Кадыр-Дагның дөзүндө шаг-шаанда чурт турган хевирлиг оргулааш... доктаап алган бис. Кулуннуг белер... өртеп кагдывыс. Ийи кырган-авам селбер баштыг чоон дыт... шилип алгаш, ооң дөзү... одагланып алдылар. Дектиң мурнунда мээстен үш кожагар даш... эккелгеш, ожук... кылгаш, ыяш көңгүлдөр... ап алган суувус, сүдүвүс-биле шай хайындыра бердилер. Дыт дөзү... хамык аъш-чеминиң дээжилер... делгеп алдылар. Шайының үстү... ускаш, төрөөн черин эргилдир чажып, алгыш-йөрээл... чугаалап, от-көс..., оран-делегейин... аъш-чем... өргүдүлөр.

оргулааш — дески чер

мээс — дагның хүнге дөгеленчек чери

көңгүл — *диал.* суук чүүл кудар ыяш, демир азы честен кылган (кувшин хевирлиг) сава



119. Бердинген кылыг сөстөрүнге (чүнү) канчалган?, (чүнү) канчап тур?, канчаар?, (чүнү) канчаалыңар?, (чүнү) канчалза? деп айтырыгларны салып, кылыг сөзүңүң аңгы-аңгы хевирлеринге өскертпишаан, оларның-биле домактардан чогаадыңар. Кылыг сөстөрүндөн чүве аттарынче айтырыглардан салыңар.

Агар, бодаар, деткиир, дүжер, казар, мөөр, сайгарар, улажыр, үнер, кирер, коргар, өөрүүр.



120. “Бойдус болгаш кижиги” деп темага кыска чогаадыгдан бижиңер. Теманы чырыдарда, бойдуска кижиниң амыдырал чорудулганының салдары, ооң-биле холбашкан бойдуста болушкуннар болгаш өскерлишкиннер дугайында факт-барымдааларга даянып алгаш, боттарыңарның аңаа хамаарылгаңар болгаш бодалдарыңарны илередип, тургустунуп келген айтырыгларны шиитпирлээр аргаларны саналдап, боттарыңарның ол бүгүгө киржилгеңерни канчаар көрүп турарыңарны бижиңер.

§ 15. Кылыг сөстериңизниң уткалыг бөлүктери

121. Бердинген кылыг сөстериңизни чүнү барымдаалап бөлүктөөңиз? Бөлүк бүрүзүңгө аттан бериңер.

- 1) Шошкуур, челер, даалыктаар, маңнаар, сояр, үңгээр, чылар.
- 2) Үерлээр, доңаттаар, орайтаар, дошталыр, эриир.
- 3) Өөрүүр, сагышсыраар, муңгараар, бүзүрээр, чөгенир.
- 4) Сымыраныр, чарлаар, алгырар, чугаалаар.



Кылыг сөстери илередип чоруур уткаларының аайы-биле үш улуг бөлүккө хувааттынар: 1) кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери (*удуур, халыыр, чемненир*); 2) чүгле кижиниң кылдыныгларын илередир кылыг сөстери (*бодаар, чугаалаар, дүвүрээр*); 3) өске кылдыныглар илередир кылыг сөстери (*дамдылаар, быжар, чырыыр*).

122. Бердинген кылыг сөстериңизге уткалыг илчирбелерден тургузуп уламчылап бижиңер. Илчирбе бүрүзүңде кылыг сөстериңизни кандыг кылдыныглар илередирил, тодарадыңар.

- 1) Көжер, чоктаар,
- 2) Көөр, дыңнаар,
- 3) Каттырар, ыглаар,

123. Бердинген кылыг сөстөринге синонимниг одуругдан тургузуңар. Ук кылыг сөстөриниң бөлүктөриниң аттарын тодарадыңар. Синонимниг одуругже кирип турар кылыг сөстери-биле домактардан чогаадыңар. Кылыг сөстөринден утка талазы-биле тааржып чоруур сөстөринче айтырыглардан салыңар.

Чижээ: *Айлаар* — чурумчудар, эмгелээр. Кижиниң кылдыныгларын илередир кылыг сөстери. *Бажыңымның иштин* (чүнү?) *айлап алдым. Стол кырында өөренир номнарымны* (чүнү?) *чурумчуттум. Идик-хевимни* (чүнү?) *эмгелеп алдым.*

Аажылаар, доозар, дөзээр, камнаар, күүседир, кывар, намдаар, солуур.

124. Леонид Борандаевич Чадамбаның чечен чугаазындан үзүндүнү номчааш, бердинген онаалгаларны күүседирер.

— Пөш-даа магалыг — чараш чаагай-даа, буянныг-даа үнүш болдур ийин. Бо тайга-сыннарның дөгerezин пөш шыва алган. Пөш — оран-чурттуң чараш каас үнүжү, байлаа. Пөшке өлүк-киш амыдырап чурттаар. Киш, дииң болза пөштүг, күдүрээзинниг черге чоруур болгай. Пөштүң тооруун көрүңер. Ол дээрге бир-ле алдын-дыр! Пөштүң чартызын эмге хереглеп турар. Пөш ыяжы чымчак, ынчангаш ооң-биле нарын эдилелдер чазаар...

Бети дээрге ол-дур. Ооң будуу-биле шимелде кылыр — деп, Чаңчаар ирей пөштүң ажыын бир-ле эртемден дег санап тайыл-бырлаан.

күдүрээзин — ине бүрүлүг ыяштар дөзүндө үлдүргей хөрсүн
чарты — узун дургаар чарган ыяштан адырылган ыяштың
үүрмек, чуга иштики кезээ

● **1.** Кылыг сөстөрүн тывыңар, олар чүнүң (кижиниң, дириг амытаның азы өске чүүлдүң) кылдыныын илередип турар-дыр, тодарадыңар. **2.** Кылыг сөстөринден оларның утка талазы-биле тааржып чоруур чүве аттарынче айтырыглардан салыңар. **3.** Оларны уткаларының аайы-биле бөлүктөвишаан, утка талазы-биле тааржып чоруур чүве аттары-биле катай ушта бижирер.



125. Чечен чогаал номундан чүс хире сөстүг үзүндүдөн тып алгаш, ында таварышкан кылыг сөстөрүн утка талазы-биле тааржып чоруур чүве аттары-биле катай ушта бижирер. Кылыг сөстери кандыг уткалыг бөлүктөргө хамааржырын айтыңар.

§ 16. Кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери

126. Бердинген кылыг сөстөрүнүн аразындан “Кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныглары” деп бөлүккө хамааржыр кылыг сөстөрүн ушта бижирер.

Маңнаар, саяктаар, өөрүүр, чурттаар, солуур, чемнээр, чууктаар, сүрер, урар, сонуургаар, дизер, тарыыр, кыштаар, күүседир, хырбалаар, хемелээр.



Кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери:

– мага-боттуң кандыг-бир шимчээшкинин илередир кылыг сөстери (*кылаштаар, сояр, шураар*);

– миннишкин органнарының (*карак, кулак, аас, кеш, думчук*) ажылын илередир кылыг сөстери (*көөр, тынар, дыңнаар, доңар*);

– кандыг-бир чүүлче угланган кылдыныгны илередир кылыг сөстери (*ызырар, кыстырар, базар, казар*);

– кижиниң азы дириг-амытанның мага-бодунуң янзы-бүрү байдалдарын илередир кылыг сөстери (*удуур, дыштаныр, аарыыр, дадыгар*);

– чүвениң кандыг-бир байдалда турарын илередир кылыг сөстери (*чыдар, турар, олураар, чоруур*).

127. Чүлдүм Монгушевич Чаптың чогаалындан үзүндүнү номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседирер.

ТЕВЕКЧИ

Ол үеде тевекчилер чоорту шимчеп чылза-чылза, ам мырыңай Саң-Салыр дээр бичии тейжигештиң дөзүңгө кээп доктааган-

нар. Эрендиптиң, шынап-ла, “эъди изээни” ол боор, Саң-Салыр кайы сен дээш тейжигештиң кырынче үнүп кагды де. Ынчалдыр тейниң бажынга четкеш, оон дедир баткаш, оргу черге доктаагаш, оң буду-биле тевекти бодунче чоокшулады тебе каапкаш, аксы-биле дүгүнден ызыра шаап ап, ол-ла ызырбышаан, бурунгаар октааш, талыйты теп чорудупту. Хамык чон кайгаанындан кускун-курай салып үнген.

оргу чер — оргулааш, дески чер

1. Үзүндүде кылыг сөстөрүн уткалыг бөлүктерге хувааңар. **2.** Словарьларны ажыглап тургаш, хөй утка илередир кылыг сөстөрүн тып-каш, оларның уткаларынга чижектерден бериңер. **3.** Сөзүглелде кылдыныг илередир быжыг сөс каттыжышкынын тыпкаш, ооң утказын тайылбырлаңар.

128. Үстүнде мергежилгеде кижиниң болгаш дириг амытанның кылдыныын илередир кылыг сөстөрүндөн утка талазы-биле тааржып чоруур чүве аттарынче айтырыглардан салбышаан, оларның-биле тустузунда кижиге хамааржыр уткада болгаш дириг амытанга хамааржыр уткада кылдыр домактардан чогаадыңар.

129. Тыва-орус болгаш тайылбырлыг словарьларны ажыглап тургаш, бердинген кылыг сөстөрүниң уткаларын тайылбырлаңар. Оларның кол уткалары кижиге азы дириг амытанга хамааржырын тодарадыңар. Кижиге болгаш дириг амытанга хамаарыштыр ажыглалында кандыг ылгалдар барыл, айтыңар.

Сояр, ызырар, чанар, эдер, дывылаар, ойнаар, ижигер, быжыгар.

§ 17. Кижиниң кылдыныгларын илередир кылыг сөстери

130. Бердинген үлегер домактарда кылыг сөстери кижиниң кандыг кылдыныгларын илередип турар-дыр. Үлегер домактарның уткаларын тайылбырлавышаан, харыыңарны чижектер-биле бадыткавышаан, делгереңгей бериңер.

- 1) Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар.
- 2) Ажылдан дескен — түреге дүжер, билигден дескен — чазыгга дүжер.
- 3) Чарт угаан утпас, сарыылдыг баш часпас.
- 4) Чоруй-чоруй өөренир, чорук чорааш, боданыр.



131. Адаанда бердинген сөстөрниц дузазы-биле оларга утка талазы-биле тааржыр кижиниң кылдыныгларын илередип турар кылыг сөстөрин кирип тургаш, сөс каттыжышкыннарын тургузуңар.

Өөрүшкүлүг, ыяш, дүрген, бодамчалыг, аяар, соксаал чок, чараштыр, шынчы.



Чүгле кижиниң кылдыныгларын илередир кылыг сөстери:

- угаан-бодал ажылын илередир кылыг сөстери (*санаар, бо-даар, сактыр, шиитпирлээр, дадагалзаар*);
- кижиниң сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү байдалдарын илередир кылыг сөстери (*муңгараар, сагышсыраар, өөрүцүр, хорадаар*);
- кижиниң кандыг-бир чүүлге хамаарылгазын илередир кылыг сөстери (*хүндүлээр, магадаар, сонуургаар, хандыкшыыр*);
- тодаргай кылдыныглар илередир кылыг сөстери (*чуруур, номчуур, аргыыр, чазаар, суглаар, оттулар, чемненир, ижер*);
- чугаа болгаш үн органнарының киржилгези-биле чорудар кылдыныглар (*чугаалаар, алгырар, сымыраныр*).



132. Маадыр-оол Бартыштаанович Ховалыгның чогаалындан үзүндүнү номчуңар. Үзүндүде кирген кылыг сөстери кандыг-кандыг уткалыг бөлүктөргө хамааржырларыл? Болдунар таварылгаларда кылыг сөстөринге синонимнерни тывыңар.

Кайгамчыктыг кежээ оолдар чоруур. Авамны дыңнаарым-га, Шалый-оолдуң кежээзин магадаар. “Ол кадаң кара оол тараа соктап, хооруп, өшкү-хоюн кадарып, угбазы Торлаңмааның уруг-дарыын алчып, ыяштап, суглап турда — хат-казыргы-ла. Школаже барып өөренип база четтигер болгай. Ооң чаңгыс катап далаш чокка шай аартап органын безин кижини көрбөөн чүведир” — дидир.

кадаң — чингежек, арганзымаар



Хөй уткалыг кылыг сөстериңиң уткалары аңгы-аңгы уткалыг бөлүктөргө хамааржып болур. Ынчан кылыг сөзүнүң утказын тодарадырда, ооң кирип чоруур сөзүглелин азы кады чоруур сөстериң барымдаалаар. Чижээ: *билиг шиңгээдир* — кижиниң угаан-медерелиниң ажылының бир хевирин илередир утказында угаан-медерелдиң ажылын илередир кылыг сөзү болур; *ажык-кончаа* шиңгээдир — кандыг-бир чүүлдү шынчы эвес арга-биле бодунга ажыглаары дээн утказында ажыглал илередир тодаргай кылдыныг илередир кылыг сөстериңиң бөлүүнгө кирер.



133. Степан Агбанович Сарыг-оолдуң “Аңгы-оолдуң тоожузу” деп романындан үзүндүнү номчуңар. Үзүндүдө кирген кылыг сөстериң уткалыг бөлүктөргө хуваап, ушта бжиңер.

Өөрүшкүлүүвүс-даа шору, ойнап, ырлажып чорааш, кедээр белде бир Моруй хемниң ооруундан барып, суглап, уруктар кезип эккелдивис. Чугаалашкан-на чүевис: “кончуг семис тарбаган эъди чиир:... чамдык оолдар дилгилээн улус эдерип, хей-ле сырбаңнады доңуп, сегиртип чорааш, куруг үнер, а бис олчалыг келир...” дишкеш, улам-улам амырап, ырлажып-даа чоргулаар бис.

ооруг — хемниң бажында азы аксында ажык оргулааш апарган одарлыг чер

урук — узун чиңге кылдыр кескен тал ыяжы

сегиртип — аңны аңчының кырынга баар кылдыр соондан ойладыр

134. Мария Амын-ооловна Күжүгеттиң чечен чугаазындан үзүндүнү номчуңар. Ында кирген кижиниң кылдыныгларын илередир кылыг сөстери кандыг-кандыг уткалыг бөлүктөргө хамааржырын тодарадыңар. Оларны бөлүктөр аайы-биле ушта бжиңер.

...Шупту чыгып келгенивисте, интернат эргелекчизи Авый-оол Сендашович башкы илеткелин эгеледи. Баштай эрткен каш хонукта болгулаан эки чүүлдерни адап, санап каапты. Ооң соонда чурум үрээн, багай өөрөнгөн улуста-ла келди:

— Боттары өссе-даа, угаан-медерели немежип, сайзырап, өспөй турар улустар бисте ам-даа арбын-дыр. Бичии кыс дуңмаларындан дорайтай бээриңерге, канчап болурул? “Домак деп чүл?” деп оон айтырар болзувусса, ол дораан дызыладыр харыылап каар деп билиңер — дээш, менче айытты.

Хамык улустуң карактары менде-ле келди. А мен дээр-ге ыятканымдан арным изиш дээш, бичиилеп-ле калган мен. Чүге дээр-ге шывыраш кылдыр боданыптарымга, “Домак деп чүл?” деп айтырыгга харыылап шыдавас болган мен! Кижини-даа тургуза бээрийне, чугаалай каавыт че дизе канчаар мен!...

...Хурал тарай берген. Дүрген-не өрээлимге халып келгеш, бүдүү тыва дылым номун ужулгаш, домактың тодарадылгазын катап-катап номчуп, шээжилеп ап олурган мен. Эртенинде оттуп келгеш, дүүн шээжилеп алганым дүрүмнү сактып көрдүм — ут-паан болдум.

Эш-өөр, эп-найырал, эртем-билиг дугайында үнелелдерни интернатка чурттап турган үелеривистен сайгарып, билип келген бис. Кижилерниң бүзүрелин шынзыдары дээр-ге бодунга эң-не шыңгыы негелде болур чүве-дир дээрзин ынчангы интернатка болган хурал соонда бүгү назынымда ыак шиңгээдип алган мен.


1. *Бичиилеп каар* деп быжыг сөс каттыжыышкынының утказын тайылбырлаңар. 2. *Дызыладыр харыылаар, шывыраш кылдыр боданыр* деп сөс каттыжыышкыннары-биле домактардан чогаадыңар. 3. Бодуңарның шилип алырыңар-биле ийи домактың синтаксистиг сайгарылгазын күүседиңер. 4. “Кижилерниң бүзүрелин шынзыдары дээр-ге...” деп темага кыска чогаадыгдан бижиңер.

135. Домактардан кылыг сөзүнүң хүлээлгезин күүседип турар быжыг сөс каттыжыышкыннарын тыпкаш, оларның уткаларын тайылбырлаңар.

1) Оолакай оларның чугаазын далашкаш, шоолуг деткивейн «ындыг ыйнаан», «харын аан» деп каап, ыттан эрттирип орган. (Ш. К.) 2) Адашкылар шайын ижип каап, аразында чугаалажып олурганнар. Адазы бодап олурурга, изин базар кижини тыптып келчидар, ол болза, бодунуң оглу. (М. К.-Л.) 3) Кижилерниң чам-

дыктары каракка илдикпес, оожум, шоолуг чүве ыттавас-даа болза, бо кижиниң чүлдү-чүрөөн бодунче сорунзалай соп, ишти хөңнүн тө каап бээринче сени чайгаар албадаптар кижилер база тургулаар. (З. Б.) 4) Оржуңмаа угбай ажы-төлүн чаңгыс сөстүн, биче сеткилдин ажылгыр кежээ кижилери кылдыр кижизиткен. Ооң-биле кады Оржуңмаа угбай хөй ажы-төлүн чааскаан бут кырынга тургузуп каан, төлдеринге ол бир талазында ада-даа, бир талазында ие-даа болуп келген. (А. Д.)

● Мергежилгеде Александр Александрович Даржайның чогаалындан киирген домактарда (4) ие кижиниң дугайында чогаалчы канчалдыр бижээнин бодап, сайгарыңар. “Ада-ием авыралай”, “Төрөөннерим болгаш чоок кижилеримниң ачызы” деп темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, кыска чогаадыгдан бижирер.

 **136.** Адаанда бердинген тыва дылда домактарны орус дылче, орус дылда домактарны тыва дылче очулдуруңар. Ийи дылда кылыг сөстөрүн канчалдыр очулдурган-дыр силер, оларның уткаларының дүүшкөөн хайгаараңар. Кылыг сөстөрүн утка талазы-биле тааржып чоруур сөстери-биле катай ушта бижип алыңар.

1) Боданып-боданып Нина харыы чорутпас деп шийтпирлеп алган. (С.С.) 2) — Бөгүн буяныңны көргүстүң! — деп, алдарлыг аңчы сураглыг малчын эжин шын-на сеткили-биле мактап-магадап алгаан. (М. К.-Л.) 3) Кежикмаа кадай анаа орбас. Ооң улуг дузалакчызы Хойлаар-оол болуп турган. Хойлаар-оол Адасканы-даа ойнадып, алгыларны-даа эттеп турган. (К.-Э.К.) 4) Ыттың адын кайыын билип алганымны Оолак база катап сонуургады. (С. С.)

1) У дедушки был большой двор и большие сараи, и Сташенок этими сараями пользовался, и он полностью доверял дедушке. (А. Р.) 2) Я сомневался поначалу, а потом настолько увлёкся работой, что ни о чём другом не думал. (Я. К.) 3) Говоря это, я забочусь о тебе, поверь мне. (М. Б.) 4) Успокойтесь, — прошептала Марианна, — какой вы нервный... (С. Д.) 5) Испокон веков, наблюдая за птицами, люди восхищались их привязанностью к своему гнезду, речке, озеру, урочищу. (Л. Б.)



137. Бердинген үлегер домактың утказын сайгарып көргөш, аңаа хамаарыштыр бодалдарыңарны илередип, кыска чогаадыгдан бижичер.

Эки чагыгны эдерерге,

Эжик ажып берген-биле дөмей. (О. Дарыма)

§ 18. Дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери

138. Номчуңар. Дириг амытаннарга хамааржыр кылдыныгларны илереткен кылыг сөстөрүн тывыңар. Ук кылыг сөстөрүн эге хевиринче киирбишаан, ушта бижичер.

1) «Че, хулбүзек, че. Оъттуг-суглуг оран-таңдыңче орук ажык ышкажыл, чоонган сен!». Мээң сымыранып чалынганым дыңнап, билип каан чүве дег, хулбүс ам-на кажжаа аксының адаккы курун артай баскаш, оожум шошкуй аарак хем унунче далаш чок даалыктапты. (Ш. К.) 2) Көшкөн өглер орнунда бора-хирилээ дээрге сыңышпас-ла чүве. Кижичи көргөш, хуррр-хуррр кылдыр ужуп үнерге, арыгга чаңгыланып турар. (С. С.). 3) Сөөлгү аъттар сугже кирип турда, чүгле чаңгыс аныяк аът үстүп калгаш, кудуруун астыпкаш, киштей каггылап, эрик дургаар киискип маңнап туруп берген. (М. К.-Л.) 4) Буян-Бадыргы тепсени кааптарга, аъды челип ыңай болган. (Ш. С.) 5) Хартыга аңның изин чыттаза-даа, ону сонуургавайн, ыяштарда диинер чыдыргап каап, шошкуп бар чораан... (М. Х.) 6) Эзирек буланны бир улуг дытта чыгап алган ээрип турган. (С. С.)



Чүгле дириг амытанга хамааржыр кылдыныгларны илередир кылыг сөстөрүниң кол бөлүктери:

— дириг амытаннарның үн болгаш ыыт-дааш үндүрерин илередир кылыг сөстери (*эдер, бустаар, киштээр*);

— дириг амытаннарның амыдыраарыга хамааржыр кылыг сөстери (*төрүр, ижээр, оъттаар*);

— дириг амытаннарның шимчээшкиннерин илередир кылыг сөстери (*даалыктаар, саяктаар, челер*).

139. Салим Сазыгович Сүрүң-оолдун “Ак-Төш” деп тоожузундан үзүндүнү номчааш, адаанда онаалгаларны күүсединер.

...Хеп-хенертен хамык ыт туругладып, аал үстүнче халчып каан. Ак-Төштү ол аалга эккелген соонда, кымны-даа, чүнү-даа ээрип көрбөөн. Чүгле ырактан бараадап чыдар. Ол база ээре берген. Оон баштай-ла аъттар киштешкен соонда, хаайлары каргырткайнып, өдекке карак-кулак чок чизиредип келген. Оон хамык инек дойлуп, мөөрежип, чаңгыс черге бөлдүнгөш турупкан. Аңаа улаштыр кажаада хой ишкирнип-бышкыржып, чиигейнип, ыңай-бээр хавырлып турза-турза, кажаазын буза үскөш, уш-баш чок салчып туруп берген. Аалдың үш ыды, кортук чүвелер, адыгже чоокшулаар боор бе, харын дедир дывыржыыр. Улуг боо база чок. Чүгле сыгыр-октугну-ла сыыладып турган. Боолаарга-даа, чазыйлаан адыг ону кайын херекке алыр. Чүгле чаңгыс Ак-Төш демги араатандан салдынмаан. Дыка үр тудушкан. Баштай ээрип турган болза, сөөлүндө харыылаары көвүдөөн. Хевирин бодаарга, халдап турган хевирлиг. Ынчап тургаш, дайзынны коданче киирбейн барган, харын-даа өскээр куюлдуруп каапкан.

туругладыр — соксаал чок ээер
дывыржыыр — кандыг-бир черже чоокшулаар
куюлдуруп — будаар, алаактырар

● **1.** Чүгле дириг амытаннарга хамааржыр кылдыныглар илередир кылыг сөстөрүн оларга утка талазы-биле тааржып чоруур чүве аттары-биле ушта бижинер. **2.** Арткан кылыг сөстөрүн кандыг уткалыг бөлүктөргө хамаарыштырар-дыр, тодарадыңар. **3.** Кылыг сөстөрүн тургузуунун аайы-биле сайгарыңар.

140. Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның “Чылгычының өө” деп романындан үзүндүнү номчуңар. Карартып каан кылыг сөстөри чүнүң (кижиниң азы дириг амытанның) кылдыныын илередип турарларыл, айтыңар.

Бир катап **ыяштап чоруткаш**, өртең төш **чарып эккелген** мен. Отка суп каан кезектер изий бээр орта, та чүзүңгө **хоруп кыш-**

таан чүвелер, кымыскааяктар **кыймыңайны**-ла бээрге, мени кончуг **кончаан** болгай сен. **Сактып** ор сен бе? ...Оон ам сенден **корткаш**, **чүктеп** эккелген ыажымны болгаш даамчыргай кымыскааяктарны ол-ла **ижээп чыткан** черинге **аппарып** каан болгай мен. **Тура тыртып** кааным төжектиң орнунга, чылыг болзун дээш, шиви дөзүнден кургаг күдүрээлер база овааландыр **төп** каан болгай мен. Оон ам кургаг сыра ужур **шапкаш**, чүктеп эккээримге, ынчан сен кончуг **амырап** турган сен. Кандыг аай чоор, ол кыжын сээң кымыскааяктар амы-тыны **камгалап** турганың, мени кончуп турганың сагыжымга кирип келир-дир.

сыра — будуктары чок, узун чиңге кургап калган ине бүрүлүг ыяш уну

● **1.** Номчааныңар үзүндү чүзү-биле онзагай болуп турарыл? Ында чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? **2.** Кылыг сөстөрүңиз эге хевирлерин адааш, оларны кандыг уткалыг бөлүктөргө хуваап болур-дур, тодарадыңар. **3.** Кылыг сөстөрүңиз утка талазы-биле тааржып чоруу чүве аттары-биле ушта бижип алгаш, кылыг сөзүңдөн салдынган айтырыгны бижээш, падеж кожумактарыңиз айтыңар. **4.** *Сагышка кирип келир* деп быжыг сөс каттыжышышкынының уткасын тайылбырлаңар. **5.** Сөзүглелде орфограммаларны тайылбырлаңар.



141. Тыва дылда бердинген домактарны орус дылче, орус дылда домактарны тыва дылче очулдуруңар. Кылыг сөстөрүңиз канчаар очулдурган-дыр силер, хайгаараңар. Ийи дылда кылыг сөстөрүңиз дүүшкөөнчө кичээнгейни салыңар. Кылыг сөстөрүңиз утка талазы-биле тааржып чоруу чүве аттары-биле ушта бижип алыңар.

1) Аганак ол дүне база одаг долгандыр маңнап, ээрип тура хонган. (С. Сур.) 2) Сөөлгү аъттар сугже кирип турда, чүгле чаңгыс аныяк аът үстүп калгаш, кудуруун астыпкаш, киштей каггылап, эрик дургаар маңнап туруп берген. (М.К-Л.) 3) Элээн орайтап, сериидеп келген. Хараган аразында матпадак эткен. (К.-Э. К.) 4) Адыг-даа арга-дашты чаңгыландыр, сүртенчиг кылдыр алгыра каапкаш, ийни куду дукпуртуланып-ла батты. (С. П.)

1) Ни птица не пролетит, ни заяц не промелькнёт: всё безлюдно... (В.С.) 2) Всё лето кормится медведь в тайге, отъедается перед зимней спячкой. (Г.С.) 3) В деревне лает собака, квохчет курица, мычит корова, а здесь было беззвучно-тихо. (Э.К.) 4) Чуть в стороне, возле кустов паслась привязанная на верёвке лошадь; то и дело, помахивая хвостом, она отгоняла мошкарку. (В.Б.) 5) Собака заскулила громче, начала царапать лапой кожаную обивку. (И. М.)



142. “Дириг амытаннар — бистиң өңүктөривис”, “Дириг амытаннар болгаш кижиги”, “Дириг амытаннарның камгалалы”, “Кызыл дептерде дириг амытаннар” деп темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, кыска чогаадыгдан бижирер.

§ 19. Бойдустан болушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар кылыг сөстери



143. Номчунар. Карартып каан кылыг сөстери чүнүң кылдынын дамчыдып, кандыг уткалыг бөлүктөргө хувааттынарыл, тайылбырлаңар.

Часкы сериин салгын мага-ботта арткан шагзыргай уйгуну ушта шаап, сергедип турган. Мындыг эрте, сыгыр даң бажында Чылбак кажан-даа туруп көрбээн. Ынаар, Хемчик ол чарында, кайы ырактан кертилдир көстүп турар көк-көк даглар артындан даң хаязы чаа-ла **хереп** олурган. Даглар кыры бүлүртүң кыйгак ак турганындан чоорту алдынналчак, кызыл-сарыг кылдыр хуулуп, дээрниң чөөн талазы чоорту **агарып**, сылдыстар **имистелип**, көстүр-көзүлбестеп бар чыткан. Сактырга, сылдыс шокарлыг көжеге барыын талаже билдирер-билдиртпес **сойлуп** бар чытканзыг.

Оолдар орук дургаар аас шыпайн **хөөрежи**п чоруп органнар. Чүгле Чылбак оларның чугаазынга киришпейн, орук дургаар чурумалдан карак албайн **көрүп** чораан. Эртеңги даң хаязынга

орук ол-бо талазында хола-хараганнар, бөкпек-бөкпек талдар кажарып, хавак кырында дөң сайның даштары **саргарып** көстүп турганнар. Ол бүгү чоорту дирлип олурган чурумалды көрүп чорааш, шынап-ла, тоолда чугаалап турары ышкаш, даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар деп чүве бо-ла-дыр ийин деп **бодап, базып** орган. (Е. Танова)

кыйгак — тас (даг), үнүш чок

1. Кылыг сөзү уткалыг быжыг сөс каттыжышкыннарын тывыңар, оларны ушта бижээш, уткаларын тайылбырлаңар. 2. Бойдустуң болуушкуннарын илередир кылыг сөстөрүн утка талазы-биле тааржып чоруур чүве аттары-биле катай ушта бижип алыңар. 3. Ийиги домактың синтаксистиг сайгарылгазын күүседиңер.



Кылыг сөстери кижиниң, дириг амытанның кылдыныгыларындан аңгыда, өске-даа бүгү чүүлдерниң кылдыныгыларын илередир. Оларның аразында ийи улуг бөлүктү тускайлап көрүп болур:

- бойдустуң болуушкуннарын илередир кылыг сөстери (*орайтаар, караңгылаар, соор, церлээр*);
- кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар кылыг сөстери (*агарар, куурарар, дырыжар, шөйлүр, кыскалаар*).

144. Номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

Мойналыкка хой кадарып чораан мен. Ийи кара кускун кыпсынчыг кылдыр эдип, кырым-биле далбаңнадыр ужуп эртти. Дээр чүдөрээр дээн-дир ийин деп кырган-авамның чугаазын сактып келдим. Хүнче көрдүм — өгленип тур, харын-даа кыдыын долгандыр төгерик челээш хевирлиг билзек суп алганзыг болду. Хүн өгленип эгелей бээрге, чок болза хат хадыыр, чок болза хар чаар деп кырган-авамның чугаазын база сактып келдим. Хой, өшкүм ыжык ойга кирип кааш, аш одары эрткиже кыр кырынга барааннап турган мен. Соок хат арнымче чежемейниң-даа үрерге, кара өжегээр кыр кырынга турган мен... (М. Кенин-Лопсан)

ой — даглар аразында чоорту чавызай берген чер
аш одары — малдың хонган соонда эртенги одары
кыр — шөйлүп чоруткан даг
барааннаар (бараадаар) — ырактан (бедиктен) хайгаараар

● **1.** Үзүндүдө кирген кылыг сөстери кандыг уткалыг бөлүктөргө хамааржырыл, оларны бөлүктөп ушта бижирер. **2.** Хөй уткалыг кылыг сөстөрүн айытпышаан, уткаларын тайылбырлаңар. **3.** Кылдыныг уткалыг быжыг сөс каттыжыышкыннарын тыпкаш, оларның уткаларын тайылбырлаңар. **4.** *Дээр чүдөрээр, хцн өгленир* деп бойдустан болуушкуннарының дугайында шинчилелдиг тайылбыр ажылдан кылыңар.

145. Хөй сектер орнунга чогуур кылыг сөстөрүн кирип тургаш, номчуңар.

Арга шимээрге эгелээн, ыяштар баштары хатка ..., бүрүлери сугнуң саарыынга бодунуң үнүн кадып шиңейиндир ... эгелээн. Кезек када хат дыттар баштарын ... чоруй чиде хона бергеш, катап сыыгайнып келген соонда, арга кырынга дээр кызаш дээн болгаш ынаар даглар бажында чыжырт кынган. Суггур, хатка үдеткен чаъс шуут-ла куда каапкан. Чаашкын үр-даа Кезек суггур чаъс болган. Хүн булуттар аразындан ... келген. Ыяштар баштары томаарып, чайганырын соксадыпкан. Хат кара булуттарны өске чүкче сүрүп алгаш чоруй барган. Хемчигештиң саарыының шаалаажының омак-хөглүү аажок, ынаар шеттер аразында ... хевээр. (*А. Даржайны-биле*)

● **1.** Кылыг сөстери кандыг падеж хевиринде чүве аттарын башкарып чоруурларыл, айтыңар. **2.** Үн өттүнүглери илереткен кылыг сөстөрүн айтыңар. Оларны утка талазы-биле тааржып чоруур сөстери-биле ушта бижип алыңар. **3.** Бодуңарның шилип алырыңар-биле ийи домактың синтаксистиг сайгарылгазын күүседирер.

146. Бердинген кылыг сөстөринге уткаларыга тааржыр чүве аттарын немеп, сөс каттыжыышкыннарындан тургускаш, оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Чижээ: *Койтулаар — суг, сүт.*

Шыжылаар, тырылаар, токкулаар, педилээр, шылыраар, көңгүрээр.

147. Леонид Борандаевич Чадамбаның чогаалындан үзүндүдө чогаалчы Бии-Хемни кандыг кылыг сөстери ажыглап, канчалдыр көргүскенил, чугаалаңар.

— Амыдырал деп чүве ол-дур. Амыдырал чүнү-даа тиилээр. Ол пөш амыдырап-чурттаар дээш ол хая-дашты чаза теп үнүп келгени ол-дур... Бо Бии-Хемни көрүңер. Амыдырап-чурттаар дээш оруунда турган хамык моондактарны — бяш-дашты, тайга-таңдыны буза-чаза шаап эртип келген. Ам улуг каалама орук-чирик кылып алган. Соңгу Доштуг океан кайы сен дээш, саат чокка агып бадып чыдар.

● **1.** *Тиилээр* деп кылыг сөзүңгө синоним кылыг сөстөрүн тывыңар. **2.** Хөй уткалыг кылыг сөстөрүңиң уткаларын тайылбырлаңар. Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

148. Бердинген тыва дыл кырында домактарны орус дылче, орус дыл кырында домактарны тыва дылче очулдуруңар. Ийи дылда кылыг сөстөрүңиң очулгаларында оларның дүүшкээнче кичээнгейни салыңар. Кылыг сөстөрүн башкарып чоруур чүве аттары-биле катай ушта бижип алгаш, кожумактарын шыйыңар.

1) Че, Таня, орайтай берип-тир, сени бичии дөгүдүп каайн. (В. К.) 2) Даштыг одуругда аъттар даваны дагжаан. (М. К.-Л.) 3) Хат улам дыңзып орган. (М. К.-Л.) 4) Кыжын ооң уну кургай берген чыдар, астар болгаш койгуннар хос элдерниң адаанга кончуг хоргадаар. (М. К.-Л.) 5) Сысой бир-ле оттуп келгеш, дыңнаарга, хаалга хөккүлээн, оон биче болганда, соңганың артып калган шилдери кыңгыраан. Ыттар база туткуланып үңген. (С. Т.)

1) Стало слышно, как шипит масло на плите, сердито булькает, закипая, вода в котле, глухо воет огонь. (М. Г.) 2) Хлопнула дверь, звякнул замок, слышались шаги нескольких ног. (Ю. Д.) 3) Но зазвенел колокольчик, слышалось ржанье, голоса, и Владимир очнулся. (Б. С.) 4) Течёт речка, подмывает берега,

спрямляет излуцины, роняет кусты и деревья, ворочает камни, падает с них, журчит и наговаривает в перекатах. (В. А.) 5) Пока дует ветер, тяжело снижаться вертолётам. (А. Б.)

149. Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаалындан үзүндүнү номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

Ачам суг Кажаалыг аксынга кыштап турган. Кажаалыг дээрге бистиң аалывыстың чиге соңгу талазында хемчигеш болгай. Кыжын ооң уну кургай берген чыдар, астар болгаш койгуннар хос элдериниң адаанга кончуг хоргадаар. Чазын хар суу бадып турда, Кажаалыг калчаарай бээр. Саргылдыр өңнүг суг савазын сыңмастааш, кырлаң-кырлаң ооргалыг чалгыгларның чоон чудуктарны сирлеңнедир чайгагылааш, бир ээтпек черге бөөлдеп турары дыка сүрлүг болур. Бир чамдыкта дазылындан тура шаптырыпкан дыт аалывыстың соңгу чүгүндө Чиңге-Өзен дээр даг баарынга чедир чалгыгларга сывырдадып келгеш, ээтпек черге чыдыштар. Часкы сарыг-суглар будуктуг дытты ол ээтпекке тырып кааптар, чайгы чаъстың сөөлүндө чуглуп баткан чалгыглар база-ла ол ээтпекке будуктуг дыттарны хорумнап кааптар. Будук чок чудуктар Кажаалыгның чалгыынга шыйлаңнадыр чайгадып чорааш, бир-ле саарыг черге база-ла шаа төнгеш, чыдып алыр. Чайның кончуг изиг хүннеринде Кажаалыгның чазын болгаш чайын озаңналдыр тырып каапкан будук-садыктыг ыяжы кургай бээр.

эл — хемче астына берген турар кадыр эрик

хоргадаар — чаштынып чыдар

ээтпек чер — сугнуң агыш чыткаш, эгли бээр чери

сүрлүг — көрүштүг

хорумнаар — оваалаар

1. Кылыг сөстерииниң темалыг бөлүктөрүн тодарадыңар. Бойдуста болуушкуннарны кандыг кылыг сөстери-биле илереткен-дир. Оларның аразында кижиниң кылдыныгларын илередир кылыг сөстериин тывыңар, оларны бойдус чурумалында чүге ажыглааныл? **2.** Чурттап турар чериңер, сууруңар, хоорайыңар чанында хем-сугну, аргарыгны, тайга-таскылды, хая-дагны хайгаарап, оларның дугайында

кыска чогаадыг-чурумалдан бижирер. Аңаа бойдустуң ыыт-даажын илереткен кылыг сөстөрүн ажыглаарын утпаңар.

§ 20. Кылыг сөзүнүң тургузуу



Кылыг сөзү чүвелерниң (кижилер, дириг амытаннар, предмет) кылдыныын, шимчээшкинин болгаш турум байдалын илередир. Кылыг сөзү хөй кезиинде чүве ады-биле илереттинген кежигүн-биле кады ажыглаттынар болгаш ооң илередиң чорууру субъективизиниң кылдыныын илередир.

Тыва дылда кылыг сөзүнүң эге хевири кылдыр *-ар* (вариантылары: *-ыр/-ур, -ур/-үр*) кожумактыг келир үениң причастие хевирин ап турар: *чанар, кылыр, бижир, номчуур*. А ооң *-ар* кожумаан ап кааптар кезээ кылыг сөзүнүң дөзү болур: *чан-, кыл-, бижир-, номчу-*.

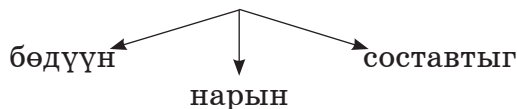


150. Домакта адаан шыйган кылыг сөстөрүн хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, айтырыын салып, ону эге хевирге салгаш, дөзүн айтыңар.

Бир-ле кыжын Уларлыг-Ой деп черге аңнап чор мен. Өзен иштин өрү чоктап оарымга, бир элик сөөскен аразыңа хонгаш, чап-чаа туруп чоруй барып-тыр. Дүне дүшкен хырааны карартыр-ла кылаштап чоктай барып-тыр. (С. Пюрбю)

Кылыг сөстөрүнүң тургузуу

Кылыг сөстери тургузуунуң аайы-биле 3 бөлүккө чарлыр:



1. Бөдүүн кылыг сөстери — чаңгыс дөстен тургустунган. Бөдүүн кылыг сөстөрүңгө укталган-даа, укталбаан-даа кылыг сөстери хамааржып болур. Чижээ: *халыыр, цугуер* — укталбаан, *маңнаар* (*маң+на-*), *кылаштаар* (*кылаш+та-*) — укталган кылыг сөстери.

2. **Нарын кылыг сөстери** — ийи дөстүң каттышканындан тургустунган болгаш укталган дөстөр болур.

Нарын кылыг сөстериңизниң янзылары:

1) Ийи дөстүң тутчуп, каттышканындан тургустунган кылыг сөстери: чижээ, *аппаар, эккээр*.

Кезектери тутчу берген нарын кылыг сөстери	Тудушкан дөстери	Үн өскөрлишкени	Шын бижилге дүрүмү
аппаар (аппарар)	ап+бар (<i>алгаш баар</i> дээн уткалыг)	Ыткыр <i>б</i> деп үн мурнунда дүлей <i>п</i> деп үннүң салдары-биле дүлей үнче шилчий берген.	Бижикке <i>пп</i> деп үннүң үжүктөрүн дакпырлап бижиир. Чижээ: <i>номну бажыңче аппаар</i> .
эккээр (эккелир)	ап+келир (<i>алгаш келир</i> дээн уткалыг)	Мурнунда <i>п</i> деп үн соонда <i>к</i> деп үннүң салдары-биле аңаа дөмейлежи бээр.	Бижикке <i>кк</i> деп үннүң үжүктөрүн дакпырлап бижиир. Чижээ: <i>Номну бажыңдан эккээр</i> .

2) Ийи дөстүң каттышканындан тургустунган нарын кылыг сөстери. Оларны дефистеп бижиир:

Кезектери синоним уткалыг нарын кылыг сөстери	Кезектери антоним уткалыг нарын кылыг сөстери	Кылыг сөзүнүң катаптаанындан тургустунган нарын кылыг сөстери
халып-шураар, амыдырап-чурттаар, удуур-чыдар	үнер-кирер, баар-кээр, келир-келбес	маңнап-маңнап, маңнаар-муңнаар



151. Бердинген бөдүүн кылыг сөстөрүндөн нарын кылыг сөстери тургускаш, олар-биле домактар чогаадыр.

Ажылдаар, магадаар, чылар, девидээр, амыраар.

3) **Составтыг (каттышкан) кылыг сөстери** – ийи-үш кылыг сөстериңизниң каттышканындан тургустунар: долу уткалыг кезээ болур кылыг сөзүңгө дузалал кылыг сөстери немежир. Чижээ:



бижип алыр, бижип ап болур, биживишаан турар, бижээн турар.

Составтыг кылыг сөстөрүн эге хевирге салырда, ооң долу уткалыг кезээнге *-ар* деп кожумакты немептер. Чижээ: *кылып каан* деп кылыг сөзүнүң эге хевири — *кылыр*, дөзү — *кыл*.

Составтыг кылыг сөстөрүниң укталганын тодарадырда база-ла долу уткалыг кезээниң укталган, укталбаанынга даяныр. Чижээ: *бижип алыр* — укталбаан, чүгө дизе *бижи* (долу уткалыг кезээ) — укталбаан кылыг сөзү; *номчуй бээр* — укталган, чүгө дизе долу уткалыг кезээ *номчу* — укталган (*ном+чу*), *бижип-бижип алыр* — укталган, долу уткалыг кезээ — ийи дөстүң каттышканындан тургустунган нарын кылыг сөзү.



152. Домактарда кылыг сөстөрүн тургузуунуң аайы-биле бөлүктөп бижинер. Баштай бөдүүн, оон нарын, ооң соонда составтыг кылыг сөстөрүн бижинер.

Хенертен сестра сырбаш дээш, хая көрүнгөн, уруг дыңналыр-дыңналбас кылдыр чугааланган. Акимовна чырыкты дегийт кыпсыпкаш, уругнуң чанынга барган. Уруг кургай берген хорлаңгылыг көксүмээр эриннери-биле: “сугдан” — деп сымыранып чыткан. (*Ш. Суваң*)



153. Чижектерде кылыг сөстөрүн баштай эге хевирге салгаш, оон дөзүн айтыңар. Оларны тургузуунуң аайы-биле бөлүктөп бижинер.

Акым мени имнээш, боозун бир холунга кезей туткаш, бир холу-биле чайбышаан, мырыңай дөрт-даяктаан ышкаш, шала хажызынче саяктап чорупту. (*С. Сарыг-оол*)



154. Бөдүүн болгаш составтыг кылыг сөстөрүн бөлүктөп бижинер.

Ёзулуг тоолчуларга кижича кажан-даа эрикпес джир. Эгерге чон база-ла ыңдыг. Тоолчуну топтап дыңнап олурарга, хамык ужур чүгле тоолдарында база эвес, а тоолчунуң күүседир аянында, харын-даа каш янзы аргалында. Чамдыкта ол ажык шүлүк аянынга күүседир, чамдыкта алгаг, хөөмей хөөнүңге бадыргы-

лаар, өске таварылгаларда шала таваар үн-биле ырлай аарак ыт-кылаар. Эгер кара аныяандан тоолдаан, эзерлиг аътты-даа чая тоолдап ап чораан кижидир. (Ч. Чүлдүм)

эрикпес — тоолчуларны дыңнап олуруксаазы келир, хөңнү кагбас дээн уткалыг



155. Бөдүүн кылыг сөстөринден нарын азы составтыг кылыг сөстөрин тургуспушаан, дүжүрүп бижинер. Ук кылыг сөстери бөдүүн эвес апарганындан домактарның уткаларынга өскерилге болур-дур бе, хайгаараңар.

Чымчак ирей чүүден-даа кортпас, чүгле уругларының иезинден сестир болгаш 30 чыл иштинде кады чурттааш, чаңгыс борбак кадыг сөс безин сөглөвээн амытан чүвөң иргин. ...Чымчак кара чажындан авазынга дузалажып өскөн болгаш херээжен кижиниң кылыр ажылын дөгере билир: даараныр, хеп быжар, аыш-чем кылыр. (М. Кенин-Лопсан)



156. Үзүндүдө составтыг кылыг сөстөриниң укталганын тодарадыр.

Чижээ: *сайгарып олурган* — укталбаан кылыг сөзү; *сайгарып-сайгарып каанкан* — укталган; *харыылап олурган* — укталган.

...Ынча кош дусту дең-дең оюк кылдыр балды-биле та каш хонукта оюп кээр чүвө. Аар чүктүг шарылар-биле та чеже хонуп чорааш, чер-чуртунга менди-чаагай ээп кээр?

Бо хире кызып-кылайып чорааш, эккелген дус үнелиг болбайн канчаар. Биеэде улус дусту кончуг үнелеп, хүндүлээр: кайы хамаанчок төп-чайбас, ол хамаанчок артап болбас, кончуг арыг кызыл дус эм болур джир. (О. Куулар)

§ 21. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери



157. Бердинген кылыг сөстөринге адаанда кожумактарны немелер. Оларны немештериңерге, кылыг сөзүнүң утказынга кандыг өскерилге болу бээр-дир? Кылдыныгың угланыышкыны канчалдыр өскерли бээр-дир?

Дыра-, чугаала-, септе-, чугайла-, ажылда-.

-н-

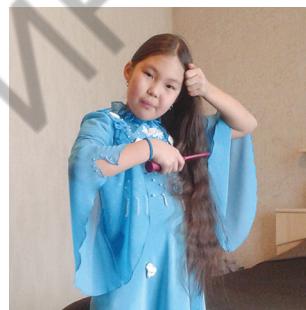
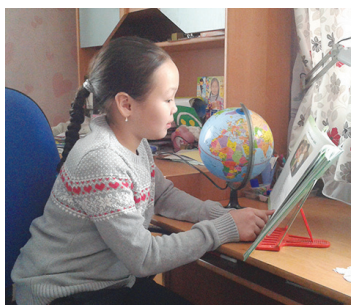
-т-

-ш-



158. Домактарда кылыг сөстери кандыг утка илередип турар-дыр? Олар-биле домактардан чогаадыңар. Аңгылаан кожумактарның ужур-утказын тайылбырлаңар.

Кылыр — кылдынар; кедер — кеттинер; дыраар — дыраныр азы дыраттынар; будуур — будуттунар; бжиир — бжиттинер; номчуур — номчуттунар.




Кылыг сөстериңиз дөзүңгө чамдык кожумактар немешкеш, кылдыныгыңиз угланган чүүлүңиз илереди бээр. Чижээ: **-н-** азы **-тын-, -дын-, -ттын-** деп кожумактар кылдыныгыңиз ону кылып турар кижиниң бодунче (субъектизи) угланган утканы дамчыда бээр. Чижээ: *Авазы уруунуң бажын дырап берген. — Уруг дыранып алган. Башкы өөреникчизинге номну номчуп берген. — Өөреникчи номчуттунуп орган. Эртине садыгдан идик-хеп садып алган. — Эртине саттынып алган. Кара-кыс бажыңизга кылдынып хңзээн.*





159. Бердинген домактарның кайыларында кылдыныгыңиз субъектизиниң бодунче угланганын илередип утка илередип турарын айтыңар. Ук утканы кандыг кожумактар илередип турарын тодарадыңар.



Уранмаа көрүнчүккө көрүңгөш, арны-бажын суйбанып, эттингеш, кеттинип алгаш, өөренип чорупкан. Школага келгеш, бжиттинип, номчуттунуп, билдинмес чүүлдерни эштери, башкыларыңиздан айтыртынып алган. Чаныш ора, садыгдан аъш-чем саттынып алган.

Уранмаа бажыңга келгеш, чемненип алгаш, аштанып, айланып каапкаш, онаалгазын кылып кирипкен.

 **160.** Бердинген кылыг сөстөринге *-н-* деп кожумакты немээш, домактардан чогаадыңар. Кылдыныгың утказынга кандыг өскерилге болу бээр-дир?

Бода-, чугаала-, долга-, бөөлде-, арыгла-, артыжа-.

  **161.** Кылдыныгың ону кылып турар кижиниң бодунче азы субъектинче угланган утказынга кылыг сөстөрин ажыглавышаан, бодуңарның сонургалыңар азы күзелиңер дугайында чогаадыңдан бижиңер. Чогаадыңарга аттан бериңер.

  **162.** Домактарда кылыг сөстөри кандыг утка илередип турардыр? Олар-биле домактардан чогаадыңар. Аңгылаан кожумактарның ужур-утказын тайылбырлаңар. *-н-*, *-дын-*, *-ттын-* деп кожумактар-биле оларны деңнеңер. Утказында кандыг ылгалдар бар-дыр?

Кылыр — кылдырар, кедер — кедирер; дыраар — дырадыр азы дыраттырар; будуур — будудар азы будуттурар; бижиир — бижидер, бижиттирер; номчуур — номчудар, номчуттурар.

163. Дараазында чижектерниң аразында ылгалын айтыңар. Кылдыныгы кым кылып турарын тодарадыңар.

Сайлыкмаа чечек чураан.	Сайлыкмаа чечекти акызынга чурудуп алган.
Уруглар диктант бижээн.	Башкы уругларга диктант бижиткен.
Саяна тоолду номчаан.	Авазы Саянага тоол номчуткан.
Алина бажын будуп алган.	Алина эжинге бажын будудуп алган.

-т-, -ыр-, -тыр- база *-ттыр-* деп кожумактар кылыг сөзүнүң дөзүңге немешкеш, бир кижиниң (бир субъект) өскезин кандыг-бир кылдыныгы кылырынче дилеп, дужаап азы албадап турарын илереди бээр. Чижээ: *Аказы машиназын септээн. — Аказы оглунга машиназын септеткен. Уруг бажын дырап алган. — Уруг авазынга бажын дырадып // дыраттырып алган. Өөреникчи домакты бижээн. — Башкы өөреникчиге домакты бижиткен // бижиттирген. Бичии оол сугну кеже берген. — Аказы бичии оолду кежире берген.*





-т- деп кожумак ийи ажык үннүң аразынга ыткыр **д** деп үнче шилчий бээр. Чижээ: *чугаала-т + ыр* → *чугааладыр*, *бизи-т + ер* → *бижидер*, *номчут + ар* → *номчудар*.

Сөстүң дөзү дүлей үнге төнүп турда, аңаа ажык үн-биле эгелээн кожумак немежирге, ук дүлей үн ыткыр үнче шилчий бээр. Чижээ: *кеш + ир* → *кежир*.



164. «Эмнелгеде» деп диалогтан кылыңар. Ол чугаага каш кижигиржир-дир? Эмчи биле эмнедип чеде берген кижиниң (пациент) аразынга кандыг байдалга чугаа болурул? Кылдыныгны боттандырып азы кылып турар кижини (эмчи) көргүскен чүве ады кайы падежте турардыр? А ооң кылдыныынга алзып азы эмчиге келген кижини (пациент) илередип турар чүве ады кайы падежте турардыр, хайгаараңар.



165. Бердинген сөстөргө **-т-** азы **-тыр-** деп кожумактарны немээш, олар-биле харылзаалыг чугаадан чогаадыңар. Ук чугааңарга аттан бе-риңер.

Хепти быжар (дөзү — быш-), хемчээр (хемчээ-), даараар (даара-), каастаар (кааста-), угулзалаар (угулзала-), чараштаар (чарашта-).



166. Домактарда карарткан кожумактарның илередир уткаларын тодарадыңар.

Серенмаа угбайның уруглары хоорайда өөренип турар. Дыштанылгада олар суурда чурттап турар авазының бажыңыга чеде бээрге, авазы оларга элээн ажыл кылдырып алган. Ол угбай уругларынга бажыңын септедип, чугайладып, дозулаткан. Оолдарынга ыяжын чардырып, кажаазын коптартып, аштаткан.



167. Кылдыныгны субъект күзели-биле эвес, а өске субъектиниң (чижээлээрге, башкының) дилээ азы албадалы-биле кылып турар кылдыр эдип бижиңер.

Өөреникчилер диктант бижээн. Аян-оол самбырага турган. Саяна класска дежурныйлаан. Борис бодалганы бодаан. Бичии уруг ном номчаан. Дүш соонда интернатта чурттап турар уруглар онаалга кылган.



168. Дараазында схемада кожумактарның ужур-дуказын тайылбырлаңар:

кыл $\begin{cases} \rightarrow & \text{-дын-} \\ \rightarrow & \text{-дыр-} \\ \rightarrow & \text{-ыш-} \end{cases}$

бижи $\begin{cases} \rightarrow & \text{-ттин-} \\ \rightarrow & \text{-ттир-} \\ \rightarrow & \text{-ш-} \end{cases}$



169. Бердинген домактарда кылыг сөстөрүндө аңгылаан кожумактар кылыг сөзүңгө кандыг утка кирип турарыл? Оларның илередип турар уткаларын тайылбырлаңар. Кылдыныгны кым азы кымнар боттандырып турарыл?

1. Авазы уруунга чугаалаан — авазы биле уруу чугаалашкан; башкы өөреникчиге сүмелзэн — башкы өөреникчи-биле сүмелешкен; Күдерек Алдынайже көргөн — Күдерек биле Алдынай бот-боттарынче көрүшкеннер.

2. Авазы бажың иштин аштап, хевин чуп алган — Урана авазыңга бажың иштин аштажып, хевин чугжуп берген. Белек онаалгазын кылып алган — Белектиң онаалгазын угбазы кылчып берген.



Кылыг сөзүңүң дөзүңгө *-ш-*, *-ыш-* деп кожумактар немешкеш, ийи субъектиниң удур-дедир кылдыныын ийикпе, азы бирээзиниң өскезинге дуза көргүзөр утказын илереди бээр.



170. Бердинген сөстөрдө кожумактарга кандыг өскерлишкиннер болганын тайылбырлаңар.

Хүлүмзүржүр, сывыртажыр, тыпчыр, касчыр, септежир, катчыр.



-ш- деп кожумак ийи ажык үннүң аразынага **ж** деп үнче шилчий бээр. Чи жээ: *чугаала-ш+ыр* → *чугаалажыр*, *чагаалаш+ыр* → *чагаалажыр*, *сураглаш+ыр* → *сураглажыр*.

Ажык эвес үннер соонга немежир **-ыш-** деп кожумакка өске кожумактар немежип турда, ооң ажык үнү чидип, адаттынмайн баар болгаш, **ш** деп үн **ч** деп үнче шилчий бээр. Чи жээ: *кыл-ыш-ыр* → *кылш-ыр* → *кыл-ч-ыр*; *сат-ыш+ыр* → *сатш-ыр* → *сат-ч-ыр*.



171. Сөзүглелде **-ш-** кожумактыг кылыг сөстөрүниң уткаларын тайылбырлаңар.

Чолукшуур ёзулал кончуг ховар болур. Бир чыл болгаш-ла Шагаада чолукшуур. Чолукшууру дээрге ийи кижиниң адыштарынын өрү алзы уткуштур чада сунчуру болур. Назыны биче кижилуг назылыг кижиниң адыштарынын өрү азы хүнче көрүндүр сунган холдарынын шенектериниң адаандан карыштыр сунчуп чолукшуур. Оон аныяк кижилуг өгбезин хүндүткелдиг олутче чалаар, айтыржып чугаалажыр...

Амырлажыр ёзулал хүннүң-не болур. Шаанда тывалар хол тутчуп мендилешпес, чүгле амырлажып мендилежир турган... (У. Ооржак, «Шын» солундан)



172. Дараазында кылыг сөстөрүниң аразында ылгалдарын тодарадыңар. Карартыр парлаан кожумактар кандыг утка кирип турар-дыр?

Уруг каттырган — уруглар каттырышкан; артист ырлаар — артистер ырлажыр; спортсмен маңнаар — спортсменнер маңнажыр; куш алгырар — куштар алгыржыр.



173. Школага кичээл үезинде азы чапсарда эштериңер-биле араңар-да удур-дедир азы кады кылыр чүүлдериңерниң дугайында чугаалаңар. Кандыг кылыг сөстөрүн колдадыр ажыглаар-дыр силер, хайгаараңар.



174. «Аңгыр-оолдуң тоожузундан» алган «Оюннар» деп эгеден үзүндүе тываларның бурунгу оюннарының дугайында кичээнгейлиг номчуңар. Дугаарлар аайы-биле ында *-ш-*, *-т-*, *-тыр-* деп кожумактарның чогаалда ужур-дузазын тодарадыңар. Ук кожумак кирген кылыг сөстөрүниң уткаларын тайылбырлаңар.

1. Кожак-кожа аалдарның уруглары хүннүң-не чыгыш, таваржып, болчажып, баштажып кээр. Ол кээрде, хоюн, бызаазын сүрүп кээп, кады кадарбышаан ойнаар. ...Ол сайзанап ээлериңиң харылзаазын чорудар: аалдажыр, кудалажыр, садыглажыр, кел дижип чалажыр, шайлажыр болгай. А ол даш кижилер чугаалажы албас, шимчевес болганда, оларның орну бооп, демги ойнаан уруглар күүседир. Мендилежири, таакпылажыры, аяк тудары безин онзагай болгулаар.

Мургу долгап алгаш, ону терек мочургазы-биле октап алгаш, үрүп адып, чаалажыр-даа. Ол оюн хөлүн эрткеш, даш-биле соккулажып, бактажып-даа доостур. Чинчи чажыржыр, чеди-чээргеннээр, тывызыктажыр, тоолдажыр оюннар мырыңай каш-каш кежээлерде улажыр.

Ол чыгыш келгенде чүзү боор: хаак аъттар мунгаш, чарыштырар, челиштирер, мөге хүрештирер... . Эмдик аът өөредип, мөгзүр, халдыр. Дүжүметтер өттүнүп, ээлбес, сортагар чүвелер чырааладып, саяктадып келгилээр. (С. Сарыг-оол)

● Оюн болгаш ооң ужур-дузазының дугайында бодалыңарны илере-диңер. Сайзанап деп чүл? Силер сайзанаптап ойнаан силер бе?



175. Бодуңарның өг-бүлөңерге ада-иеңер, акы-дуңмаларыңар-биле кады кылыш турар чүүлдериңерниң дугайында чугаалаңар. Өөрөңгө-ниңер кожумактарлыг кылыг сөстөрүн кандыг таварылгада база кайы хире ажыглай бээриңерни тайылбырлаңар



176. *-ш-* кожумактыг кылыг сөстөрүн ажыглавышаан, «Паркка», «Стадионга» азы «Сүбедей аттыг спорткомплекске» деп чогаадыгдан бижиңер.



177. Таблицада кылыг сөстөрүнүң аразында ылгалын тайылбырлаңар. Оларга немешкен кожумактарның аайы-биле ук кылыг сөстөрүнүң утказынга кандыг өскерилге болу бээр-дир? Ол кылыг сөстери-биле домактардан чогаадыңар.

кылган	кылбаан	кылбастаан
бижиди	биживеди	биживестеди
маңнаан	маңнаваан	маңнавастаан
удуду	удувады	удувастады




Тыва дылда кылыг сөзүнүң дөзүңге немешкеш, болбайн барган кылдыныгны илередир кожумактар база бар:

1. **-ба// -бе-** деп кожумак кылдыныгның шуут болбайн азы боттанмайн барганын илередир. Чижээ: *Алдар бо хцн школада келбээн.*

2. **-баста// -бесте-** деп кожумак кылдыныгның түр када азы кезек үе иштинде соксап, боттанмайн барганын илередир. Чижээ: *Алдар бо хцннерде школага келбестээн.*



Сөстүң дөзү **м, п** деп үннерге төнгөн кылыг сөстөрүңге ол-ла үннер-биле эгелээн кожумактар немежип турда, оларның үжүктөрүн дакпырлап бижиир. Чижээ: *хөм-ме-, хөм-месте-; тып-па-, тып-паста-.*

 **178.** Бердинген кылыг сөстөрүңге баштай **-ба// -бе** деп, оон **-баста// -бесте** деп кожумактарны немээш, домактардан чогаадыңар. Домактарның уткаларын тайылбырлаңар.

Школага өөренир, онаалга кылыр, кичээлге белеткенир, башкылардан айтырар, ада-иезинге дузалаар, эш-өөрү-биле ойнаар.



179. Сөзүглелде **-ба** кожумактыг кылыг сөстөрүн айыткаш, оларның чүнү илередип турарын азы утказын тодарадыңар. Ук сөстөрдө ол кожумактың ажыглаттыңан вариантыларының шын бижилге дүрүмүн тайылбырлаңар.

Ынчан мен бичии мен. Школа чорбаанымны бодаарга, хирелиг-ле турган-дыр мен ийин. Бөрү биле эликти ылгай албас кижини кандыг улуг дээр боор. Аалывыс кыштааның артында ырак эвесте узун мыйгак-хараганнарлыг кара шың бар чүве.

Ол хүн бистиң хоювус ону долгандыр оъттап хүнзээн. Каш-даа катап даг бажындан хараан мен, оон черле ыравады.

...Үр-даа болбаан мен, шың бажынга маңнап үнүп келдим. Хоюм чанарынга черле белеткени берген, аалче углай чоруп олур. Бир көре кааптарымга, оъттап чораан хоюм дүрт кылдыр хоя берди. Хой хойган черже көре каапкаш, арным изиш диди: бир-ле куу амытан хоюм чанында маңнап чор. Бөрү! Алгырар дээримге-даа, үнүм үнмеди. Бөрү база, чаян бооп, хойже халдавады. (К.-Э. Кудажы)

шың — ой азы өзен чер



180. Үлегер домактарга хөй сектер орнунга болбас утканы илередир -ба деп кожумактың вариантыларын немеп бжиңер. Ук кожумактарның дөске каттыжар чурумун тайылбырлаңар. Ол үлегер домактарның ужур-утказын тайылбырлаңар.

Аксың-биле аал көжүр...,
Дылың-биле дыт ужур...;

Эжинни эникке деңне...,
Бодуңну богдага бода...;

Бөрүге хой кадарт...,
Чазыйга хымыш тудус... .

Чадаг чор..., аъттыг чору,
Чааскаан чор..., эштиг чору;

Бак келзе, туттун...,
Эки келзе, салдын...;



181. Чогаалдан үзүндүде -ба, -баста кожумактыг сөстөрни өзек сөзү-биле ушта бижээш, оларның уткаларын тайылбырлаңар. Бирги абзацта кылыг сөстөринге ол ийи кожумакты немевышаан, номчуп көрүңерем. Домактарның уткалары канчалдыр өскерли бээр-дир?

Булат интернатка дүрген ижиге берген. Аңаа бистиң уругларывыс аажок дузаладылар. Оларның сеткили ажык, дузааргаа аажок... . Оолдуң мөзү-шынары ындындан-на чазык, ээлдек болгаш, эштериниң экииргек, дузааргак чоруундан оспаксыравастап, чаъс соонда дээр ышкаш, чырып, каткы-хөглүг апарган.

...Бичии уруг дег буянный кижичок. Булаттың боду кылаштап шыдавазын, чааскаан артып каарга, аңаа чалгааранчыын

эштери чоорту билип, кайнаар-даа баарда, эжин кагбас апарган-нар. Чайын тергеге, кыжын шанакка сөөртүп алыр. Черле каг-бас.

Булатты интернатка эккеп чораан уругдан баштай кылын чагаалар кээр турган. Уругнуң адын Айлаңмаа дээр. ...Ынчап чоруй Айлаңмаадан чагаалар келбестей берген... (Ш. Суваң)



182. Таблицаның ийи талазында кылыг сөстөрүниң аразында ылгалын тодарадыңар. Ийиги кезээнде кылыг сөстөрү-биле домактардан чогаадыңар. Оларның уткасын тайылбырлаңар.

номчуур	номчугулаар
келир	келгилээр
аргар	арткылаар
төгөр	төккүлээр



Тыва дылда кылыг сөстөрүнге **-гыла-** деп кожумак немешкеш, хөй катап болуп азы дагыннап (катаптап) турар кылдыныгны илереди берип болур. Чижээ: *Чеченмаа уруглар библиотеказынга бо-ла баргылаар. Аңаа баргаш, солун номнар, тоолдар номчугулаар.*



183. *-гыла* кожумактыг кылыг сөстөрүниң уткаларын тодарадыңар.

Кызыл хоорай. Часкы кежээ. Улуг-Хемниң чалгыглары эрикти шиг-шиг кылдыр часкагылаан. Эрикте, хөнеде анай-хурагангылаштыр, кожалаштыр өртегилеп каан моторлуг хемелер чалгыглар аайы-биле чайгангылап, коңгурткайндыр аяр дагжагылаан.

Эрик кырын дургаар шөйүлген чадаг кижини кылаштаар орукта ооргалыг узун чараш сандайны селгүүстээннер элегилепкен. Ийи-чаңгыс кылдыр четтинишкен оолдар, кыстар эрикти эдерти таваар кылашташкылап, оожум чугаалажып, хөглүг каттырышкылап каап чорааннар. Хемден эстээн сериин салгын оларның арны-базын эргеледип-чассытканзыг, суйбап тургулаан.

(В. Хомушку)



184. Кылыг сөстөрүгө баштай *-гыла*, оон *-баста* деп кожумактарны немеңер. Оларның дөске каттыжар чурумун тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүгө уткалары канчалдыр өскерли бээр-дир?

Орлан эртен эрте зарядка кылыр, паркче маңнаар. Оон хем суунга эштир, паркка селгүүстөп кылаштаар. Эжи Эрести эдертип алгаш, иелээн улуг-хүннерде балыктаар, өдүрөктээр.



185. Дараазында сөс каттыжышкыннарында ылгалдыг чүүлдерни айтыңар. Олар-биле домактардан чогаадыңар.

Театр баар — театр баргылаар — театр барбастаар.

Шии көөр — шии көргүлээр — шии көрбөстээр.

Артистер-биле ужуражыр — артистер-биле ужурашкылаар — артистер-биле ужурашпастаар.

186. *-гыла*, *-баста* деп кожумактарны ажыглап тургаш, харылзаалыг чугаадан кылыңар.

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР:

1. Кылыг сөзү кандыг грамматиктиг утка илередирил?
2. Кылыг сөзүнүң эге хевири, дөзү кандыг болурул?
3. Кылыг сөзү тургузуунуң аайы-биле кандыг бөлүктөргө чарлырыл?
4. Кылыг сөзүнүң дөзүгө немешкеш, немелде уткалар илереди бээр кандыг кожумактар барыл? Оларның чижектерин бергеш, илередип турар уткаларын тайылбырлаңар.

§ 22. Кылыг сөзүнүң наклонениелери

187. Адаанда домактарны чогуур интонация-биле ыткыр, аяныг номчуңар. Медээ, кыйгырыг домактарының уткаларын деңнеңер. Кылыг сөзүнүң грамматиктиг хевирлерин тыпкаш, оларның дузазы-биле илереттинген уткаларны тодарадырын оралдажыңар.

- 1) Уруглар хол бөмбүү ойнаан.
- 2) Оолдар, хүрежиңер!

- 3) Шыдыраа маргылдаазыңга эки түңнелдиг кириштивис.
- 4) Уруглар, ойнаалыңарам, че!
- 5) Бистиң оолдар шыдыраа ойназа, ыяап тиилээр.
- 6) Дыштанылга дүрген келзе!
- 7) Аяс, домакты шын номчу!



Кылдыныгының херек кырында боттанышыкынынга чугаалап турар кижиниң (азы авторнуң) хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүң хевирлерин **наклонение** дээр.

Чугаалап турар кижиде дээрге кылдыныгының дугайында дыңнакчыга дамчыдып турар кижиде, а сөзүглелде болуп турар болуушкуннар дугайында автор дамчыдар.

Кылдыныгының дугайында чугаалап турар кижиде (азы автор):

1) допчулап дамчыдып болур: *Кинотеатрга дүң солун кино болган.*

2) дыңнап турар кижини (кижилерни) кылдыныгыны күүсе-дириңче албадап азы кыйгырып болур: *Онаалган күцсет! Кинодан көрээлиңерем!*

3) күзенчиг кылдыныгы дугайында дамчыдып болур: *Кинодан көрүмзе!*



188. Лингвистиктиг сөзүглелди номчуңар. Сөзүглелге аттан бергеш, ооң кыска конспектизин кылыңар.

Кайы-даа дылдың дузазы-биле кижилер амыдыралдың болуушкуннарын болгаш ол болуушкуннарга боттарының янзы-бүрү хамаарылгаларын илередир. Чижээ, *Дүң улуг хар чагган. Бажың чанында харны ширбип кааптыңарам, оолдар. Оон ойнаңар. Дагдан шанактаза!* деп домактарның биргизинде чугаалап турар кижиде кылдыныгының дугайында анаа допчулап дамчыдып турары болур. Ийиги болгаш үшкү домактарда чугаалап турар кижиниң чугаазының аянының аайы-биле дыңнап турар кижилерни кылдыныгы кылырынче кыйгырган, дилээн азы дужааганын илереттинген. Дөрткү домакта чугаалап турар кижиниң кылдыныгының боттаны бээриниң дугайында күзели болур.

189. Солагай талазында домактарда кылыг сөстөрүниң хевирлериниң илередип чоруур уткалары оң талакызында тодарадылгаларның кайызынга дүгжүп турарыл, айтыңар.

1) Бо хүннү бүгү назы иштинде утпайн сактып чоруңар! Ам дээрзінде эртем-сургуулга, алызында — ажыл-албаныңарга чорууңар **чогузун!** (Д. Бегзи)

2) Чорук **чогуваан**. Чылгыже чагдап чадап каан, чылгы баштыңы аскыр аъттарны аал коданынче сывырып алгаш чоруй барган. (А. Даржай)

3) ...Чоор сен, дуңмам, чорууң **чогут!** “Белек алгаш, бег апаар эвес, шаңнал алгаш, чанчын апаар эвес” деп бурунгуларның чугаазы бар болгай. (В. Көк-оол)

Кылдыныгның дугайында допчулап дамчыдып турары.

Кылдыныгның күзенчи илереттинип турар.

Кылдыныгны күүседиринге кыйгырыг азы дужаал илереттинип турар.

● **1.** “Белек алгаш, бег апаар эвес, шаңнал алгаш, чанчын апаар эвес” деп үлегер домакта кандыг утка сиңгенил, чугаалажыңар. **2.** “Кижизиг болуру дээрге...” деп темага үстүндө кирген үлегер домактың утказын холбап тургаш, кыска чогаадыгдан бижинер.

Кылыг сөзү наклонение, үе, арын, санга өскерлир болгаш кылыг сөзүнүң дөзүңгө наклонение, үе, арын, сан кожумактары немежип өскерлир.



190. Бердинген бөлүк-бөлүк кылыг сөстөрүниң дөстөрүн болгаш кожумактарын айтыңар. Кожумактар кылдыныгларга чугаалап турар кижиниң кандыг хамаарылгазын (кылдыныгны допчулап дамчыдып турар азы дужаал, дилег, күзел) илередип турарын ук кылыг сөстөрү биле домактардан чогаадып тургаш, тодарадыңар.

Үлегери: *Аныяктар сизген кезилдезинге идепкейлиг киришкен. Киришкен* — чугаалап турар кижини болган кылдыныгны допчулап дамчыдып турар.

Киришкен, киришсиннер, киришсе, киржийн. Бодаза, бодаан, бода, бодады, бодаңар. Санаар, саназа, сана, санаалы.



Кылыг сөзүнүң наклонение хевиринде кылыг сөзү домактың сөөлүңгө чоруур төнчү кылыг сөзү болур: *Суурнуң чурттакчылары тайгада өрттү өжүреринге дузалашкан. Уруглар, эштериңерге дузалажыңар! Театрга чаа шииден көрүцүссө!*

191. Карартып каан кылыг сөстөрүнүн хевирлеринин дузазы-биле автор кылдыныгларга кандыг хамаарылгазын илередип турарыл, тайылбырлаңар.

Танаа-Херелдин улуг акызы Өлзей база ачазы сугну эдерер дээш өөрүшкүлүг **шыгжаттынып турар болган**. Танаа-Херел «Мени база **ап көрүңер!**» деп чеже-даа ээрежип дилээрге, ачазы шуут **ынатпаан**. “Сен бисти эдерер болзуңза, аваңның бызааларын кым досчуп **бээрил**, ыяжын кым **чыгып бээрил**? Аалга чайны өттүр кылыр ажылың-на хөй, оглум” дээн. (М. Кенин-Лопсан)



Кылыг сөзү арын, санга өскерлип, чаңгыстың болгаш хөйнүң санында арын кожумактары (*Мен арга кирдим*) болгаш арын көргүзүкчүлеринин (*Мен арга кирген мен*) дузазы-биле кылдыныгның боттандырыкчызын (субъективизин) айтыр.

192. Сөзүглелден үзүндүнү номчааш, карартып каан кылыг сөстөрүнүн наклонение хевирлерин айытпышаан, оларның дузазы-биле кандыг уткалар илереттиниң турар-дыр, тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүнүн арын, санын айтыңар.

— Че, кырган-ачай, мен-даа **чоруптайн**. Өөрүм мыя мында — дээш, **тура халаан**. Ирей база **туруп келген**.

— Ынча ырак черден биске дузалаар дээш кел чыдар, буянның-ла улустар-дыр силер, оглум, силерни кажан-даа **утпас бис**. Бистиң бажыңывыс бо-дур, **көрүп алдың**. Үрелгенин **көрбөс сен** бе. Че, ол-даа канчаар, дайзынны үндүр ойладыпсывысса, хоорайывысты септеп, **чаартып алыр бис**. Дайын сөөлүңдө бистиңге **аалдап кээр сен**, оглум — дээш, ирей Чылбактың холундыңзыдыр **туткан**. (Е. Танова)



193. Бердинген тыва дылда домактарны орус дылче, а орус дылда домактарны тыва дылче очулдуруңар. Чугаалап турар кижиниң домактарда кылдыныгларга хамаарылгазын тайылбырлаңар. Тыва дылда наклонение хевирлериниң кожумактарын орус дылче кандыг хевирлер дузазы-биле очулдуар-дыр, хайгаараңар.

1) Дүүн күштүг хат хадаан. 2) Тудугда ажылдап тур мен. 3) Мергежилгени күүсединер! 4) Келир айда музейже экскурсиялаар бис. 5) Бир эвес эртен агаар эки боор болза, паркка селгүүс-тээр бис. 6) Чочагай, эштиилем че! 7) Дүрген дыштанылга келзе!

1) Завтра мы идём в театр. 2) Вчера у нас была контрольная работа по русскому языку. 3) Мы сажаем деревья. 4) Давай будем помогать родителям. 5) Вот бы нам поехать в тайгу! 6) Если у нас будет время, мы обязательно заглянем в гости.



194. Эрткен дыштанылгада чүнү кылып турганыңар база бо келир дыштанылганы канчалдыр эртириксеп турарыңар дугайында болгаш эштериңерге дыштанылгада чүнү кылырын сүмелээр-дир силер? Ол бүгүнүң дугайында кыска чогаадыгдан бжиңер. Кандыг таварылгада эрткен, келир үениң кожумактарын, кандыг таварылгада дужаал болгаш даар наклонение хевирлерин ажыглаан-дыр силер, хайгаараңар.

§ 23. Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези болгаш ооң үелери


195. Бердинген үе наречиелерин уткаларының аайы-биле домактарже киириңер. Домактарда кандыг үеде кылдыныглар дугайында чугаа чоруп турарыл?

Ам	Хар чаап турган.
Дүүн	Күштүг хат хадыыр.
Даарта	Хүн хүннеп тур.

Чугаалап турар кижиниң кандыг-бир кылдыныг, болуушкун азы байдалдың болганының, болуп турарының азы болур деп турарының дугайында допчулап дамчыдарда, кылыг сөзүнүң **болуушкун наклонениезиниң** эрткен, амгы, келир үе хевирлерин



ажыглаар. Чижээ, 1) *Школага маргылдаа болган*. 2) *Школада маргылдаа болуп тур*. 3) *Школага маргылдаа болур* деп домактарның биргизинде кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң эрткен үе хевири; ийги домакта амгы үе хевири; үшкүзүндө келир үе хевирин ажыглап, домактарда болуушкуннарның кайы үеде күүсеттинип турарын айыткан.

 **196.** Бердинген домактарда скобкалар иштинде кылыг сөстөргө айтырыглардан салбышаан, кылдыныгларны амгы, эрткен, келир үелерде кылдыр өскерттип номчуңар.

1) Бажыңывыс баарында чечектер (өзер). 2) Бис клазывыс (арыглаар). 3) Орлан ачазынга (дузалажыр). 4) Даштын Ак-Төш дүвүрээзинниг (ээрер). 5) Тайгаларга кылын хар (чаар).



Чугаалап турар кижиниң кандыг-бир кылдыныгның, болуушкуннуң азы байдалдың дугайында дыңнадып турар үезин **чугаа өйү** дээр. Чугаа өйүнүң мурнунда болган кылдыныг (азы болуушкун) эрткен үега хамааржыр, чугаа өйүндө болуп турар кылдыныг амгы үега хамааржыр, чугаа өйүнүң соонда болур кылдыныг келир үега хамааржыр.

197. Адаанда бердинген схеманы чазып номчуңар. Чугаа өйүнгө хамаарыштыр кылдыныгның үезин тодарадырын сактып алыңар.

Кылыг сөзү-биле илереттинген кандыг-даа кылдыныг кандыг-бир үеде болур:

чугаа өйүнүң мурнунда (эрткен үе)
Бажыңым чанынга чечектер тарыдым.
Бажыңым чанынга чечектер тараан мен.

Кылдыныгның үези: чугаа өйүндө (амгы үе)
Бажыңым чанында чечектер тарып тур мен.
Бажыңым чанында чечектер тарып турар мен.

чугаа өйүнүң соонда (келир үе)
Бажыңым чанынга чечектер тарыыр мен.



Чугаалап турар кижиге кылдыныгны херек кырында болган, болуп турар азы болур деп **болуушкун наклонениезиниң** үе хевирлериниң дузазы-биле илередир. Чугаа өйүнгө хамаарыштыр тыва дылда үе эрткен (*Солун ном номчудум*), амгы (*Солун ном номчун тур мен*) база келир (*Солун ном номчуур мен*) деп аңгыланыр.

198. Бердинген үзүндүлерде кылдыныглар кандыг үеде болуп турарыл, хайгаараңар. Бодалыңарны бадыткап, кылдыныгның үези дылдың кандыг аргалары-биле дамчыттынып турар-дыр, тодарадыңар.

1) Арттың кырынга үнүп келгеш, Каргы хемни, ооң ындында Мөңгүн-Тайганы дуран-биле харап олур бис. Саадактыг арттың кырындан Каргыны куду көөрге, кыдыы көзүлбес хову. Ооң аксында 300 ажыг сарлыкты араттар бөлүп алган кадарып тур. Ховунуң кыдыында майгын бажыңы көстүп тур. Элээн ыракта улуг ийниң баарында, кырлаңаш кырында хой чор. (*С. Тока*)

2) Алдын күс. Шөлдерде күскү ажыл удавас доостур. Ооң соонда аалдар өдек-кыштаан септеп эгелээр. Куштар изиг чурттарже шуужуптар. (*Е. Танова*)

3) Кончуг соок кидин түлүк чыккыңайны берген. Чап-чаа тудуп дооскан ыяш бажыңга турган бис: курлар аразын сыскаан чиңгис безин эзимден келген чаш ногаан, шык хевээр, чыды эзимзиг. Чаңгыс каът соңгалар шилдериниң кыдыглары булуктаан, а чогуум шилдери хөлчөк чараш, хыраадан бүткен чурумалдыг. Улуг өрээлди долгандыр кожа-кожа допчаан салгылаан. Оларның кырында даады-ла бир өң көк даалымба шоодайлар даарагылааш, шуптузунуң иштин долдур сиген дыгааш, салгылап каан. (*С. Сарыг-оол*)

арт — бедик даглыг черлерде чорумалдар ажып аргыжар оруктуг чер

кырлаңаш — бедик эвес шөйлүп чоруткан даг

ий — дагның ийленчек талазы

эзим — ине бүрүлүг ыяштарлыг сырый арга

булуктаар — дош кырынга суг үнгеш, доңа бээри

допчаан — чиңге ыяш буттарлыг манзалардан чадып кылган орун (орус топчан деп сөстөн)

199. Лингвистиктиг сөзүглелди номчуңар. Адаанда бердинген табицаны чазып номчувушаан, сөзүглелди уламчылаңар.

КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ ҮЕ КОЖУМАКТАРЫ



Чугаалап турар кижиги кандыг-бир чүүлдүң база ол чүүл-биле холбашкан кылдыныгың, кандыг-бир болуушкуннун азы байдалдың дугайында чугааның болуп турар өйүндө дыңнадыр. Бир эвес кылдыныгы чугаа өйүнүн мурнунда болган болза, ук кылдыныгы эрткен үеге хамааржыр (*Дүң беш кичээл болган*). Бир эвес кылдыныгы чугаа үезинде болуп турар болза, кылдыныгы амгы үеде күүсеттинип турар дээр. А бир эвес чугаалап турар кижиги чугаа үезиниң соонда болур кылдыныгы дугайында дамчыдып турар болза, кылдыныгы келир үеге хамааржыр. Ынчангаш үелер эрткен, амгы база келир деп аңгыланыр. Тыва дылда үе бүрүзү кылыгы сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң үе кожумактарының дузазы-биле илереттинер.

Кылыгы сөзүнүң эрткен үезинде ийи кол үе хевири бар. Ол дээрге *-ды* деп кожумак-биле илереттинер чоокта эрткен үе хевири. Чижээлээрге, *Чечек шүлүк чугаалады*. Ук кожумак *-ди, -ду, -дү; -ты, -ти, -ту, -тү* деп вариантыларлыгы. Ийиги үе — *-ган* деп кожумак-биле илереттинер шагда эрткен үе хевири. Чижээлээрге, *Чечек шүлүк чугаалаан*. Кожумактын вариантылары: *-ген, -кан, -кен*. Амгы үе...

Тыва дылдың үе кожумактары

Эрткен үе	Амгы үе	Келир үе
1. Чоокта эрткен үе хевири <i>-ды (-ди, -ду, -дү; -ты, -ти, -ту, -тү)</i> : Чечек шүлүк чугаалады.	1. Тодаргай амгы үениң хевири — <i>n тур (-n чор, -n олур, -n чыдыр)</i> : Чечек шүлүк чугаалап тур.	<i>-ар (-р, -эр, -ур, -үр)</i> : Чечек шүлүк чугаалаар.
2. Шагда эрткен үе хевири — <i>ган (-ген, -кан, -кен)</i> : Чечек шүлүк чугаалаан.	2. Тодаргай эвес амгы үе хевири — <i>n турар (-n чорур, -n олурар, -n чыдар)</i> : Чечек школада өөренип турар.	

200. 106-гы арында таблицада үе хевирлеринге даянып, чижектерден бербишаан, номчуңар.

Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң чоокта эрткен үезиниң хевиринге кылдыныгның боттандырыкчызы (субъектиси) арын, сан кожумактарының дузазы-биле илерээр:

Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1 арын — <i>м</i> ;	1 арын — <i>выс</i> (<i>-вис, -вус, -вус</i>);
2 арын — <i>н</i> ;	2 арын — <i>ңар</i> (<i>-ңер</i>);
3 арын — \odot^* ;	3 арын — \odot (<i>-лар, -лер</i>).

Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң арткан үелериниң хевирлеринге кылдыныгның боттандырыкчызы (субъектиси) арын көргүзүкчүлериниң дузазы-биле илерээр:

Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1 арын <i>мен</i> ;	1 арын <i>бис</i> ;
2 арын <i>сен</i> ;	2 арын <i>силер</i> ;
3 арын — \odot ;	3 арын — \odot (<i>-лар, -лер, -нар, -нер</i>).

— \odot^* — “тик” демдек кандыг-бир грамматиктиг утканың кожумак чокка илереттинерин айтыр.

201. Таспай Өдербеевич Сааяның чогаалындан үзүндүнү аянныг номчуңар. Адаанда бердинген таблицаны үзүндүден кылыг сөстерибиле ушта бижип долдуруңар. Кылыг сөзүнүң үе, арын, сан хевирлерин айтыңар.

Мен ажылдааш, сад ишти-биле чанып ор мен. Танывазым куштуң үнүн дыңнап кагдым. Шеттер аразынче топтап көрүп турарымга, дыт будуунда тайгага көргеним чараш кызыл хөректиг кушкаш бо олур де! ... Иштимде дыка-ла өөрдүм. Ол-ла до-раан бажыңымга келгеш, улузумга өөрээн сеткилимни тө каап бердим. Оолдар садче үне халыштылар. Садка баргаш, кызыл-хөректи чарашсынып, чаптаанын чугаалап келдилер.

Оолдар ол кушкашка уя кылып бергеннер. Кызыл-Хөрек шынаа куштары-биле таныжып, садтан ыравас апарган... Чайын

бистиң огородувуста хоралыг курттарны Кызыл-Хөрек узуткап, ачы-дузазын көргүзе берген.


Чоорту Кызыл-Хөрек чаңгыс эвес, он шаа чеде берген. Олар шупту бистиң садывыста хостуг чемнеп, эптиг чурттап турумчуй бээрлер.

шет — аныяк ине бүрүлүг ыяш

шынаа — колдуунда хем чанының дески ногаан оъттуг чери

Кылыг сөзүнүң эге хевири	Кылдыныгының үези		
	Эрткен үе	Амгы үе	Келир үе

§ 24. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези


 **202.** Бердинген домактарда кылыг сөстери кандыг үе хевирлеринде турарларыл, оларның утка талазы-биле ылгалы чүдел?

Айлаң школада эки кичээлдеп тур. — Айлаң школада эки кичээлдеп турар.

Уруг кавайында удуп чыдыр. — Уруг кавайында удуп чыдар.

Чечээвис улгаттыр өзүп олур. — Чечээвис улгаттыр өзүп олурар.

Кудумчуда машиналар халдып чорлар. — Кудумчуда машиналар халдып чоруурлар.

 **203.** Бердинген ийи бөлүк домактарны номчуңар. Ында болуушкуннар кандыг үеде болуп турарыл?

1) Чарышта Солаңгы бир дугаарында маңнап олур. Соңга баарында дииспеек удуп чыдыр. Ховуда сигенчилер сиген бөлүп турлар. Ыракта дуруяалар ужуп чорлар.

2) Суурувустуң чанында хем агып чыдар. Оон ырак эвесте чаа улуг бажың — бистиң школавыс-тыр. Школавыс делгем, чырык. Школада авам башкылап турар. Мен алдыгы класста өөренип турар мен.

Кылыг сөзүнүң **амгы үези** кылыг сөзүнүң *-п (-ып, -ип, -уп, -үп)* хевиринде өзек кылыг сөзү болгаш *тур, олур, чор, чыт* деп дузалал кылыг сөстөриниң каттышканындан тургустунар.



204. Бердинген таблицаны номчунар. Кылыг сөзүнүң амгы үезиниң хевирлериниң ылгалдарын чугаалаңар, оларны сактып алыңар.

КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ АМГЫ ҮЕЗИ

Тодаргай амгы үе	Тодаргай эвес амгы үе
Кылыг сөзү тодаргай амгы үениң хевиринге чорааш, кылдыныгны чугааның болуп турар өйүндө күүсеттиниң турарын көргүзөр.	Кылыг сөзү тодаргай эвес амгы үениң хевиринге чорааш, кылдыныгны чүгле чугааның болуп турар өйүндө эвес, а доктаамал, үргүлчүлөлдиг боттанып турар кылдыр көргүзөр.
Айтырыы: (чүнү) канчап тур? (чүнү) канчап олур? (чүнү) канчап чор? (чүнү) канчап чыдыр?	Айтырыы: (чүнү) канчап турар? (чүнү) канчап олурар? (чүнү) канчап чоруур? (чүнү) канчап чыдар?
Чижээ: Оол (чүнү канчап тур?) чечек суггарып тур. Оол (чүнү канчап олур?) ном номчуп олур. Оол (канчап чор?) хүлүмзүрүп чор. Оол (канчап тур?) удуп чыдыр.	Чижээ: Авам эмчиде (канчап турар?) ажылдап турар. Уруглар дузааргак кижилер кылдыр (канчап олурар?) өзүп олурар. Акым-чаавам суурда (канчап чоруур?) чурттап чоруур. Улуг-Хем соңгу чүкче (канчап чыдар?) агып чыдар.

205. Номчааш, сөзүглелде амгы үе хевиринде кылыг сөстөрүн тып.

Адар даңы адып келди, көрүп тур мен, магалыын аар! Айдың хүнү үнүп келди, көрүп тур мен, чырыын аарай! Адам-өгбемниң бурун чуртунуң арыг агаарын тынарымга, кандыг кончуг агызыг чоор! Аъттыг оолак халдып ора, сыыгайндыр сыгыртып чор, дыңнап тур мен! Уяңгылыг ырлап-даа чор, дыңнап тур мен. Хектер безин чаржалажып эдип турлар, дыңнап тур мен. Оът-сигени хөлбеңнедир хадып чыдар шөлдү база көрүп тур мен...
(М. Кенин-Лопсанныы-биле)

206. Бердинген домактарда амгы үе хевирлерин айтыңар. Ук домактарны кажан болгаш кандыг чугаа байдалында ажыглаарыл, тайылбырлаңар. Бирги болгаш ийиги бөлүк домактарга хамаарыштыр тус-тус түңнелдерден үндүрүңер.

1) Оол ном номчуп олур. Оол ном номчуп тур. Оол ном номчуп чор. Оол ном номчуп чыдыр.

2) Аъттыг кижиги халдып олур. Суг паштан ажа хайнып тур. Кылаң дээрде самолёт ужуп чор. Хем оожум агып чыдыр.

207. Сергей Бакизович Пюрбюнуң чогаалындан үзүндүнү номчуңар. Кылыг сөстөрүн башкарып чоруур сөстери-биле тодаргай азы тодаргай эвес амгы үе хевирлеринде турар аайы-биле бөлүктөй ушта бижип алыңар, үе, арын, санын тодараткаш, оларны шыйып демдеглеңер.

Бир күзүн Чодур ашак-биле диңнеп чор бис. Диң эртен эрте кырны кырлады чемнээр чүве болгай. Ийи-чаңгыс диңнерге таваржып, каъттың кырын өрү чоктап ор мен. Ынчап чоруй кара пөштер аразыңга кирип келдим. Диң изиниң хөй деп чүвези аажок. Эдертип чораан ыдымның ээрер деп чүвези база аажок. Өзен иштинче көрүп алган ээрип турар. Ыдымга шугулдап, ооң ээринге хоруй берген диңнерни көрүп чадап, пөштерниң ол-бо талаларын көрзүнүп тур мен. Ол аразында ыдымның ээрери дам баады, артында-ла кудуруун мунуп алган, менче сыңнып-сыңнып ээрип турар. Ыдымның ээрип турары-даа ындазында өскелиг хире боорга, шала сезик ап, өзен иштинче харай бердим. Куйга бажым адыш-ла диди! Менден ырак эвесе, үжен-не базым хире черде, ак шаң апарган муңгаранчыг улуг адыг ийни өрү үнүп олур.

кырны кырлады — шөйлүп чоруткан дагны дургаар

каът — улуг дагже каът-каът кылдыр бедип үне берген чери

өзен — тайга-даг аразында ханы эвес шөйлүп чоруткан чавыс чер

шаң — хыраа

208. Бердинген таблицаны номчуңар. Тодаргай амгы үе хевирлериниң тургустунарын сактып алыңар.

Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң тодаргай амгы үе хевириниң тургустунары:

Арын, саны	Тодаргай амгы үе хевириниң тургустунары		Арын көргүзүкчүзү	Чижээ
Ч.с. 1 а. мен			мен;	Мен (канчап тур мен?) ажыл кылып тур мен.
2 а. сен			сен;	Сен (канчап тур сен?)ажыл кылып тур сен.
3 а. ол			☉	Ол (канчап тур?) ажыл кылып тур.
Х.с. 1 а. бис	-п (-ып, -ип, -уп, -үп)	тур, олур, чор, чыдыр	бис;	Бис (канчап тур бис?) ажыл кылып тур бис.
2 а. силер			силер;	Силер (канчап тур силер?) ажыл кылып тур силер.
3 а. олар			(-нар, -нер, -тар, -тер)	Олар (канчап турлар?) ажыл кылып тур(-лар).

209. Хөй сектер орнунга чогуур дузалал кылыг сөстөрүн кирип бижи.

- 1) Бир-ле кыжын Уларлыг-Ой деп черге аңнап ... мен. (С. П.)
- 2) Боттарывыс дөңгелчиктер кырынга бедиктендир тургулап алгаш, хөлдүң кайыын бээр дүвү көстүп чыдар арыг суунче харап ... бис. (М. Э.)
- 3) «Айбааңгы» деп чүү дээри ол ирги кылдыр боданып ... мен. (М. К.-Л.)
- 4) Көөрүмге, үгү-ыйбааңгы хөлчок узун дыттың шыпшык бажында хонуп ... (М. К.-Л.)
- 5) Шынап-ла, терезин аразы-биле дилги чылбыртып эртип ... (С. Сур.)
- 6) Шиви, дыттың телдей үнген дөзүңге дыштанып ... мен. (М. К.-Л.)

тел (ыяш) — чаңгыс дазылдан үнген ийи аңгы ыяш

210. Бердинген кылыг сөстөрүндөн (*чүңү*) *канчап тур?* *канчап олур?* *канчап чор?* *канчап чыдыр?* деп айтырыгларга харыылавышаан, тодаргай амгы үе хевирлерин тургузуп, оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Көжер, чоокшулаар, ажар, бадар, аъттаныр, көдүрлүр, агар, дүжер.



Тодаргай амгы үениң хевири эрткен үеде болган болуушкунну ам бо үеде (чугаа үезинде) болуп турар кылдыр дамчыдар база шынарлыг. Бо органы чечен чогаалга болуушкунга улам тода, ол ылап болган деп утка киирерде ажыглаар.

211. Монгуш Санчыт-олович Эргептиң “Өдүгенде чайлаг” деп тоожуундан үзүндүнү номчуңар. Тоожуушкунда болуушкуннар кандыг үеде болуп турганыл, тодарадыңар, бодалыңар бадыткаңар. Ында кылыг сөзүнүң тодаргай амгы үезиниң хевириниң ажыглалын тайылбырлаңар.

Энир чылын кырган-авам сугга бичии када чорааш, тайга хемчигежиниң суу дош дег соок болурун билген кижии мен. Бо хем база тайгалар аразы-биле союп бадып келгенин көрүп тур мен. Мооң эрээн-шокар чечектерлиг эриктеринде узун шивилер суук сарыг чааттарын сула салып бадыргылапкан турлар. Бо хемниң суу база кончуг соок болур кылдыр бодааным-биле баштай сугже киреринден диттип чадап, шаг-ла болдум. Ынчаар арам безеректелип тура, чаңгыс будумну сугже суга кааптарымга, соок туржук, мырыңай чылыг суг болган де! Улуг-Хемниң суу ышкаш сериин эвес, а шуут чылыг!

212. Таблицаны номчуңар. Тодаргай эвес амгы үе хевирлериниң тургустунарын сактып алыңар.

Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң тодаргай эвес амгы үе хевириниң тургустунары:

Арын, саны	Тодаргай амгы үе хевириниң тургустунары	Арын көргүзүкчүзү	Чижээ
Ч.с. 1 а. <i>мен</i> 2 а. <i>сен</i> 3 а. <i>ол</i>	-п (-ып, -ип, -уп, -үп)	<i>мен;</i> <i>сен;</i> ⊙	Мен шыдыраа бөлгүмүнче (канчап турар мен?) барып турар мен. Сен шыдыраа бөлгүмүнче (канчап турар сен?) барып турар сен. Ол шыдыраа бөлгүмүнче (канчап турар(ыл)?) барып турар.
Х.с. 1 а. <i>бис</i> 2 а. <i>силер</i> 3 а. <i>олар</i>		<i>бис;</i> <i>силер;</i> (-нар, -нер, -тар, -тер)	Бис шыдыраа бөлгүмүнче (канчап турар бис?) барып турар бис. Силер шыдыраа бөлгүмүнче (канчап турар силер?) барып турар силер. Олар шыдыраа бөлгүмүнче (канчап турарлар(ыл)?) барып турар(лар).



213. Хөй сектер орнунга тодаргай эвес амгы үе хевиринде чогуур дузалал кылыг сөзүн кирип бжиңер.

1) Бир кодан те, чуңма дыштанып ... аразында, бир даамал те кайыын дайзын халдап кээрин үргүлчү көрүп ... (М. К.-Л.)
2) Өдүгөн тайгага чайның кончуг изиг үелеринде безин чамдык арга чарыкта ойларның хөртүк, доштары эривес, каракты аарты чылчырыктадып, аажок чидиг чайынналып (М. Э.)
3) Хөндөргейниң улуг оруунга аъттыг кижичораан болза, барааны читкиже дээр харап ... мен. (М. К.-Л.)
4) Тожунуң дээри дээрге, чаш уруг-биле дөмей-ле болбас ийикпе: бир көөрге, ыглап ..., бир көөрге, каттырып (М. Э.)

214. Бердинген домактарда кылыг сөстөрүнче айтырыглардан салыңар. Кылыг сөстөрүниң үе хевирлерин айтыңар. Оларның илередип чоруур үе утказын тодарадыңар, харыыңарны бадыткап, шынзыдыңар.

1) Авам сүттүг хууңчуун сала тыртып кааш, менче маңнап келгенин — ооң ак чайт диштери, бүгү-ле шырайы, ол аал мурнунда делгем шынаа дег, чазык-чаагай, чырык өөрүшкүлүг, ийи холун менче сунупкан маңнап органын — черле эң тергиин чаражын ам-даа ол хевээр мөңгө дириг көрүп чоруур мен. (С. С.)
2) Ачам болгаш өске-даа улуг улус майгыга солун номчуп олурар чайлары чок. Олар үргүлчү мал кадарар болгаш солуннарны, номнарны, чүгле черге, мал чанынга номчуп чоруурлар. (М. Э.)
3) Бис чиир чемни-даа, кедер хепти-даа, чурттаар орансаваны-даа чер-иевистен четтирип турар бис. Оон туржук тынар агаарны-даа, ижер сугну-даа оон ап турар-ла болгай бис. (М. Э.)

215. Бердинген кылыг сөстөрүндөн (*чүңү*) *канчап турар? канчап олурар? канчап чоруур? канчап чыдар?* деп айтырыгларга харыылавышаан, тодаргай эвес амгы үе хевирлерин тургузуп, оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Амыдыраар, дүгжүр, таваржыр, уламчылаар, шыдажыр, мөөңнежир.



Болуушкун наклонениезиниң амгы үезинде **барымдаалыг амгы үе** деп адаар хевир база бар бооп турар (*Даштын ыт ээре-дир*).



216. Бердинген домактарны орус дылче очулдуруңар. Тыва дылда тодаргай болгаш тодаргай эвес амгы үе кожумактарын орус дылче кандыг хевирлер дузазы-биле очулдурар-дыр, хайгаараңар, оларны шыһып алыңар.

1) Артыш-оолдуң ачазының чоон үнү даштын дыңналыш тур.
2) Бо чагааны Артыштан өске кымга-даа көргүспес деп бодап олур мен.
3) Улустуң ортузунда улуг-ла көк ыт чыдыр.
4) Ивилер майгыннар кедээзинде оъттап чорлар. (*М. Э.*)

1) Бис суурда чурттап турар бис. (*Э. М.*)
2) Чидии кончуг сырын бар, кижиниң хол-буду, арын-бажы доңуп чоруур. (*М. К.-Л.*)
3) Кушкаш-оол күзелин черле боттандырар деп бодап чоруур.
4) Чугаага-даа шоолуг киришпес мен, чүгле айтырыгларга харыылап каап, хөй кезиинде угбаларымның чугаазын дыңнап чыдар мен. (*М. К.*)
5) Ак-Начын ирей улуг-даа, бичии-даа улустуң чугаазын үзе кирбес, баштай анаа-ла дыңнап олулар. (*Ш. К.*)

§ 25. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези

217. Бердинген домактарда кылыг сөстери кандыг үе хевирлеринде турарыл, оларның утка талазы-биле ылгалы чүдел?

Дүүн агаар чылыг болду. — Дүүн агаар чылыг болган.

Хоорай чоруур автобус келди. — Хоорай чоруур автобус келген.

Угбам меңээ белекке чинчи берди. — Угбам меңээ белекке чинчи берген.

Маргылдаага бистиң командавыс утту. — Маргылдаага бистиң командавыс уткан.



Кылыг сөзү болуушкун наклонениезиниң **эрткен үе** хевиринге чорааш, чугааның болуп турар өйүнүң мурнунда боттанган кылдыныгны илередир. Чижээ: *Сенден эки медээ дыңнадым. Бо тоолду кырган-ачамдан дыңнаан мен.*

218. Бердинген таблицаны номчуңар. Сактып алыңар.

КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ ЭРТКЕН ҮЕЗИ

Шагда эрткен үе	Чоокта эрткен үе
Кылыг сөзү шагда эрткен үениң хевиринге чорааш, чугааның болуп турар өйүнүң мурнунда күүсеттинип турган кылдыныгны допчулап көргүзөр.	Кылыг сөзү чоокта эрткен үениң хевиринге чорааш, чугааның болуп турар өйүнүң мурнунда күүсеттинип турган кылдыныгны чугаалап турган кижиге боду көргөн азы аңаа киришкен деп көргүзөр.
Айтырыы: (чүнү) канчалган? (чүнү) канчап турган?	Айтырыы: (чүнү) канчалды? (чүнү) канчап турду?
Чижээ: Кыштың адак айы (канчалган?) төнгөн. Акым (чүнү канчалган?) ыяш чарган.	Чижээ: Шагааны хөглүг (канчалдывыс?) байырладывыс. Мен (чүнү канчалдым?) уктар аргыдым.

219. Сөзүглелди номчуңар. Шагда эрткен үе хевирин чоокта эрткен үе хевирин-биле солуп, катап номчуңар. Уткаларын деңнеңер, ылгалдарын чугаалаңар.

Ак черже үнүп аарын бодап, ол дөвүнчүк куду алгаш өзен аксынга келген. Мурнунда дуй чыдыпкан хорум эртип аар дээш көрзүнүп турда, шырыш аразында ыяштар дызыраан... Талдар баштары шимчээн соонда, хорум ындындан тебе бажы көстүп кээрге, тайга-артка хову малы канчап чедип кээри ол чоор деп Салгын-оол угаап тура, агжагар калбак мыйысты эскерип кааш, көрүп көрбээн аңын танып каан. Буур! Шырыштан үнүп келген, бир-ле даг дег калбак, улуг хаайлыг, кижиге көрбээн амытан шимчээн дыңнааш, тура дүшкеш, бичии аңчыны эскерип кааш, өзен өрү далаш чок, будуктарны сый чазырады челип каан.
(М. Ховалыг)

ак чер — ажык чер

дөвүнчүк — бедиктен куду бадар чер

шырыш — сырый үнген чадаң ыяштар

220. Таблицаны номчуңар. Шагда эрткен үе хевириниң тургустунарын сактып алыңар.

Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң шагда эрткен үе хевириниң тургустунары:

Арын, саны	Тодаргай амгы үе хевириниң тургустунары		Арын көргүзүкчүзү	Чижээ
Ч.с. 1 а. <i>мен</i> 2 а. <i>сен</i> 3 а. <i>ол</i>	<i>-ган</i> <i>(-ген,</i> <i>-кан,</i> <i>-кен)</i>	<i>тур,</i> <i>олур,</i> <i>чор,</i> <i>чыдыр</i>	<i>мен;</i> <i>сен;</i> ⊙	Мен (канчалган мен?) авамга чечек берген мен. Сен (канчалган сен?) аваңга чечек берген сен. Ол (канчанганыл?) авазынга чечек берген.
Х.с. 1 а. <i>бис</i> 2 а. <i>силер</i> 3 а. <i>олар</i>			<i>бис;</i> <i>силер;</i> <i>(-нар, -нер,</i> <i>-тар, -тер)</i>	Бис (канчалган бис?) ававыска чечек берген бис. Силер (канчалган силер?) аваңарга чечек берген силер. Олар (канчалган(нар) (ыл?) аваларынга чечек берген (-нер).

221. Бердинген кылыг сөстөрүн шагда эрткен үе хевиринче кирибишаан, арыннар болгаш саннарга өскертиңер.

Орар, номчуур, кичээндирер, чаңчыгар, харылзажыр, чугаалаар.

222. Бердинген кылыг сөстөрүн шагда эрткен үениң 3-кү арынның чаңгыстың санының хевиринче кирибишаан, шагда эрткен үе хевириниң кожумааның фонетиктиг вариантыларның дөске немежириниң дүрүмүн үндүрүңер.

- 1) уттундурар, кылыктаныр; мөңгүннелир, билдинер;
- 2) чазар, чажар; өзер, кежер;
- 3) шагар, додугар; согар, сөгер;
- 4) бодаар, санаар; бүзүрээр, өөрүүр



Тыва дылда [г] деп үн ийи ажык үн аразынга чорааш, чиде бээр шынарлыг. Ынчан ийи ажык үн кожа апаргаш, чаңгыс

узун ажык үнче шилчий бээр: (сана- + -ган > сана- + -ан > санаан; бцзире- + -ген > бцзире + -ен > бцзирээн).

Бир эвес ийи ажык үннүң бирээзи делгем, өскези кызаа болур болза, олар чаңгыс узун делгем ажык үн апаар (буду- + -ган > буда- + -ган > будаан; өөрү- + -ген > өөрү- + -ен > өөрээн).

Чоруур деп кылыг сөзүнден шагда эрткен үениң хевириниң тургустунарының онзагайы ук кылыг сөзүнүң бурунгу *чору* деп дөзүндө болур: *чору* + -ган > *чору* + -ан > *чораан*.



223. Мария Амын-ооловна Күжүгеттиң чечен чогаалындан үзүндүнү хөй сектер орнунга шагда эрткен үе хевириниң кожумаан немевишаан, номчуңар. Адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

Хып дээн аныяанда кырган-авам Аяңгаты, Кызыл-Мажалык ол ынчаар тыва бижик айтып, башкылап база чор... дээр чүве. Школачы турумда, суурга бир кырган тудугжу Содунам деп ирейниң кырган-авамны “Мээң башкым-дыр бо” дээнин кашдаа катап дыңна... мен. Кырган-авам бодунуң дугайында черле шоолуг чүве чугаалавас кижичор... Бир-ле чугаа аразында ооң дуу-ла мырыңай Каргы чедип, суртаал кылып чор... улус-биле кады бижик айтып чор...ын чугаалап ор...ын база сактып ал... мен. Оозун бодаарга, бистиң кырган-ававыс черле тыва бижик өөредиринге элээн идепкейлиг ажылдап чор... хире кижичор. Ооң бир бадыткалы — мен школага өөренип кирер чылымда меңээ үжүк өөрет.... Ол үжүктери латин алфавит бол.... Ынчангаш мен школага киреримде, латин алфавит-биле сөстөр кожуп номчуп билер бол... дээр-ле болгай.

● **1.** Шагда эрткен үе хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, үе кожумаан шыйыңар. **2.** Кылыг сөзүнүң дөзү болгаш шагда эрткен үе кожумааның катчып чоруур черинде кандыг үн болуушкуннарын эскердиңер, тайылбырлаңар.

224. 118-ки арында таблицаны номчуңар. Чоокта эрткен үе хевириниң тургустунарын сактып алыңар.

Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң чоокта эрткен үе хевириниң тургустунары:


Арыны, саны	Чоокта эрткен үе кожумаа		Арын кожумаа	Чижээ
Ч.с. 1 а. мен	-ды (-ди, -ду, -дү; -ты, -ти, -ту, -тү)	тур, олур, чор, чыдыр	-м; -ң; ⊙	Мен (канчалдым?) солун ном номчудум.
2 а. сен				Сен (канчалдың?) солун ном номчудуң.
3 а. ол				Ол (канчалды?) солун ном номчуду.
Х.с. 1 а. бис			-выс (-вис, -вус, -вүс); -ңар (-ңер); (-лар, -лер)	Бис (канчалдывыс?) солун ном номчудувус.
2 а. силер				Силер (канчалдыңар?) солун ном номчудуңар.
3 а. олар				Олар (канчалды(лар)?) солун ном номчуду (-лар).

225. Бердинген кылыг сөстөрүн чоокта эрткен үе хевиринче кирибишаан, арыннар болгаш саннарга өскертиңер.

Чонар, садар, кежер, чажар, кудар, көжер, бижиир.

226. Бердинген кылыг сөстөрүн чоокта эрткен үениң 3-кү арының чаңгыстың санының хевиринче кирибишаан, чоокта эрткен үе хевириниң кожумааның фонетиктиг вариантыларының дөске катчырының дүрүмүн үндүрүңер.

Бурунгаарлаар, өскээр, урар, сүрер, бадар, кезер, кудар, тудар, төгер.

 **227.** Хей сектер орнунга чоокта эрткен үе кожумактарын кирип бижиңер, оң фонетиктиг вариантыларының дөске катчырының дүрүмүн чугаалаңар.

Дүүн аяс тур.... Соңгу сыннар бажынга хөгжегер ак булут көстү хонуп кел.... Удаткан чок тайга бажы селбегер ак-чоорган-биле шугланып.... Күштүг хат тырлып чыдып алган кылын булутту дээрни бир кылдыр дескилештир ойладып.... Диңмирээшкин чыжырт ди.... Кызаңнаашкынның огу дээрни диле шаап....

Долу холумактыг чаашкынның дамдылары аары кончуг дүжүп эгеле.... (Э. Донгак)

228. Кылыг сөстөрүниң аразында синонимнер, антонимнерни то-дарадыңар, оларны эрткен үе хевирлеринче киирбишаан, кыска чогаа-дыгдан бжиңер.

Дидимненир, дүндүер, ижигер, омакшыыр, өөренир, сүрээ-дээр, хөлзээр, чазыгар, чаңчыгар, оожургаар, өөрүүр.


229. Номчуңар. Кылыг сөстөрүниң үе хевирлерин айытпышаан, ушта бжиңер. Кылыг сөстөрүниң тургузуун айтыңар.

Артыш-оол бир сыптың дөзүн шапты балды-биле дөрбелчин хевирлиг кылдыр оя шапкаш, шириин андара октаптарга, оон чудурук дег сарыг чүве үне халып келди. Ай дээр үнүжү бо чүве-дир ийин. Чемижин көөрге, каът-каът. Даштындаалары чидиг-сарыг, иштиндээлери ак-сарыг болгулаар болду. Оолдар кезек чидилер, а мен база-ла дайнагыладым. Чиирге, бышкан капушта-даа ышкаш, экизи сүргей.

Артыш-оол биле мен майгынга бичии шокар хап иштин эк-келдивис. Артыштың авазы айның каът-каът чемижин өзээн-ден адыра соккулааш, оларны сугга агартыр-ла чуп каапты. Оон соонда картошка хаарар бичии кара пашты отка тиккеш, ол айларны кургады хоорупкан.

Кежээки чемде хоорган айларны сакпыңда иви сүдүнүң кырынче урупкаш, элээн хайындыра каапты. Оон ай кадык болу берген! (М. Эргентии-биле)

● **1.** Үзүндүде дакпырлап бжиир ажык эвес үжүктөрлиг сөстөрүни тывыңар. Орфограммаларны тайылбырлаңар. **2.** Чоокта эрткен үе хевириниң кожумааның фонетиктиг вариантыларының дөске катчыры-ның дүрүмүн чугаалаңар.

 **230.** Бердинген домактарны орус дылче очулдуруңар. Тыва дыл-да эрткен үе кожумактарын орус дылче кандыг хевирлер дузазы-биле очулдуар-дыр, хайгаараңар.

1) Максим хүнзедир хой кадаргаш, чааскаан шуут-ла чалгаарап калган. Чааскаан ойнаар оюннарын дөгerezин ойнаан. Чааскаан чеже ойнаар боор, мээстиң какпак хаяларының бирээзиниң баарыңга олуруп алгаш, хүнче көрүп-ле, көрүп-ле олурган. Кежээки хүн өкпең-кызыл агаар бөмбүүнге дөмей болган. (Ш. Суваң)

2) Хүннү бадыр хоорай кезип хүнзедим. Базарга-даа четтим. Паркка-даа бардым. Музейге-даа кирдим. Билирим черлерни доозазын эргидим. (С. Сирцн-оол)

§ 26. Болуушкун наклонениезиниң келир үези

231. Номчуңар. Үзүндүде кайы домактарда келир үе утказы илереттинген-дир база ук утканы чүнүң дузазы-биле дамчыткан-дыр, тодарадыңар.

– Чаа, оглум. Өөредилгең эки доозуп алгаш, омак-хөглүг биске чеде бээр сен. Сени манап турар эвес бис бе...

Ол хүнден эгелээш, школада өөрүмге чапсар санында-ла хөөрээр-ле чүвем бо: ивилер-ле, ивилер, Өдүген-не, Өдүген:

– Бо чайгы дыштанылгада Тожу баар мен. Өдүгенге чедер. Ивижилер бригадириниң аалыңга чайлаар мен...

– Сен Өдүгенге баргаш, чүнү кылыр кижии боор сен?

– Мен аңаа баргаш, ивилер мунар мен, иви сүдү-биле сүттеп каан шай ижер мен. Чүнү-даа көөр мен, оолдар!

– Келиринде ивилерден эмгежокту сүрүп эккээр сен. Бис мунар бис. Хоорайга харын кончуг солун болур. (М. Эргептии-биле)



Кылыг сөзү келир үениң хевиринге чорааш, чугааның болуп турар өйүнүң соонда боттаныр кылдыныгны илередир. Чижээ: *Келир чылын мен чедиги класска өөренир мен.*

232. Таблицаны номчуңар. Келир үе хевириниң тургустунарын сактып алыңар.



Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң келир үе хевириниң тургустунары:


Арыны, саны	Келир үе кожумаа		Арын көргүзүкчүзү	Чижээ
Ч.с. 1 а. <i>мен</i> 2 а. <i>сен</i> 3 а. <i>ол</i>	<i>-ар (-р, -ер, -ыр, -ур, -ур, -ур)</i>	<i>тур, олур, чор, чыдыр</i>	<i>мен;</i>	Мен (канчаар мен?) өөренир мен.
<i>сен;</i>			Сен (канчаар сен?) өөренир сен.	
Х.с. 1 а. <i>бис</i> 2 а. <i>силер</i> 3 а. <i>олар</i>			☉	Ол (канчаар(ыл)?) өөренир.
			<i>бис;</i>	Бис (канчаар бис?) өөренир бис.
			<i>силер;</i>	Силер (канчаар силер?) өөренир силер.
			<i>(-лар, -лер,)</i>	Олар (канчаар(лар)ыл?) өөренир (лер).

233. Степан Агбанович Сарыг-оолдуң “Аңгыр-оолдуң тоожузу” деп романындан үзүндүнү номчуңар. Келир үе кожумактарын тывыңар. Оларны ушта бижип алгаш, келир үе хевириниң кожумааның фонетиктиг вариантыларының дөске катчырының дүрүмүн үндүрүңер.

— Мээң Аңгыр-оглум авазыңга дуза чедире берген. Көрдүңөр бе, эштер? — дигилээш, авам эргеледир.

Чээргеннээр, бызаа кадарар, суглаар, анай, хураган ыдар, тудар, арбай, тараа хоорар, соктаар дээш ажыл, хүлээлгең улам немежипле олурар. А ол-ла ажылдарны кылырда, угба-дунмаларың-биле, кады өглерниң уруглары-биле маргыжар болгай. Эки ажылдаптарга, чүгле өөң ишти билир эвес, а харын кожа аалдар ишти мактап чугаалажы бээр, үнген-кирген чон безин көрүп, магадап чанар.

Ажы-төлү ажыл билбес, чалгаа, чассыг, уйгужу улустуң бак ады черле чытпас. Уруг-дарыын безин чемелээрде, «дөө кымый-лар ажы-төлү ышкаш» деп дөмейлээн олургулаар.

 **234.** Хөй сектер орнунга келир үе кожумаан кирибишаан, дүжүрүп бжиңер. Кылыг сөстөрүн тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар. Келир үе хевириниң кожумааның фонетиктиг вариантыларының дөске катчырының дүрүмүн чугаалаңар.

Биеэде мал-маган чок, чүвээ чединмес яды кижиге аң-мең кончуг ажыктыг бо... чүве: эьдин-даа чи..., кежин-даа кед..., өре-шире-даа төлэ.... Ол шагда оон өске олча тыв... арга чок турган болдур ийин. Ынчангаш мен база чай-кыш чок даады-ла аңна... мындыг кижиге мен. (С. Пюрбю)



235. Диалогту орус дылче очулдуруңар. Тыва дылда үе кожумактарын орус дылче кандыг хевирлер дузазы-биле очулдулар-дыр, хайгаараңар.

— Эртен каттаар бис бе, угбай?

— Каттаар бис. Моон соңгаар үргүлчү кады каттап турар бис. Сеңээ хөй каттыг черлер айтып бээр мен.

— Экизи-и-ин, угбай! Черле сээң-биле каттаар мен. (М. Эрген)



Кылыг сөзүнүң келир үезиниң хевирин доктаамал болур кылдыныгны база илередир (*Кыштың соонда кайгамчыктыг час келир*). Бо уткада келир үе кожумаа үлегер домактарга (*Кижиге өзер, кидис шөйлүр*), янзы-бүрү дүрүмнерге ажыглаттынар (*Домактың эгезин улуг цжжк-биле эгелеп бижиир*).



236. Номчуңар. Келир үе кожумаа кирген кылыг сөстөрүн тывыңар. Келир үе хевириниң кожумааның фонетиктиг вариантыларының дөске катчырының дүрүмүн чугаалаңар. Келир үе кожумааның илередип чоруур уткаларын тайылбырлаңар.

Аай-Ууй авамның чагыглары-ла хөй. Эрткен-дүшкен чонун хүндүлээр. Аштаан-суксаан, аскан-түрээн-даа улус чоруур чор. Аяк-шайлыг, аштыг-чемниг чоруңар дээр.

Ак чемин, сүдүн, хойтпаан хүндүлээр. Сүттүг шай артыг черле төп болбас. Ынча дээш, эрги шайының артыг черле төкпес, шуптувуска үлештирип тургаш ижиртиптер. Аргажок ажый берген шай болза, ону чалаптар чер дилеп шаг боор. Кижиге баспас, ыт-куш, мал-маган оруу эвес, арыг оът-сиген аразынче чалаптар. (М. Күжүгет)



237. Үлегер домактарны номчааш, ында келир үе кожумааның ажыглалын хайгаараңар, утказын чугаалаңар.

Суггур чаъс үер бадырар, шуугаар кижиге эрттирер. Эки аъттың бажын бедикке азар, эки эштиң ады экиге чедирер. Эртежи кижиге эзерлиг аътка дужар. Шевер кижиге мактадыр, чевен кижиге бактадыр. Шугум чазаарда, шыгаар, шуугаар бетинде боданыр. Каң сугга кадар, кижиге бергээ дадыгар.

● **1.** Үлегер домактарның уткаларын канчаар билип тур силер, сайгарып чугаалажыңар. **2.** Антонимнер кирип турар үлегер домакты тыпкаш, антонимнерниң ук үлегер домактың иштинге хүлээлгелерин тайылбырлаңар.



238. Үстүнде мергежилгеде бердинген үлегер домактарның бирээзиниң утказын делгереңгей сайгарып, аңаа хамаарыштыр бодалдарыңарны чижектер-биле бадыткавышаан, кыска чогаадыгдан бижичер.

239. Диалогту орус дылче очулдуруңар.

— Кортпа, Саяна! Бирги классты дооскан улуг кижиге чаашкындан канчап коргар чүвөл! Удавас аязы бээр, аваларывысче маңнажып чеде бээр бис. Хөй кат аппаарывыска, аваларывыс амыраар боор. Биске варенье кылып бээр боор.

— Кортпас мен. Ыглавас мен. Эртең каттаар бис бе, угбай?

— Каттаар бис. Моон соңгаар үргүлчү кады каттап турар бис. Сеңээ хөй каттыг черлер айтып бээр мен.

— Экизи-и-ин, угбай! Черле сээң-биле каттаар мен... (М. Эрген)

§ 27. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези

240. Леонид Борандаевич Чадамбаның шүлүүн номчуңар. Автор кымга хамаарыштыр чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр? Карартып каан кылыг сөстери кандыг грамматиктиг хевирлерде турарыл, олар кандыг утка илередип чоруурларыл?

НОМНУ КАНЧААР ЭДИЛЭЭРИЛ

Эки, бакты ылгап айтыр

Эртем, угаан номувуста.

Элетпейн, кызып камна,

Эчизинге чедир номна.
Саазыннар тудуш чорза,
Салааң-биле ора тыртпа.

Артын-иштин шокарлава,
Арыг-шевер кадагала!
Будук, хирге бораштырба,
Булуң-азыын сыга бербел!
Камныг, эптиг кезип ап чор,
Каптазыннап быжыглап ал!



Чугаалап турар кижиниң дыңнап турар кижиге кандыг-бир дужаал кылыр дээнде кылыг сөзүнүң **дужаал наклонениезиниң** ийиги арынының чаңгыстың (*Онаалгаңны күүсет! Соңганы хаг!*) болгаш хөйнүң (*Мергежилгени күүседиңер! Бээр эр-тиңер!*) санының хевирлериниң дузазы-биле болгаш чогуур үн аяны-биле илередир.

241. Адаанда үлегер домактарны уламчылаңар. Кылыг сөзүнүң кандыг хевирин ажыгладыңар?

1) Даг көрбейн эдээң ..., суг көрбейн идиң 2) Эргээ өөре-ниринден бергээ 3) Кижини багай ..., кидисти чуга

242. Бердинген таблицаны номчуңар. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениезиниң тургустунарын сактып алыңар.

Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениезиниң тургустунары:

Арыны, саны	Дужаал наклонениезиниң кожумаа	Чижээ
Ч.с. 1 а. мен 2 а. сен 3 а. ол	-йн (-айн, -ейн, -ыйн, -ийн, -уйн, -үйн); -о; —зын (-зин, -зун, -зун; -сын, -син, -сун, -сун)	Мен өөгүм (канчаайн?) илейн. Сен өөгүң (канчал?) ил. Ол өөгүн (канчалзын?) илзин.

Арыны, саны	Дужаал наклонениеезиниң кожумаа	Чижээ
Х.с.		
1 а. бис	-аалы (-ээли, -ылылы, -иили, -уулу, -цулц);	Бис өөгүвүс (канчаалы?) илээли. Бис өөктеривис (канчаалыңар?) илээлиңер.
2 а. силер	-аалыңар (-ээлиңер, -ылылыңар, -иилиңер, -уулуңар, -цулцңер); -ыңар (-иңер, -уңар, -цңер);	Силер өөгүңер (канчалыңар?) илиңер.
3 а. олар	-зын(нар), -зин(нер), -зун(нар), -зун(нер)	Олар өөктерин (канчалзыннар?) илзин(нер).

Дужаал наклонениеезиниң ийиги арын, чаңгыстың санының хевири кылыг сөзүнүң дөзү-биле чүүлдешкек. Чижээ, *чогаадыгны бижиир* (*чогаадыгны канчаар?*) деп сөс каттыжышкынында кылыг сөзү эге хевиринде турар. Ук кылыг сөзүнүң дөзү — *бижи*. *Бижиир* деп кылыг сөзүнүң дужаал наклонениеезиниң ийиги арын, чаңгыстың санының хевири — (канчал?) *бижи*.



243. Бердинген кылыг сөстөрүн дужаал наклонениеезиниң хевирлеринге арыннар болгаш саннарга өскертиңер.

Дагзыр, дужаар, кичээндирер, сагындырар, көстүр, солуур.

● Дужаал наклонениеезиниң кожумактарының фонетиктиг вариантыларының дөске катчырының дүрүмүн үндүрүңер.

244. Номчуңар. Дужаал наклонениеезиниң хевиринде кылыг сөстөрүн айтыңар, оларның бижилгезин тайылбырлаңар. Ук хевирлерниң чугаада күүседип чоруур хүлээлгезин айтыңар.

Ёзулуг шериг чурумнуг-ла болгай бис. Ам база ынчалдывыс. А оон ыңайгызын командир боду билир.

— Взвод, деңежиң-ээр! — деп, командир-даа командылап-ла үндү. Ам эгелээни ол. — Томаан-ны-ыг! Оң талаа эргил! Ол чергээ кылаш-таап чор! Бирээ, ийи, үш! Бирээ, ийи, үш... Буттарыңар эки көдүрүңер! Бирээ, ийи, үш!.. Взвод, оң талакы эктиң мурнап кылаш-таап чор! Бирээ, ийи, үш... (С. Сурцун-оол)



245. Үзүндүнү номчуңар. Келир үе болгаш дужаал наклонениезиниң хевиринде кылыг сөстөрүн аңгылап бжиңер. Оларның арынын болгаш санын тодарадыңар.

«Дуза када берген» деп сөс — чашка дээди чоргаарал!

Анай, хураган, бызаа кадарар. Оларны кадарары хойдан берге. Чүге дээрге олар тенек, мелегей, даады ойнаар. Оъттап чоруп-чоруп, хенертен дешкилежип ыңай боор. Бичии-ле чүве болза, хояр де...

— Чээргеннеп эккелиңер. Сугдан эккелиңер, шымдаңар. Быдаа хайындырып берейн! — дээр, аңаа канчап чажам дээрил? Оон кедерээрге, согаашка тараа соктаар ийикпе, арбай шоңнап, чуураар сен. Ол дээрге тергийн берге ажыл: улуг, шыырак кижии ийи чүс кагар болза, сен дөрт чүс хак.

А шак ынчалдыр кызып хакпаска, хырның кажан-даа тотпас болгай. (С. Сарыг-оол)

шоңнаар — согаашка арбайны улуг күш үндүрбейн аяар соктаары
чуураар — согаашка арбайны күштүг соктаары



Чугаалап турар кижиниң дыңнап турар кижиге (кижилерге) кандыг-бир дилег кылыр дээнде ук хевирлерге чугаага чымчак аян кирирер *-ам (-ем)* деп артынчыны немээр (*Номуң берем! Кады ойнаалыңарам!*) азы чугаага эвилең-ээлдек аян кирирер *көр* (*көрөм, көрүңер, көрүңерем*) деп дузалал кылыг сөзүн ажыглаар (*Номуң берип көрөм! Мени дыңнап көрүңерем!*).



246. Бердинген дужаал наклонениезиниң ийиги арынында кылыг сөстөрүн эвилең-ээлдек аянче кирирп, оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Чагдава, кел, азыра, чокта, дузала, дос, даара, детки.



247. Дужаал наклонениезиниң эвилең-ээлдек хевирлерин кирирп тургаш, адаанда домакка улаштыр диалог-чогаадыгдан бжиңер.

— Ой, угбам, шай ажа хөөрей берди ышкаш, хөнекке кудуп эккэйн. Сериин бажыңче **кирип көрөм** — дээш, чадырже чүгүрүпкөн... (А. Даржай)



248. Бердинген тыва дылда домактарны орус дылче, орус дылда домактарны тыва дылче очулдуруңар. Дужаал наклонениезиниң кожумактарын орус дылче кандыг хевирлер дузазы-биле очулдулар-дыр, хайгаараңар.

1) Солун тоолдан чугаалап берем, угбай. 2) Шынын чугаала!
3) Онаалганы күүседиринге дузалап көрөм. 4) Сагыш човаваңар, мен ыяп үезинде чедип кээр мен.

1) Одолжи, пожалуйста, твою ручку. 2) Дай мне твоё честное слово! 3) Проходите, пожалуйста, вперёд. 4) Обещай, что завтра не опоздаешь на урок.



249. Чалбарыгны аянын номчуңар. Болуушкун наклонениезиниң үелериниң болгаш дужаал наклонениезиниң хевирлерин тыпкаш, арын, санын тодарадыңар.

– Хайыралыг Хаан-Тайгазы! Кара чаштан тура сени көрүп келдим. Адам-өгбем угундан бээр ачы-дузаң берип келдиң. Кандыг шуурган хая-дажың силгиведи дээр. Олар хевээр туруп калган көстүп туру. Кандыг булут аккыр бажың дуглавады дээр, ам-даа хевээр агараңайнып көстүп туру. Аш-чуттуң кадыг-берге чеже чылдары сени таварып келбеди дээр, Хаан-Тайгазы! Ачылыг тайгам! Чылгычыга буян-чолдан күзөп көрөм! Олчалыг-омактыг боорун хайырап көрөм. Өршээ хайыракан! Кажан-кезээде мээң кадарган чылгыларымны харап көрүп туруп көрөм! Меңги бажың кажан кезээде кылаңайнып турар болзун! Ногаан-ногаан аргаларың кажан кезээде хат-шуурганга чиндиң-недир чайгангылап турар болзун! Даштарындан сыстып баткан дамырың-судалың болган кара суглар кадарган чылгымның суксуну бооп бадып чытсын! Эзимнерниң, өзеннерниң иштинде ойтсиген аңның-меңниң, чылгы сүрүгнүң чеми бүдүн хөлбеңнедир ойнап чытсын! Өршээ хайыракан! (М. Кенин-Лопсан)



250. Алгыш-йөрээлден бижип алыңар. Дужаал наклонениезиниң хевиринде кылыг сөстөрүн тыпкаш, кожумаан айтыңар.

§ 28. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези

251. Оң болгаш солагай талада бердинген домактарны номчуңар. Оларның аразында утка талазы-биле ылгалдарын айтыңар, кылыг сөстөриниң кожумактарын айтыңар.

- | | |
|--|---|
| 1) Онаалгамны дүрген күүсе-дип доозуптайн. | 1) Онаалгамны дүрген күүсе-дип доозупсумза! |
| 2) Удавас час дүжер. | 2) Час дүшсе! |



Кылыг сөзүнүң даар наклонениезиниң хевири чугаалап турар кижиге **күзенчиг кылдыныгны** илередир. Чи жээ, *Дүрген кырган-авам келзе!*

252. Степан Агбанович Сарыг-оолдуң чогаалындан үзүндүнү номчуңар. Кылыг сөзүнүң даар наклонениезиниң хевирлерин айытпышаан, оларның илередип турар уткаларын тайылбырлаңар.

«Оттуг болзумза! Хөлчок улуг одагдан кыпсып үндүрүпкен болзумза!... Чамдыкта даштарны дүне каккылаштырарга, от кызаңайны бээр боор ийин. Хөй хаглыг болза, даштардан шаккылаштырып көрзе» деп, от үндүрүп алыр аргаларны дөгerezин бодадым. «Бир кургаг сырага чөлендир ушкан сыра ара ызырнып туруп алыр, дээр кааң турган үелерде хат хадыырга, демги сыралар шалыжып шимчеп турар болза, оон от үнгеш, эзим өрттенип болур» деп бир чугааны-даа бодадым...

«Улуг диң уязы болза, кире берзе!» Салгын дыңзаан. Молдургамны барып куспактааш, чыдып алзымза, ооң дүгү чылыг болдур ийин...

253. Бердинген таблицаны номчуңар. Кылыг сөзүнүң даар наклонениезиниң тургустунарын сактып алыңар.

Кылыг сөзүнүң даар наклонениезиниң тургустунары:

Арыны, саны	Даар наклонениезиниң кожумаа	Чи жээ
Ч.с.		Эштерим-биле (канчалзымза?)
1 а. мен	-зымза (-зимзе; -сымза, -сим-зе);	ойназымза.
2 а. сен	-зыңза (-зиңзе; -сыңза, -сиңзе);	Эштериң-биле (канчалзыңза?)
3 а. ол	-за (-зе; -са, -се)	ойназыңза.
		Эштери-биле (канчалза?) ойназа.

Арыны, саны	Дужаал наклонениезиниң кожумаа	Чижээ
Х.с.		
1 а. бис	-зывысса (-зивиссе; -сывысса, -сивиссе);	Эштеривис-биле (канчалзывысса?) ойназывысса.
2 а. силер	-зыңарза (-зиңерзе; -сыңарза, -сиңерзе);	Эштериңер-биле (канчалзыңарза?) ойназыңарза.
3 а. олар	-за (-зе; -са, -се)	Эштери-биле (канчалза?) ойназа.



254. Бердинген тыва дыл кырында домактарны орус дылче, орус дыл кырында домактарны тывазынче очулдуруңар. Ийи дылда кылыг сөзүнүң кожумактарын шыйыңар, оларның чергелешкээн хайгаараңар.

1) Тайганың агаарын мага хандыр тынза! 2) Азас хөлге алаңтос частып турда, көргөн болзуңарза!

1) Вот бы нам поехать сейчас к морю! 2) Скорей бы настало лето!

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазының чуруму

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Эге хевири.
3. Тургузуунуң аайы-биле кылыг сөзүнүң бөлүү (бөдүүн, нарын, составтыг азы каттышкан).
4. Кылыг сөзүнүң дөзү, ооң укталган азы укталбааны.
5. Хевири тургузар кожумаа, ооң бары, чогу.
6. Наклонениези (болуушкун наклонениези болза, үезин айтыр).
7. Арын, саны.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазының үлегери

Хүннүң херелдери соңгада дээп келген.

Аас-биле сайгарылга

Дээп келген деп кылыг сөзү **к а н ч а н г а н?** деп айтырыгга харыылаар. Эге хевири — *дээп келир*. Тургузуунуң аайы-биле — составтыг (каттышкан) кылыг сөзү болур. Кылыг сөзүнүң дөзү — *дээп кел*, укталбаан дөс. Домакта ук кылыг сөзү *дээп келген* деп болуушкун наклонениезиниң шагда эрткен үезиниң 3-кү арынының, чаңгыстың санының хевиринде турар.

Бижимел сайгарылга

1. *Хүннүң херелдери соңгада канчанган? — дээп келген. Дээп келген — кылыг сөзү.*

2. *Эге хевири — дээп келир.*

3. *Тургузуунуң аайы-биле — каттышкан.*

4. *Кылыг сөзүнүң дөзү — дээп кел, укталбаан.*

5. *Хевир тургузар кожумак чок.*

6. *Дээп келген — болуушкун наклонениези, шагда эрткен үе.*

7. *3 ар., чаңгыстың саны.*

255. Степан Агбанович Сарыг-оолдуң “Аңгыр-оолдуң тоожузу” деп романындан үзүндүнү аянныг номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

Ол чорааш, акым-биле иелээ көңгүс кым-даа көрбөөн көк-кат көрүп каан бис. Ону баштай мен көрүп каан мен... Оът баштаан өшкүлөр дег, кезек када дүрген, чугаалажыр-даа чай чок, чүгле думчук-биле муугайндыр алгыржып, ырлап, магадап чораан бис. Улам ыңайлай бээривиске, көк-кат, кара-кат кижиге төдөр-даа аажок. Чиндигир-ле көк чүве!

— Мен мурнай көрүп каан мен але, акым!

— Аан баргаш, чугаалаарывыска, ававыс, ачавыс та кайы хире амыраар ыйнаан.

— Ой, акым! Мурнай көргөн кижиге мен мурнай чугаалаайн, шиве! Мен көргөш, кыйгырыптарымга, «көк-кат-тыр» деп танып берди. Улуг кижиге амыр-ла чүве-дир, авай, дэйн шиве.

— Ыык. Эңмежокту-ла чидивис дээр бис.

— Мен аксымны база көргүскөш, ооң соонда хырнымны көрүңер, мырыңай долу. Йох, дыка чаагай кат-тыр, хырным аарты чидим дээр мен.

Шак оон ону дүрген чугаалаар дээш, дүрген-не маңнажып чаныпкан бис.

● 1. Кылыг сөстөрүн тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар. 2. Дөс биле кожумактарның болгаш кожумактарның аразында үн өскерлишишкенин айтыңар. 3. Кылыг сөстөрүнүң хевирлерин болгаш оларның илередип чоруур грамматиктиг уткаларын айтыңар. 4. Үзүндү иштинден ийи кылыг сөзүндөн шилип алгаш, оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

256. Михаил Монгушович Дуюнгарның чогаалындан үзүндүнү номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

Школаның бүдүрүлгө бригаданың алдыгы классчы кезек оолдары сиген кезилдезинге ажылдап турганнар. Совхоз ажылчыннарының кезип каан сигенин бөлүп, сарааттаарынга оолдар күжү херек апарган. Ынчангаш оларны аңгы бригада кылдыр үзүп каан. А бригадири кылдыр оолдарның Төре дээр эжиниң кырган-ачазы Балдыжык акыйны томуйлап каан. Төрениң кырган-ачазы бригадир болурундан аңгыда, оолдарга аъш-чем кылып бээр хүлээлгелиг база турган. Чүгө дээрге оолдар суурже он ажыг хонук иштинде чанмайн, шөлгө хонуп турганнар. Ажыл-иштиң чымыштыы, үениң кызагдап келгени ындыг болган.

● **1.** Шагда эрткен үе кожумактарын тывыңар, оларны чоокта эрткен үе кожумактары-биле солуп номчуңар. Сөзүглелдин утказында кандыг өскерлишкиннер болу бээр-дир чугаалаңар. **2.** Составтыг кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның тургузуун тайылбырлаңар. **3.** Авторнун үзүндүдө бижип турар болушкунунун дугайында 4—5 домак-биле допчулап бжиңер.

257. Таблицада көзенектерде кандыг үелерни айтып турар-дыр? Чижектер-биле бадыткавышаан, чогуур үени айтып, таблицаны долдуруңар.

Чугааның болуп турар өйүнүн мурнунда боттанган кылдыныгны илередир.	Чугааның болуп турар өйүндө азы доктаамал боттанып турар кылдыныгны илередир.	Чугааның болуп турар өйүнүн соонда боттаныр кылдыныгны илередир.

258. Номчуңар. Шомаадыр Дойлуевич Кууларның чогаалындан үзүндүдө чүнүн дугайында чугаа чоруп турарыл, чугаалаңар.

Аал мурнунда хадың колдадыр үнген улуг арганың кыдыы-биле кара суг шимээн чок хап баткан. Оон унун дургаар кара

талдар, хадыңнар, теректер, чыжыргана холуштур үнген. Акчыраалар узун маргаа сиген-биле эмеглежип алгаш, ол кара сугну чажырып турганзыг. Билбес кижиге болза, ында суг бар деп кажан-даа бодавас.

Кара суг — янзы-бүрү балык-байлаңның өзүп-көвүдээр, дунчулаар ораны чер. Кара сугну ол чоок кавының улузу Балыктыг-Суг деп адаар турган. Тываның булуң бүрүзүнде ыңдыг аттыг черлер хөй боорга, олардан ылгаар сорулга-биле ынчап-даа турганы чадавас. Хат чок, кааң аяс хүн ооң эриинге чеде бээрге, кижиниң арны, ак-көк дээр, дедир баштанган ыяштар суг дүвүнден көрүнчүктелип келир. Балыктыг-Кара-Сугнуң ынаар хемче кирген белдиринче чоокшулаан тудум, агымы улам дүргедээр. Ол иштинде чиңгистелчек балаларны амыр-соксаал чок доюлдуруп, шөлээн болгаш чоргаар агып чыдар.

ак-чыраа — ак-тал, ак карттыг чиңге талдың бир хевири

маргаа — ажыг чыттыг чашпан үнүш (полыньның бир хевири)

дунчулаар — балыктарның чаңгыс черге чыгып алгаш кыштаары

● **1.** Үзүндүде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? Дүлгүүр сөстөрни тыпкаш, ушта бижидер. Оларның кайылары кылыг сөстери болуп чоруурал, айтыңар. **2.** Үзүндүде чугаа кайы үеде чоруп турарыл? Кылыг сөзүңүң кандыг үе кожумактары ажыглаттыңаныл, чугаалаңар. Оларның ажыглалының онзагайын тайылбырлаңар. **3.** Бөдүүн болгаш составтыг кылыг сөстөрүн аңгылап айтыңар. **4.** *Көрүнчүктелер* деп кылыг сөзүңүң тургузуун айыткаш, долу морфологтуг сайгарылгазын чорудуңар. **5.** Кара сугнуң чурумалыңа чуруктан чуруңар.

259. Екатерина Туктуг-ооловна Танованың чогаалыңдан үзүндүңү аяңныг номчуңар. Адаанда бердинген онаалгаларны күүседидер.

— Кырган-ачай, чүвүрүм оруп алдым — деп, Эрес-оол хому даан.

— Чүвүр хамаанчок дискээңни көрбөс сен бе, ханзырап тур. Бо дискетти дораан эмневес болза хоржок. Ажык балыгже хирчам кирзе, хуула берип болур — дээш, ол бедик сиген аразында бир-ле чүве дилей берген. Оон бир оът тып эккелген.

— Каям, дискээң балыын бо инек-кулаа-биле шарыптайн. Бо балыг хуулдурбас, дораан экиртир, амыр оът боор — дээш, кырган-ачазы, шынап-ла, инек кулаа ышкаш калбак ногаан оът-ту балыгга чыпшыр туткаш, арыг думчук аржыылы-биле шарып берген.

— Аптекаже-даа маңнаан херээ чок-тур але, кырган-ачай — деп, Эрес-оол магадап чугаалаан.

— Арга дээрге аптека болбас ийик бе. Күжүр арганың кижиге чедирбес буяны бар эвес. Аштаан кижини чемгерер, араан кижини эмнээр, могап, турупкан кижиге күш немээр, магалыг оран-дыр ийин, оглум. Мону хумагалап, камнап билир болзуңза, сээң бир эгээртинмес байың бо болдур эвеспе.

● **1.** Үзүндүде чүнүң дугайында чугаалап турарыл? **2.** Дужаал наклониезиниң хевиринде кылыг сөстөрүн тывыңар. **3.** Кылыг сөстөрүн утка талазы-биле тааржып чоруур чүве аттары-биле ушта бижип алгаш, оларның наклонение, үе, арын, сан хевирлерин айтыңар. Кылыг сөстөри тургузуунуң аайы-биле кайы бөлүккө (бөдүүн, нарын, составтыг) хамааржырыл, демдеглеңер. **4.** Кылыг сөстөрүнүң хевирлерин болгаш оларның илередип чоруур грамматиктиг уткаларын айтыңар. **5.** *Шарыптайн* деп кылыг сөзүнүң тургузуун айыткаш, долу морфологтуг сайгарылгазын чорудуңар. **6.** Үзүндүде орфограммаларны тыпкаш, тайылбырлаңар. **7.** Авторнуң үзүндүде бижип турар болуушкунун 6—7 домак-биле допчулап дамчыдыңар.

260. Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаалындан үзүндүнү номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

Хат улам дыңзып орган. Өглүг-Хая куй иштинде, ынаар караңгы черде, бир борбак ак чүве көстүр. Мооң мурнунда хаяның ол хос черинге бир-ле чүвениң агарып чытканын черле көрбээн кижиге болгай мен, пат кайгай бердим. Шыырныгып келгеш, буттарымны дашка шылырадыр дырбаңнаткыладым. Борбак ак даш дээним чүве сырбаш кылынгаш, менче көрнүп келзе-ле, койгун болган де. Күжүр амытан база-ла хаттан дескеш, Өглүг-Хаяның хос куюнга хоргадап келген бооп-тур. Удур-дедир кайгажып олур бис.

Хоюм дайгырдым, үнүм шоолуг үнмес болду. Та кортканым ол, та куй иштинде койгун көргөш, сүрээдээним ол. Хоргадаан койгун мени көрүп кааш, карактарын дапылаңнадып, кулаан кызыпкан чыдыр. Күжүр амытанның карактарындан сыстыгылап келген, шалың суу дег, чаштарын көргөш, кара баарым ажыңайны берген. Мен-даа канчаар, ирт кежи негей тоннуг болгай мен, таан кайын соокка доңуп каар мен. Бо күжүрнүң дидиреп чыдарын, оода бичии чылдып көрейн. Авамның хураган кежинден даарап бергени калбак бөргүмнү кончуг аяар ужулгаш, доңганындан сырбаңайнып чыткан койгуннун бажынга кедирип кагдым. Бөрттүг койгун мендиге бир холун ёзулаан хевирлиг кулак уунга чыпшыр туткаш, туразында таалап чыдыр.

дайгырар — оъттап чоруур шээр (хой, өшкү) малды доктаадырда азы сүрерде, кыйгы салып алгырары

● **1.** Үзүндүде кылыг сөстери кандыг уткалыг бөлүктөргө хувааттынар-дыр, тодарадыңар. **2.** Кылыг сөстөриниң хевирлерин болгаш оларныың илередип чоруур грамматиктиг уткаларын айтыңар. **3.** Дужаал наклонениезиниң хевиринде кылыг сөзүнүң арын, санын айтыңар. **4.** *Дырбаңнаткыладым* деп кылыг сөзүнүң тургузуун айыткаш, долу морфологтуг сайгарылгазын чорудуңар. **5.** Бөдүүн болгаш составтыг кылыг сөстөрин аңгылап айтыңар. **6.** Үзүндүде кылыг сөстөринге немелде утка кириер кожумактарны айтыңар. **7.** Үзүндүнү кызыра 8—9 домак-биле утказын дамчыдып бижидер.

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР:

1. Кылыг сөзү деп чүл?
2. Кылыг сөзү кандыг утка илередирил?
3. Кылыг сөзүнүң кол уткалыг бөлүктөрин айтыңар. Оларныың бөлүктээшкининиң барымдаазын чугаалаңар.
4. Кылыг сөзүнүң кандыг грамматиктиг категориялары, хевирлери барыл?
5. Кылыг сөзү кандыг тургузуглуг болурул?
6. Укталган кылыг сөстери деп чүл?

7. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир кожумактарын айыт-пышаан, оларның уткаларын чугаалаңар.

8. Кылыг сөзүнүң кандыг наклонение хевирлери барыл?

9. Болуушкун наклонениези кандыг үелерлигил?

НАРЕЧИЕ

§ 29. Наречиениң ниити утказы, грамматиктиг демдектери

261. Бердинген эжеш домактарны номчааш, деңнеңер. Карартыр парлаан сөстөр домакка кандыг немелде утка киирип турарын хайгаараңар. Олар кандыг айтырыгларга харыылап турарыл?

1. Эжим хоорайның парыгында ыды-биле агаарлап кылаштап тур. — Эжим хоорайның парыгында ыды-биле **таваар** агаарлап кылаштап тур. 2. Ырак суурдан кырган-авам келди. — Дүүн ырак суурдан кырган-авам келди. 3. Башкы уругларга тоолду номчуп берген. — Башкы уругларга тоолду **ыыткыр** номчуп берген. 4. Садыгдан чараш сумка садып алдым. — Садыгдан **дыка** чараш сумка садып алдым. 5. Чечекти суггарар. — Чечекти **үргүлчү** суггарар.

262. Адаанда схеманы сайтарыңар. Демдек ады биле наречие чүнү илередип турарыл? Схемага даянып, бодуңар чижектерден бериңер.

Демдек ады

ылгавыр демдек (өңү, хемчээли, шынары)

көк

чавыс

чараш

Наречие

ылгавыр демдек (туружу, үези, чылдагааны, кылдының аргазы)

аткаар

кежээ

өжегерээн

Чүве ады

чүвени адаар

дээр

чада

бажың

Кылыг сөзү

кылдының

кылаштаар

кээр

идер



Чүве бүрүзү ылгавыр демдектиг болур. Чижээ: *ногаан тон* деп сөс каттыжышкынында *тон* деп чүве адының ылгавыр демдээн *ногаан* деп демдек ады илередип турар.

Кылдыныг база чүве ышкаш ылгавыр демдектиг болур. Чүге дизе кылдыныг бүрүзү кандыг-ла бир үеде кандыг-бир черге кандыг-ла бир чылдагаан-биле боттанган. Ооң ылгавыр демдээн **наречие** илередип турар. Чижээ: *Өөреникчи шүлүң ыыткыр номчаан* деп домакта *ыыткыр* деп наречие *номчаан* деп кылыг сөзүнүң кылдынының канчаар бооп турарын көргүзүп турар.

263. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседир.

Эникти ашкарып-чемгереринге, ажаап-карактаарыңга арга-сүмени оолдарга Соктай акый берип турган. Чижээлээрге, “Эникти өйлей чемгериңер. Хөлүн эрттир чемгерер болза, семирээш, чазый ыт бооп өзер”. “Ыт-биле дыка ойнавас. Чудааш, дүгү шуут баксырай бээр”. “Ытты үргүлчү сугга эжиндирип, дүгүн дыраар херек. Ооң кежи арыг, шынары эки боор”.

Соктайның ындыг янзылыг сүмелериниң аайы-биле Азырандыны оолдар чайны өттүр ажаап-карактап келгеннер. Күске чедир ол шилгедек бедик дурт-сынныг ыт бооп өзүп келген. Чайладыр оолдар-биле ыңай-бээр маңнап, ойнап өскөн болгаш, эниктиң мага-боду күштүг, кашпагай, чаңы эптиг-ээлдек болган. (Ш. Суваңны-биле)

● **1.** Сөзүглелде Соктай акый кандыг сүмелерни берип турарыл? Чүге оларны сүмелээнил? **2.** Оолдарның азыраан энии кандыг болуп өзүп келгенил? Олар берген сүмелерни сагып турган деп бодалды канчалдыр бадыткап болурул? **3.** Сөзүглелден сүмелерни ушта бижээш, ында кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның ылгавыр демдектерин илередип турар наречиелерни тодарадыңар.

264. Дараазында кылыг сөстөрүн номчааш, олар утказының аайы-биле кандыг бөлүктөргө хамааржырын тодарадыңар. Оларга утка аайы-биле тааржыр наречиелерни бердинген сөстөрүң аразындан тыпкаш, сөс каттыжышкыннарын тургузуп номчуңар. Оларның аразындан 2—3 сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогаадып бижир.

Сонуургаар, хадыр, удуур, чугаалаар, кылаштаар, өөрүүр, номчуур, дыштаныр, бижиир, дыңнаар, ажыглаар, маңнаар, сымыраныр.

Бердинген сөстөр: *оожум, кичээнгейлиг, дүрген, аажок, кцштцг, ырадыр, мага хандыр, чараштыр, ыыткыр, чөп, цр, дыка.*

Ылгавыр демдек чүгле чүвеге болгаш кылдыныгга хамаарышпас, ылгавыр демдек база ылгавыр демдектиг болур. Чижээ: *Бир аңчы кедергей улуг, узун мыйыстарлыг те көргөн.* (Д. А.) Бо домакта *кедергей* деп сөс *улуг, узун* деп ылгавыр демдектиң хемчээлин көргүзүп турар.



Хандыжаптың авазының ыяш чарганының даажы соксаан, оон өжегерээн ыыткыр чөдүргүлээни дыңналган. (Ш. С.) Бо домакта *өжегерээн* деп наречие *ыыткыр* деп наречиениң илередири ылгавыр демдектиң чылдагаанын көргүзүп турар.

265. Совет космонавт Юрий Гагаринниң космосче бир дугаар үнгениниң дугайында сактыышкыннарындан үзүндүнү номчуңар. Ында кирген наречиелерни тыпкаш, олар кандыг ылгавыр демдекти илередип турарын тодарадыңар.

Бистиң черивистиң бөмбүк хевирлиин мен бир-ле дугаарында бодумнуң карактарым-биле көргөн мен. Дээр мырыңай караңгы боор чүве-дир. Ында сылдыстар элээн чырык болгаш тода көстүп тургулаар. Чер кончуг онза, кончуг чараш ак-көк шывыгыг ышкаш көстүп турар.

266. Номчуңар. Адаанда онаалгаларны күүседидер.

Чайгы дыштанылга соонда школада өөрүмге чапсар санында ла Өдүгөн дугайында чугаалаар мен. Олар мени долгандыр турупкаш, дыңнап тургулаар:

– Бо чайгы дыштанылгада база Тожу баар мен. Ивижилер бригадириниң аалынга чайлаар мен. Ол соңгу чүктен бээр чораан кончуг алдарлыг кижии. Кедергей улуг мөге кижии. Холу база хөлчөк улуг. Үнү дыка чоон!

Оолдар кайгап, аразында чугаалажы бээрге, уламчыладым:

– Авам ынча дээр чорду, оолдар: ажылчын кижиниң холу — улуг, мөге. Салаалары, дыт будуктары дег, чоон болур, а ажыл кылбас кижиниң холу биче, күш чок, салаалары чиирбейлер ышкаш, чиңге болур дээр чорду. (М. Эргентии-биле)

1. Аваның чугаалаан сөстөрүн канчаар билип турарыңарны чугаалаңар. 2. Ивижилерниң бригадирин чуруп көргүзөрдө, автор кандыг сөстөрүн ажыглааныл? Оларның аразында наречиелерни ушта бжиңер. 3. Ук наречиелер чүнүң ылгавыр демдээн илередип турарыл? Кандыг чугаа кезээнге хамааржыр сөстөрүң ылгавыр демдээн илередип турарыл? 4. Демдек адының ылгавыр демдээн илередип турар наречиелерни синонимнерге хамаарыштырып болур азы болбазын бадыткап чугаалаңар.



Кылдыныгының азы өске бир ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередип болгаш өскерилбес чугаа кезээн **наречие** дээр.

Чижээ: **тоттур** *чемненген* — кылдыныгының ылгавыр демдээ, **арай** *тар хеп* — чүвениң ылгавыр демдээниң ылгавыр демдээ, **аажок** *дыңзыг туткан* — кылдыныгының ылгавыр демдээниң ылгавыр демдээ.

267. Наречиелерниң синонимнерин адаанда бердинген сөстөрдөн тодараткаш, эжештир бжиңер.

Долгандыр — ..., соңгаар — ..., аяар — ..., өжегээр — ..., таарыштыр — ..., шууштур — ..., дыңзыдыр — ..., кожалаштыр — ..., хөлчок — ..., шуут — ..., чандыр —


Бердинген сөстөр: *оожум, ыяк, сагыштыы-биле, соора, дистиништир, көңүс аткаар, дескиндир, дүцүшүр, чергелештир, дыка.*

268. Номчуңар. Айтырыгларга харыылаңар.

Аажок бүргег хүн чүве. Кузум кара булуттар Чокпак дааның бедик, калчан бажын шыва алы берген, өрү-куду көжүп диргелбишаан, черже улам чавызадыр соястап бадып орган. Хат-шуурган келириниң демдек-барымдаазы — Көк-Чыраа алаагының аргаяжы коргунчуу сүргей кылдыр шиигейнип эгелээн. Дүш чүгле ажа дүжүп чорза-даа, долгандыр имиртилең чүве. Хенертен

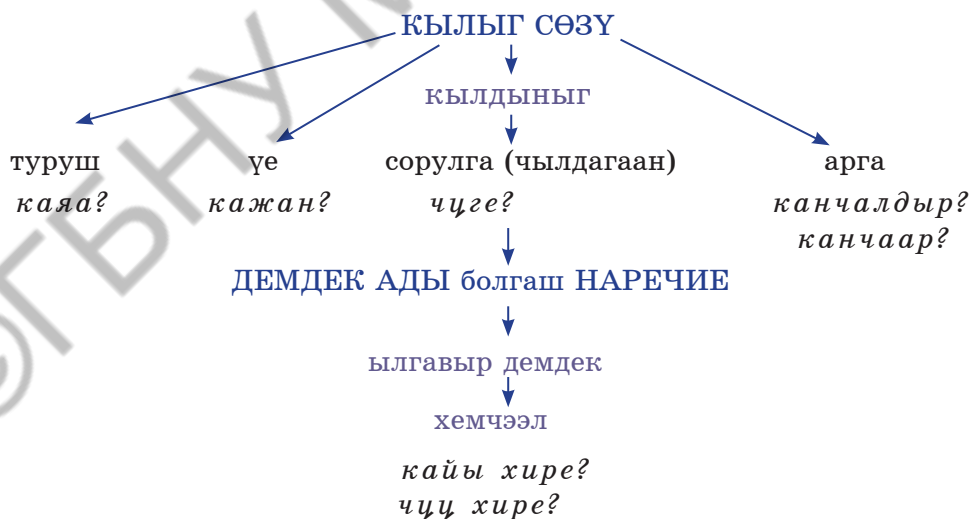
каңгыр-коңгур дээн соонда, күштүг хат-даа келген. Ооң-биле чер-гелештир чайык-даа сидиредир кудуп-ла эгелээн. Бажың ишти шуут караңгылаан... Хат, диңмирээшкинниг чайык-чаъс шай хайындырым хире үе дургузунда үргүлчүлээш, оон чоорту чавыр-лып бады барган. Ам дээр шымбай чырып келген. (К. Маснык-оол)

● 1. Автор бо сөзүглелде чүнү чуруп көргүскенил? 2. Бойдустуң болуушкунун илередип турар сөстөрни айтыңар. 3. Сөзүглелде кирген наречиелер кандыг утканы дамчыдып турарыл? Ук наречиелер кандыг чугаа кезектериниң ылгавыр демдээн илередип турарларыл? 4. Шай хайындырым хире үе дургузунда дээрге кайы хире үр азы кыска үе болурул?

 269. Үстүнде мергежилгениң сөзүглелин кичээнгейлиг номчааш, наречиелерни ажыглап, даштын турар бойдустуң чурумалының азы бир-ле бойдус болуушкунунуң чурумалының дугайында кыска чогаадыгдан бжиңер.

§ 30. Наречиениң бөлүктери

270. Схемаларны кичээнгейлиг көргөш, наречие кылыг сөзү, демдек ады база наречиениң кандыг ылгавыр демдектерин илередип турарын чугаалаңар.



271. Сөзүглелди номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүсе-диңер.

Уруглар чаа хонашты сонуургап, өглерниң чоок кавызын шинчилеп, ол **дораан** ыңай-бээр эргий халчып эгелээн. Деспек* **кайгамчык** чараш оран болган. **Өрү** көөрге, ийи хемниң кызаа кашпалдары ногаарарып, карарып чоктай берген. Шорааннар куржааңгылай **дистиндир** турупкан турар... Тайганың үнүш-ыяжы мында **аралаштыр** үнүп эгелей берген: узун шивилер, мыйгак-хараганы, ай чечээ, коңгураа чечээ, шеңне, дая чечээ дээш, кижиги танывас кандыг оът-үнүштү чок дээр. (Ш. Суван)

деспек — үш талазындан даглар-биле хүрээлеттинген чер

● **1.** Сөзүглелдин сөөлгү домаанда үнүштерниң дугайында чүнү чугаалап болурул? Оларның кайда өзүп, үнүп турарын, хевириниң дугайында чүнү билер силер? **2.** Карартыр парлаан сөстөрже айтырыглардан салыңар. Оларның хамааржыр сөстөрүн айыткаш, олар кандыг чугаа кезээнге хамааржырын чугаалаңар. **3.** Наречиелерниң илередип турар ылгавыр демдектерин тодарадыңар.

272. Домактарда наречиелерни тыпкаш, оларже айтырыгларны салбышаан, кылдыныгның болгаш ылгавыр демдектин ылгавыр демдээн илередир наречиелер деп ийи бөлүккө аңгылап ушта бижир.

1. Оранчок үр ыржым апарган. Чер кырын караңгы шуут дуй шуглапкан болгаш дээрде сылдыстар караа улам чидий берген. Мээң мырыңай чанымдан бичии амытан сылырадыр маңнап эрти. Ол душта Эник-оолдуң шала муңгаргай үнү ыржымны үрепкен. (К.М.) **2.** Үне халып кээримге, медээжок улуг мыйыстыг көк буга черниң довураан шуурганналдыр эшкенненген, мөөреп тур. (Ө.М.) **3.** Кайгамчык улуг кыс кара-куш чалгыннарын ийи талазынче сөөрттүндүр салыпкан, эңме-тикчок оолдарын чииледир эдертип алган чоруур. (Х.О.)

273. Таблицаны кичээнгейлиг көргөш, наречиениң бөлүктеринге хамаарыштыр дүрүмнерни тургузуп, бижир.

Наречиениң бөлүктөрү	Илередиң турар утказы	Айтыры	Чижээ
<i>Кылдыныг аргазының</i>	Кылдыныгның кандыг янзылыг, кандыг арга-биле боттаныры	канчалдыр? канчаар?	дынзыдыр, төндүр, тоттур, деңнештир, дескиндиң, хенертен, чоорту, дораан
<i>Туруштуң</i>	Кылдыныгның болур чери, уг-шии	кайда? каая? кайнаар? кайыын?	даштын, дүгдө, даштыгаа, өскээр, аткаар, ыңай-бээр, даштыыртан, моон
<i>Үениң</i>	Кылдыныгның кажан болуру	кажан?	кыжын, күскээр, ам, даарта, кежээликтей, хүнзедир, баштай
<i>Сорулганың/ Чылдагааның</i>	Кылдыныгның кандыг сорулга азы чылдагаан-биле болуп турары	чүгө?	сагыштыгы-биле, хей-ле, өжегерээн, өш-биле
<i>Хемчегниң</i>	Кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң шынарының хире-чергезин көргүзери	кайы хире? чүү хире?	шору, хөлчөк, кончуг, аажок, хөй, кедергей, шала, арай, мырыңай

274. Домактарда кирген наречиелер кандыг бөлүктөргө хамааржып турарыл? Бодалыңарны бадыткап чугаалаңар. Ук бөлүктөргө наречиелерни немеп адаңар.

1. Мөңгүн-Тайганың белин долгандыр аажок делгем девискээр чаттыла берген чыдар. Ол девискээрде кончуг хөй эм-таң үнүштер элбээ-биле үнүп турар (С. С.) 2. Деспең хемге шала күскээр ирбиштер тыптып келген. (М. Т.) 3. Оолдуң дурт-сыны дээрже дүндүүштелдир чалбыышталып хыпкан улуг одагның чырыыңга кончуг тода көстүп турган. (Ш. С.) 4. Бир-ле хүн кежээликтей Солаан-оол-биле иелээн Улуг-Хемге эштип тур бис. Эжим сал ындынче ырадыр эштип чоруй, ойталап чыдып алгаш, суг агымы-биле ыяшкылаштыр, салдап бадып кагды. (Д. Б.)

275. Дараазында таблицаның куруг одуругларыңга бердинген хамааржыр сөстөрнүң дузазы-биле айтырыглардан болгаш наречиелерден киір бижиңер.

Улегери: *бедик* (канчаар?) *шураар*, ...

Наречие	Айтыры	Хамааржыр сөзү
Бедик	канчаар?	шураар
		алгырган
		харыылаан
		шимээргээр
		туткан
		чыгып келген
		сымыранган
		чагган

276. Домактарда наречиелер кандыг айтырыгларга харыылап турарын тодарадыңар. Оларны кандыг бөлүктөргө хамаарыштырарын тайылбырлап чугаалаңар.

1. Дашкаар үнүп кээримге, арыг болгаш кыржаң соок агаардан дораан уйгум чаштай хона берди. (О.Сув.) 2. Селбегер дүктөр хаваан дуглай бээрге, Шораан ону база аткаар суйбагылаан. (Ч.К.) 3. Адыгның өртең сарыг-кидис ышкаш арны, азыг-дизи шаарарып, мырыңай бо көстүп турза-даа, аңчы чаңгыс базым безин аткаар кылаштаваан. (Ю.К.) 4. Ам дыңна даан: кушкаштар шимээргежип, үнү үнүп, ында-мында эде бердилер. Ол дээрге, ам удавас чаъс аязырын оштап турарлары ол-дур. Шынап-ла, удаваанда чаъс септей* берген. (М.Э.) 5. Хаважык хенертен чугаазын соксады каапкаш, менче-даа көрүнмейн, чиге бурунгаар көрүп алган, руюн долгап чоруп олур. (А.Д.)

септээр — *мында*: намдаар, оожургаар (колдуунда чаъс дугайында)



Кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередириниң аайы-биле наречие домакка **байдал** азы **тодарадылга** болур.

Кылдыныг аргазын (*экидир*), туружун (*бурунгаар*), үезин (*часкаар*) болгаш сорулгазын (*хей-ле*) илередир наречиелер домакка **байдал** болур. Чижээ: *Аялга төндүр чугаалап шыдаваан.* (З.Б.) *Ынчаарга мен даштын агтты эккеп эзертеп каайн.*

(И.Б.) Тывалар кыжын дош оюп балыктавас чораан. (К.-Э.К.)
Чамдык черлерге Орус-оол өжөгөрээн оожумнай бээр. (А.Д.)

Ылгавыр демдектиң хемчээлин илередип наречиелер (дыка, арай, шору) домакка **тодарадылга** болур. Чижээ: Дыка-ла чараш кушкаштар бар боор чүве-дир але. (М.Э.)

Хемчегниң наречиези хамаарышкан сөзү-биле кады домакка сөглекчи база болур. Чижээ: Маргылдаага уругларның белет-кели дыка шыырак болган.

277. Адаанда бердинген наречиелер-биле домактардан чогаадып бижээш, наречиелерже айтырыгларны салып, домакта кандыг кежигүн болуп турарын демдеглеп шыйыңар.

Күзели-биле, даштын, төндүр, кыжын, дыңзыдыр, хүнзедир, хенертен, кедергей.

278. Домактардан наречиелерни хамаарышкан сөзү-биле кады ушта бижээш, оларже айтырыгларын салып, домакта кандыг кежигүн болуп турарын демдеглеп шыйыңар.

Бир-ле арай бүргег хүн турган⁴. Каттаан улус-биле кады Лена биле Алла ам хөлдүң ол чарыынче, улуг аргаже моторлуг хеме-биле кешкен. Хеме кежээ кээп ап алыр болган. Уруглар улус-биле кады каттап чыдып калган. Катчылар дораан-на арга иштинче кирген⁴. (Л.Ч.) Ыды сүдүн төндүр ижип алган⁴. (Е.Т.) Угбашкылар шөлээн чугаалашсын дээш, өскээр кылаштай бердим. (Ч.К.) Хенертен эжик ынды чырыш кылынган. Долгандыр шевер кижичонуп каанзыг кылагар хаялар көстүр, үт-өдүг шору делгем, кожалаштыр кылаштап боор... (Ш.С.)

279. Сөзүглелде хос черлерге бердинген сөстөрниң аразындан утказының айы-биле тааржыр наречиелерни салып тургаш, номчуңар. Адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

Бердинген сөстөр: кичээнгей чок, эки, шылырадыр, улам, кичээнгейлиг, далаштыг, омакшылдыг, шала, шуут, кончуг.

Оюн Кара-оол школадан ... чанып келген. Оол ыыткыр үн-биле чугаалаан:

— Ачай! Бистиң класста чаа оол келген. ... чүве билбес кижичорду.

— Чүге ынчаар бодап тур сен?

— Кичээл санында-ла башкылардан чүве айтырар оол-дур. Ындыг кижини чүве билбес дивейн канчаар.

— Чок. Харын чүвени билир, угаанныг оол хире-дир. Сен башкыларыңдан билбейн барган эртемнериңни айтырар-дыр сен бе?

— Мен шуптузун билир мен.

— Кичээлге ... оргаш, тайылбырны ... дыңнавайн, айтырар айтырыг тыппайн баар сен. Чүвени билбес кижичевес, а билир кижичайтырыг салыр чоор, оглум. Ол чаа оол башкының тайылбырын ... дыңнап, билип алгаш, ооң иштинде ... билдинген чүвелерни айтырып ап, бодунуң билиин ... ханыладып турар кижичидир.

Кара-оол тура халааш, сумказын ... үжегилээш, өөренип турар номнарын ... ашкылаан. Хирези оолдуң бодалында бир-ле билдинмес айтырыг тыпты хонуп келген боор ийин. *(М. Эргентии-биле)*

● **1.** Кара-оолдуң ачазының сөстөрүн канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар. **2.** Наречиелерни хамааржыр сөстери-биле кады ушта бижээш, айтырыгларын салгаш, домакка кандыг кижигүн болуп турарын демдеглеңер.

😊 **280.** Дараазында наречиелерни номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык наречиелерни айтыңар. Оларны чүге ылгап турарыңарны бадыткаңар.

Күс, чайын, кыжын, чазын;
Дургаар, бурунгаар, ишкээр, тода;
Аяар, дорт, соок, шын;
Дыка, бөгүн, ам, хенертен.

281. Номчуңар. Адаанда айтырыгларга харыылап, онаалгаларны күүседиңер.

Делгем шыкка чылгы оъттап чораан иргин...

Бир-ле катап чылгының баштыңы Калчан-Шилги шагзырап турупкаш, күш кирип дыштанып алыр дээш, өөрүн бөлгөш, чагыын чагып туруп-тур:

— Бир эвес тос башка быдарап чоруп бээр болзунарза, шорунар-ла. Бир демниг, бөлүк чоруур болзунарза, менди-чаагай чоруур силер — деп-тир.

Өөрү оон бир хүнзедир мүн-не бөлүк оъттап хүнзээн. Ынчалза-даа кежээликтей үш аът Шилгиниң чугаазын уттуп-каш, хажызынче элээн ырай бээри билек, медээжок улуг адыг бо уткуй кээп-тир эвеспе. Аъттар-даа ыңай-ла болганнар. Тайга ээзи-даа сүрүп-ле орган. Бир көөрге, мурнунда кедергей ханы оңгар чыдып-тыр. Арта халышканнар-ла, даваннарын сый дүжүп алганнар иргин.

Дараазында эртен база үш аът чыдып калган. Оларның бирээзинге коккаарак чыпшыр четкеш, шураан. Арткан ийи аът чылгыга угаан-кут чок сидиредип келгеннер. Шилгизинге ам моон соңгаар ынчанмас бис деп бады-дангыраан берип-тирлер* эвеспе. (А. Алиштин-биле)

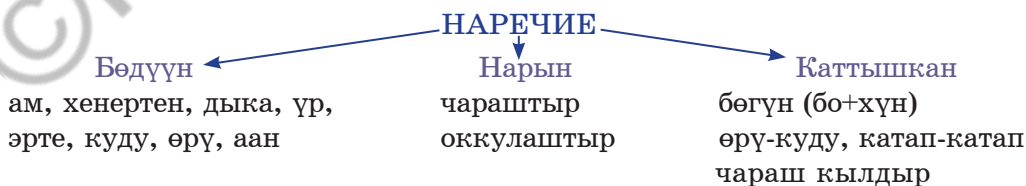
бады-дангыраан бээр — аазаар

1. Сөзүглелдин кол утказын тодарадыңар. Сөзүглелге аттан бериңер. Чүге ук атты берип турарыңарны тайылбырлап чугаалаңар. 2. Ук сөзүглелде эвфемизм сөстөрни болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын айтыңар. Олар кандыг утканы илередип турарыл? 3. Сөзүглелден наречие-лери тыпкаш, оларны утказының аайы-биле бөлүктөп ушта бжиңер.

282. Үстүнде мергежилгениң сөзүглелин номчааш, Шилгиниң сөстөрүн канчаар билип турарыңарны тайылбырлап, “Демниг сааскан тебе тудуп чиир” деп темага наречие-лери ажыглап, кыска чогаадыгдан бжиңер.

§ 31. Наречие-лериң тургустунары

283. Схемаларны кичээнгейлиг көргөш, наречие-ниң тургустунар аргаларын тодарадыңар.





Наречиелерниң тургустунары:

1. **-тыр** (ооң вариантылары: *-тир, тур, -түр, -дыр, -дир, -дур, -дүр*) болгаш **-кылаштыр** (ооң вариантылары: *-килештир, -кулаштыр, -күлештир, -гылаштыр, -гилештир, -гулаштыр, -гүлештир*) деп кожумактар дузазы-биле янзы-бүрү чугаа кезектеринден тургустунган наречиелер: *эптештир, экидир, цижкүлештир, улускулаштыр*.

2. Ийи дөстүң каттышканындан тургустунган наречиелер: *ишкээр-дашкаар, бертен (бо+эртен), барып-барып*.

3. Янзы-бүрү чугаа кезектеринден өскертилге кожумактар-лыг хевирлеринден тургустунган наречиелер: *шагда* (турарының падежинде *шаг* деп чүве ады), *чылдың-на* (хамаарыштырарының падежинде *чыл* деп чүве ады).

4. Демдек аттары-биле дөмей наречиелер: *чараш* (кандыг?) *тон, чараш* (канчаар?) *бижиир*.



284. Домактарны номчааш, ында кирген наречиелерни тыпкаш, тургустунар аргаларының аайы-биле бөлүктөңөр.

1. Санчай төрөөн чериниң арыг агаарын хөрек долдур тынмышаан, аткаар-ишкээр кылаштагылаан. Дал дүъш. Хенертен ооң арнын күскү салгын соолаңнадыр суйбай каапкан. Ооң тевиинден-не боор, кадарчының сагыш-сеткили хөгжүмгүлештир ырлай берген. Өөрүшкүлүг хүлүмзүрбүшаан², ол машинаже шала далаш базыпкан. (К.М.) 2. Бакаан башкы Шораанны программадан озалдатпас дээш хүннүң-не аңаа бир өөреникчини кожуп каар. (Ч.К.) 3. Оглумнуң эктинге бир холумну салгаш, ооң сегелин өрү аяр көдүрө кааптым. (А.Д.) 4. Элээн болганда, ынаар ыракта дизиледир боолагылап: “Дүгдө барды! Мында келди!” — дижип алгырышпышаан, кадарчыларның кел чорууру дыңналган. (Ю.К.)

285. Кожумактыг арга-биле тургустунган наречиелерни айтыңар. Олар наречиелерниң утка талазы-биле кандыг бөлүүңге хамааржырыл, чугаалаңар.

Хеп-хенертен кушкаш сыыгайндыр алгырып-кышкырып ушкан соонда, бора хартыганың чалгынының даажы, шуурган

даажы дег, хиилээр болган. Кандыг-даа дириг амытанның амытыны кончуг-ла ыйнаан. Хирезин бодаарга, ол хову кужу сирт кырында олурган кижилерни көрүп кааш, олардан дуза дилээн хире. Хартыгага сывыртаткан бора кушкаш Дуруяа кадайның чип-чиге мурнунда саглалчыңнаан оът-сиген аразынче, октапкан даш дег, шымны берген. Бора хартыга теп чиир дээн олчазын ышкыныпканынга хомудап, чаңгыс катап тырыкыландыр ушкаш, Ак-Кожаягарның аар ийинде дыттыг эзимче хыыладыр чоруй барган. Сиген аразында хоруп чыдышкан бора-хөкпеш буянынг шуваганчыже карактарын дозураңнадыр көргүлээн. (М. Кенин-Лопсанныы-биле)

286. Номчуңар. Домактарда кирген наречиелер кандыг арга дузазы-биле тургустунганын чугаалаңар. Кожумактыг арга-биле тургустунган наречиелерни ушта бижээш, тургузуунда кожумактарын шыйып көргүзүңер. Ук наречиелерниң кандыг чугаа кезээнден укталганын болгаш олар кандыг утка илередип турарын тодарадыңар.

1. Коданга чоокшулап ора, Ооржак ийи адыжын кожа туткаш, эдискилештир үрүптерге, Кара-Кулак эгиш-тыныш бо келген. 2. Аяңмаа менче улуг саргыл карактары-биле топтап көргөш, хүнгүлештир хүлүмзүрүп кагды. 3. Чалым адаанда бүгү талаларын даштар хүрээлээн үш-булуңчук оңгаржыгашта² суг көрүнчүктелдир кылаңайнып чыдыр. 4. Сигенин сөөртүп аппаратан² черлерде кажая ыяштарын булуңчуккулаштыр чыйы салып каан. 5. Оттуп кээрге, хүн чайынналдыр чыраан турган. Ол дүвү-далаш кеттингеш, өгден үнүп келген. 5. Хоолайлардан ыш ээргииштелдир дүндүүштелип үнүп турган. 6. Кургаг сиген карак чивеш аразында чалбыышталып, хадың тозу, чиирбей дызырадыр хып үнген.

287. Эжеш наречиелер утказының аайы-биле кандыг сөстөр болуп турарыл? Олардан ийи дөстөн тургустунган наречиелерни тургузуңар, ук наречиелер-биле домактардан аас-биле тургузуңар.

Бурунгаар — аткаар, өрү — куду, ынаар — мынаар, быжыдыр — кошкадыр, дүне — хүндүс.

288. “Өдүгөндө чайлаг” деп тоожудан үзүндүнү номчуңар. Адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

Самбуевич **даарта** чанар сен дептерге, **аажок** муңгарай хона берген мен. Артыш-оол дораан үнө халааш, хамык уругларга чарлай каапкан. Майгындан **шагжо-ок** үнүп кээримге, меңээ бир дугаарында-ла Оля маңнап келди.

— Өнер-оол! Өнер-оол! Ам чанарың ол бе?

— Артыштың ачазы эртен чоруур сен дидир.

— Дыка багай! — Ол куду көрнү берди. — Соонда бээр дедир кээр сен бе, ынчаш?

— Амдыы чылын база ыяап-ла келир мен. (*М. Эрген*)

● **1.** Сөзүглелде карартыр парлаан наречиелерниң тургустунган аргаларын тайылбырлаңар. Боттарыңарның чижектериңерни база немеп чугаалаңар. **2.** Сөзүглелде үениң наречиелериниң утказын тайылбырлааш, орус дылче очулдуруңар.

😊 **289.** Дараазында наречиелерни номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык наречиелерни айтыңар. Оларны чүгө ылгап турарыңарны бадыткаңар.

Бертен, өрү-куду, бирде-бирде, хенертен;

Чараштыр, кичээнгейлиг, экидир, бедидир;

Шагда, ынаар, ам, хүннүң-не;

Ыткылаштыр, улускулаштыр, чавызадыр, мөөгүгүлештир.

290. Сөзүглелде наречиелерни тыпкаш, оларның укталган азы укталбаанын айтыңар. Укталган болза, кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыңар.

Хемниң ол-бо чарыында дээрде шаштыккан чалымныг даглар, хөөрем чок, булуттар-биле шугланып алган тургулаар. Эзирлер безин оларның шыпшык бажындан оранчок куду ужуп чоруур. Ол бөзүр баштыг бедик чалымнарны оваарымчалыг хайгаарап чоруурга, янзы-бүрү дириг амытаннарның дүрзүлери тода көстүп кээр. Медээжок улуг хыйырак* хаяда кожа турар оол, кыстың дүрзүзү безин бар. (*К. Маснык-оол*)



291. Үстүндө мергежилгениң сөзүглелинде автор хаяда кожа турар оол, кыстың дүрзүзүн эскергенин бижээн. Дараазында кайы-бир теманы шилип алгаш, наречиелерни ажыглап кыска чогаадыгдан бижиңер.

1. “Дээрде булуттар” (дээрде булуттар көжүп турда, ында кандыг хевир-дүрзүлөрни хайгаарап турганыңар дугайында);

2. “Хемниң кайгамчык даштары” (суг кыдыында даштарны чүлөргө дөмейлештирип турганыңар дугайында);

3. “Хая-дашта таңмаланган дүрзүлөр” (хая-дашка кандыг-бир дүрзүлөрни көргөниңер дугайында).



292. Сарра Кууларның тывызыын тывыңар. Ында кирген наречиелерни тыпкаш, тургустунар аргаларының аайы-биле бөлүктөп ушта бижиңер.

Хөвөң дег ак, хар-даа чагбас,
Хөлчөк изиг черни чурттаан.
Таваар маажым базымнарлыг,
Даваннары чагылар дег.

Таалың дег кулактарын
Дарбаңнадыр чайдынгылааш,
Арга-арыг чаңгыландыр
Алгырыптар өткүт үннүг.

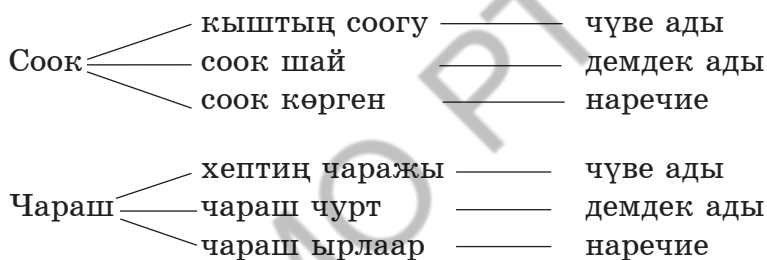
Улуг-улуг чудуктарны
Узун хаайы уруктапкаш,
Ырадыр-ла көдүрө бээр
Ындыг күштүг амытан бар.

§ 32. Наречиени өске чугаа кезектеринден ылгап алыры

293. Бердинген эжеш домактарны номчааш, деңнеңер. Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылап турарыл? Оларны кандыг чугаа кезээнге хамаарыштырарын чугаалаңар.

1. Соок холдары-биле чаагынга дээптерге, уруг сырбаш дээш, оттуп келген. — Каржы-доңгун сөстөр, хыйыр-кылчаң соок көргөн карактар — кижиге ол бүгү уттундурбас, баар ажыыр сактыышкын бооп, хөрекке артып каар. (С. М.) 2. — Силер канчап идик-хевиңерни чам-довуракка боравас, аажок **арыг**, чараш хептер кедер-дир силер. — А бо кушкаштар база ындыг, дүктөрүн хир-бокка боравас-тырлар. Ынчангаш **арыг**, силиг кестүр. (Л. Ч.) 3. Ажы-төлге улугларның **багай** үлегери халдавас-ла болзун! (А. Д.) — Кандыг-даа ажилды **багай** болгаш харыысалга чок кылырга, ол түңнел чок болур.

294. Схемаларны кичээнгейлиг көргөш, соок болгаш чараш деп сөстөр кандыг чугаа кезектеринге хамааржып болурун сайгарып чугаалаңар.



Тыва дылда чамдык сөстөр чүве ады-даа, демдек ады-даа, наречие-даа бооп болур.

Чүзү? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш чүвени илередип турар болза, ол сөс **чүве ады** болур: *деңзиниң аары*.

Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш чүве адынга хамааржып, ооң ылгавыр демдээн илередип турар болза, ол сөс **демдек ады** болур: *аар ыяш*.

Канчаар? канчалдыр? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылыг сөзүңге хамааржып, ооң ылгавыр демдээн илередип турар болза, ол сөс **наречие** болур: *аар шураар*.

295. Эжеш домактарда наречие-даа, демдек ады-даа болуп турар сөстөрүни айтыңар. Оларже хамааржып турар сөстөрүндөн айтырыглардан салып, наречие азы демдек ады болуп турарын бадыткап чугаалаңар.

1. Тыва дылдың ажык эвес үннери күштүг, кошкак болгаш аяар деп үш бөлүккө чарлыр. — Балыгланган дайынчы будукчугашты уругже сунгаш, кошкак хүлүмзүрүп каан. (Е. Т.) 2. Балет бөлүүнүң кыстарының чараш дурт-сынын, ээлгир, чиик кылажын магадаан улус тура дүшкеш, оларның соонче үр-ле көрүп туруп каарлар. (Е. Т.) — Ол ырак эвесте бир-ле черде бир амытанның тыныжының шимээнин, чиик баскан даванының даажын дыыжы кулаа-биле дыңнай соп каан. (Ч.И.) 3. Авазы оглунга оожум, чассыды аарак чугаалаан: “Чажырбайн чугаала даан...” (А.Д.) — Катя шоолуг чүве ыттавас, оожум чаңныг. (М.К.)

296. Дараазында сөстөрнүң үлегер аайы-биле демдек ады кирген, наречие кирген сөс каттыжышкыннарын тургузуңар.

Үлегери: *шын харыы — шын чугаалаар, ...*

Дүрген, аар, томаанныг, быжыг, дорт, соок, үр, күштүг.

● 1. “Тыва-орус словарьны” ажыглап тургаш, ук сөс каттыжышкыннарын орус дылче очулдуруңар. 2. Орус дыл кырында сөс каттыжышкыннары кандыг чугаа кезектеринден тургустунганын чугаалаңар.

297. Хөй сектер орнунга турза чогуур сөстөрни салгаш, домактарны номчуңар. Кайызында наречие азы демдек аттары ажыглаттынып турарын айтыңар.

1. Ол угаанныг улуг ... ыт кылдыр өзүп, хүндүс хой када-рар, дүне кодан хайгаараар хүлээлгезин ... күүседип, ээлериниң ... ыды апарган. (Е.Т.) — Уруглар маргылдаага ...-ла белеткенген болган. — Ававыстың ... үнү бистен өчүктү негепкен. (Ч.К.) — ... кылган ажыл — элеп читпес алдар. (Тыва үлегер домак)

2. Физикага болгаш сан эртеминге эң нарын билиглерни самбырага дыка ... чуруй тырткаш, кайгамчык уран айтып турганымны башкы эш-өөрүм магадаар турду. (Ч.К.) — Хемчик уну кезээ шагда ... холдуг кижилери-биле алдаржып чораан чер-ле болгай. (Е.Т.)

Бердинген сөстөр: *шыырак, эки, шыңгыы, шевер.*

298. Бердинген домактарда чүве ады, демдек ады болгаш наречие болуп чоруур сөстөрни айтыңар. Оларже айтырыгны салгаш, кырынга чугаа кезээн демдеглеңер.

1. Хөл кыры дошталып, хар чаап, соок дүжүп келген. (Д.А.) БЯ аразында кончуг соок чывар чаактарны дош-биле хаарып турганы-биле демей-ле болду! (С.Т.) Ол чүнү-даа ыыттавайн, танывазы кижиге соок көрүп, чүнү канчаптайн деп боданып турган. 2. Бодалганың айтырынын шын тургузуп албаска, харызы үнмейн турарының ужуру ол. (М.Э.) Шын сөске чон ынак, шык черге үнүш ынак. (Тыва үлегер домак) Багда доң быжыг, сөсте шын быжыг. (Тыва үлегер домак) 3. Дээрде астына берген турар өгжегер ак булуттар-биле өңнөш, кедергей бедик ак тайга шөйлүп чоруткан. (М. Э.) “Дөрткү бедик” деп номда Елена Ильина Гуля бичии чаш үелеринден эгелээш өзүп келиринге чедир чуртталгазын чуруп көргүскөн.



299. Наречиелерни номчуңар. Ук наречиелерни ажыглап тургаш, чүнүң дугайында харылзаалыг сөзүглел тургузуп бижип болурул? Кыска сөзүглелден тургузуңар.

Чоргаар, үргүлчү, дорт, шын, ыргайтыр, күшпүк.



300. Дараазында сөстөрни номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык сөстөрни айтыңар. Оларны чүге ылгап турарыңарны бадыткаңар.

Аарышкылыг, изиг, долгандыр, чаа;

Чиңгир, аажок, медээжок, улам;

Дорт, аар, ирик, тода;

Соок, шын, чөп, чалгаа.



Өске аттыг чугаа кезектеринден наречиениң ылгалы — ол өске-рилбес чугаа кезээ. Чижээ:

эрткен үеде — **өттүндүр чураан, өттүндүр чуруду;**

амгы үеде — **өттүндүр чуруп тур;**

келир үеде — **өттүндүр чуруур.**

301. Домактарны номчааш, ында наречиелерни айтыңар. Домактарда кылыг сөстери кандыг үени илередип турарын хайгаараңар. Наречие — өскерилбес чугаа кезээ болуп турарын бадыткаңар.

1. Күдерек биле Откан ийи шимчеш-даа дивейн таваар олурганнар. (И.Б.) 2. А бис ийи мында, шөлээн, абрикостуг ыяштар адаанда таваар хөөрежип турар-дыр бис. (И.Б.) 3. Тайга черниц арыг болгаш соок суглуг хөлүндө хөй янзы өдүрөктер, кастар чоргаар болгаш таваар эштип чоруурлар. (Ю.К.) 4. Көрүнчүктелип чыткан сугнуң дүвүндө балыктар өөктерин агараш кылдыр бүлгүрлү хона бергеш, шоолуг-даа хойбайн, ынаар-ла таваар көжүп чоруй барганнар. (Ш.К.) 5. Ооң орнунга таваар, физзарядка кылып, агаарлап, кылаштап четкениң дээре. (С.Сур.)

302. Сөзүглелди номчуңар. Наречиелерни тыпкаш, дараазында үлегерни ажыглап, оларны наречиеге хамааржырын бадыткаңар.

Үлегери: *Дүрген маңнаар. Дүрген* деп сөс *маңнаар* деп кылдыныгның ылгавыр демдээн илередип, канчаар? деп айтырыгга харылап турар. Ол сөс үелерге өскерилбес (дүрген маңнады, маңнап тур, маңнаар). *Дүрген* деп сөс наречие болуп турар.

Хемчик кежилдир туттунган астынчак көвүрүг... Кирижегилештир херип каан тростарга дөрбелчинней дилдинген чудуктардан чоон ооргалар астындыр быжыглааш, оларны ол-бо талазындан каң демирлер-биле чамагылай туттургаш, ооң кырындан шалалаш, ийи кыдыын бедидир чалгыннап каан. Аътты четкеш кежиштерге, көвүрүг кончуг аяр чайганып эгелээр. (К. Маснык-оол)

303. Үлегер домактарны номчааш, оларның утказын канчаар билип турарыңарны чугаалаңар.

Сөглээр сөстүң чигези херек,

Чиир эъттиң чаглыы херек.

Эштиң эргизи эки,

Эттиң чаазы эки.

Бакка бак улажыр

● Улегер домактарда наречиелерни айтып, чүгө оларны наречие деп санап турарыңарны бадыткаңар.



304. Улегер домакты номчааш, ооң утказын тайылбырлап, кыска чогаадыгдан бжиңер.

Кылыр иштиң деги херек,
Чиир эъттиң чаглыы херек.

§ 33. Наречиелерни шын бжири

305. Домактарны номчуңар. Ында карартыр парлаан наречиелерни тургуузуңуң аайы-биле сайгаргаш, шын бжилгениң кандыг дүрүмүн сагып, ажык эвес үжүктерни чугаалап болурун тодарадыңар.

1. Ол тоолчургу чугааның кол утказы — эмин **эрттир** бүзүрээчел болбас, бодамчалыг, серемчилелдиг чоруур херек дээн. (*Тыва улустуң тоолчургу болгаш төөгү чугааларындан*) 2. Хүлбүстү **оттур** алгырыпкан-дыр сен көрөм, уруум — деп, Чаңчаар ирей ону алаактырып турган. (*Л.Ч.*) 3. О-ой, оглум! — деп, авазының үнү шаң-туман **өттүр** ыракта дыңналза-даа, чогуум боду көзүлбээн. (*А.Д.*) 4. Ол одагның одун **улгаттыр** чүшкүрө одапкаш, бир ээгилиг холду узун шиш бажынга кедире шашкаш, быжырып олурупкан. (*Ч.И.*)



т, к, з-биле төнгөн дөстөргө **-тыр, -кылаштыр** деп кожумактар болгаш ооң вариантылары немежирге, ук үннерниң үжүүн дакпырлап бжиир. Чижээ: *эрт — эрттир, тот — тоттур, ок — оккулаштыр, инек — инеккилештир.*

306. Домактарны номчуңар. Ында наречиелер кандыг ылгавыр демдекти илередип турарын тодарадыңар. Ажык эвес үннүң үжүүн дакпырлап бжиир сөстөрни ушта бижээш, шын бжилгезин тайылбырлааш, тургузууңуң аайы-биле сайгарылгазын кылыңар.

1. Бис идик-хевивисти дыка эки кургадып алдывыс. Ка(т/тт)ап шай хайындырып, консерва ажыдып, аажок то(т/тт)ур чемне-

нип алдывыс. (М.Э.) 2. Будук базар саазы(н/нн)ы алгаш, ол будулгаазы(н/нн)ыг үжүктөрни аңаа улга(т/тт)ыр бижип алгаш, шаа-биле тайылбырлап эгелээн. (Е.Т.) 3. Ак-бора аскыр бисче сыр кара маңы-биле о(к/кк)улаштыр ужугуп чоруп олур... (Ч.И.) 4. Чаа-ла чылыгып, удуп бар чорумда, чоон пөштер аразында бир-ле чүве алгыра берди: ...хүлүрээр-даа, бичии эни(к/кк)илештир ээргилээр-даа — кончуг коргунчуг! (М.Э.) 5. Аъдындан ол хартыга дег ада(к/кк)ыр, чиик дүжүп келди. (Э.К.)

307. Дараазында наречиелерниң лексиктиг утказын тайылбырлар. Олар-биле домактардан чогаадып бжиңер.

Өггүлештир, соруккур, хеккилештир, өттүр.

308. Экер-оол Кечил-оолдуң чанында арганың аң-меңиниң, үнүштериниң аттарын доозазын бижип, санаптар дээн ийи эжишкиниң дугайында шүлүүндөн үзүндүнү номчуңар. Олар эгезинде болгаш сөөлүндө кандыг байдалда турганын хайгаараңар. Оларның сагыш-сеткилин дамчыдарда, кандыг антоним сөстөрни ажыглап болурул?

Ынча дишкеш, бир-ле хүндүс
Ынаар чүктүг чорупкан бис.
Дыштанмайн эгезинде
Дыка оккур¹ базып ор бис.

Кырывыста — торгу көк дээр,
Кыдывыста — хөлдөр, хемнер,
Черниң каазы — чечек, үнүш,
Сеткиливис өөртүп чор.

Чоок ышкаш көстүп чытчык,
Чоонган ындыг боор ийик:
Хөлчүктөрлиг шынаа безин
Көстүп херли берген ышкаш.

Кайывыс-даа ыт читкен
Калгып чоруур апарган бис.
Арга орта кезээликтей
Арай боорда келдивис оң.



Ийи аңгы дөстүң каттышканындан болгаш чаңгыс дөстүң катаптаанындан тургустунган наречиелерни дефистеп бжиир. Чижээ: *ынаар-бээр, аай-дедир, ындыр-киир, ылым-чылым, уурук-суурук, бакка-сокка, дүрген-дүрген, катап-катап.*

309. Номчунар. Адаанда бердинген онаалганы күүсединер.

1. Алексей ол-бо кылаштааш, чидиг лом-биле кылагар дошту ында-мында шашкылаан. (К.М.) 2. А бистер, уругларының ажы-төлү, кырган-ававысты Аай-Ууй авай, кырган-ачавысты Аай-Ууй ачай деп адаар турган бис. Оларны чүге ынчаар адай бергенинде ужур-ла бар. Кыжын-чайын-даа, күзүн-чазын-даа, эртен-кежээ-даа, дыңнаарга-ла, хой дайгырган, бөлгөн, ай дээн, кажаалаан турар боорга, ынчаар адай берген боор бис. (М.К.) 3. Кижидиве көргөш каттырарга, ооң чаагында секпилдери көжүп каап турганзыг, бирде-бирде чаптанчыг, бирде-бирде каттырынчыг... (Ч.К.)

● Сөзүглелде дефистеп бжиир наречиелерни тыпкаш, ушта бижээш, оларның кырынга тургустунган аргазын айтыңар.

310. Каттышкан наречиелерни тыпкаш, оларның лексиктиг уткаларын тодараткаш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Кара дииспей хүннү бадыр
Хаарыктап удуп чыткан.
Имиртинде оттуп келгеш,
Ишкээр-дашкаар кеденгилээн. (С. М.)

*аяар
ояар
ыяап-ла*

2. Ол хомузун ойнай бээрге, шаптык катпайн, ылым-чылым дыңнап олурдум. (Д.Б.) 3. Чакпажыктың хей-аъды киргеш, холунуң ыстаарын-даа тоогайн, суглуг хууңнарны дарый-дарый дажыглап эккеп турган. (М.К.-Л.) 4. «Дүне-хүндүс, ырак-чоокка-даа оглум, кызым өске черде кыштың соогунда, чайның изиинде кандыг-ла чор ирги» деп аваларның чүрээ саргып-ыстап чоруур. (А.Д.) 5. «Өңүктөр дугайында тоожуну» катап-катап номчаанын, ооң уран-чеченинге хандыкшаанын илеретти. (Д.Б.) 6. Көстүк биле Арзылаң иелээ чүге-ле ийик сыйыңайнып, аай-дедир кылашташкан турганнар. (М.Х.)

Шуут тутчу берген дөстөрдөн тургустунган наречиелерни тудуштур бжиир. Чижээ: *эмгежок* (<эмге чок), *хөлчок* (<хөлү чок), *бөгүн* (< бо хүн), *аажок* (< аай чок), *медээжок* (< медээ чок), *бертен* (< бо эртен).



311. Скобкаларда сөстөргө лексиктиг уткаларын тодараттышаан, оларны тудуштур азы аңгы бжиирин тайылбырлаңар. Оларны хамааржыр сөстөри-биле кады ушта бжиңер.

1. — Эмчи дээрге хөл (чок)-ла эрес кижидир але, башкы. Улуг-Хемни безин аът туткаш, хемелеп кеже бээр — деп, шаг (чок) боду-ла, Долаанмаа магадаан тур. (Д. Б.) — Даг (чок) чери хөлдүг, а хөл (чок) чери даглыг Тожу-ла ыйнаан бо — деп, мынчага дээр ыт (чок) олурган чаа бызаңчы чугаага киржи берген. (Ю.К.) 2. Ооң соонда демги ийи халышкы үзөр бугалар дег эвес, а кем (чок) чааш бызаалар дег апарган дээр эвейикпе. (В.Х.) — Чай эртер дей берди ышкажыл — дигеш, Бакыйлаң кем (чок) хүлүмзүрээш, байырлашкыш, үнүпкөн. (И.Б.)

312. Домактарда карартыр парлаан сөстөргө шын бижилгезин тайылбырлааш, ук сөстөри-биле домактардан чогаадып бжиңер.

1. Оранның чивирлиг кужунуң үнүн доозазын ол **ояр** өттү-нүп эдер, делегейниң араатан бүгүдезиниң үнүн билир кушкаш бооп-тур. (Тыва тоолдан) 2. — Багай өөрөнгөн сен бе? — деп, ол човаан хевирлиг менден **аяр** айтырды. (М. Э.) 3. Коңгар ирей черле элдептиг, кыжын-даа, чайын-даа хем кежерде, **ыяп-ла** аьдындан дүжүп алыр. (А. Д.)


313. Домактарда наречиелерни кандыг синоним сөстөри-биле солуп болурул? Наречиелерниң синоним сөстөрүн салып, домактарны номчуңар.

1. Ном биске кандыг-даа таварылгада эргежок чугула сүмелерни бээр: бажыңга, орукка, өске черге-даа барганывыста, бисти чалгааратпас өңнүүвүс. (Өөрөдилге номундан) 2. Ол чарыкта кижиди оранчок өрү тур. (Д. Б.) 3. — Чок, анаа чораан аңы чүгө боолаар боор, кижидиве халдап келген эвес. Черниң аңын кайы-

хамаанчок өлүрүп болбас. Олар база өзер-төрүүр, чурттаксаар болгай. Олар база бойдустуң төлдери ышкажыл. (Е.Т.) 4. Ажыл аайы-биле үргүлчү малчыннар кезип, ховулар, даглар дургаар узун оруктарга чоруурга, дилги болганчок-ла таваржыр боорга, ол боозун кагбас апарган. (Ш. К.) 5. Моол мөге Сүбедейден оранчок улуг-шыырак, ынчалза-даа Сүбедей ээлгир, кашпагай. (Э. М.)

314. Бердинген сөс каттыжыышкыннарының лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Олар-биле домактардан чогаадып бижичер.

Усчок ырак, аажок чараш, оранчок чавыс, эмгежок хөй, санчок багай, медээжок улуг, аргажок чаш, дүпчок ишкир.

 **315.** Дараазында наречиелерни номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык наречиелерни айтыңар. Оларны чүге ылгап турарыңарны бадыткаңар.

Инекилештир, өггүлештир, суггулаштыр, кушкулаштыр;
Бертен, эртен, даарта, хөлчок;
Ынаар-бээр, катап-катап, шагда, тө-чая;
Эмгежок, аажок, санчок, аргажок.

316. Номчуңар. Адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

1. Улуг хоорайның ол-бо библиотекаларын кезип, херек литература дилеп тып алырынга безин **медээжок** хөй үе-шак негеттинер. **Эмге-хаяажок** хөй номнар-биле тускайлаң ажылдаар, олардан ботка **эргежок** чугула чүүлдерни ушта бижип допчулаар, эш-өөр-биле бодал-сагыш солчуп сүмележир... “Эртемде каалама* орук чок” деп мерген сөстөрниң утказын Ортун-оол чогуум-на эчизинге чедир билген. (К. М.)

2. Амгы шагның кижилери үе-шагның аайы-биле бодунга азы кичээлге эргежок чугула херек медээлерни тып алырда, интернет ажыглаар апарган. Ында «Google», «Yandex» дээш оондаа өске браузерлерниң иштинде дилеп тыварының одуруунга херек медээниң дугайында кол дүлгүүр сөстөрни парлап бижиптерге, **дораан** ук медээге хамаарыштыр **эмгежок** хөй сайтыларның ссылкалары даңзы хевиринде ажыттынып кээр. Оларның

319. Сөзүглелди номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

Максим хүнзедир хой кадаргаш, шуут-ла чалгаарап каан... Мээстиң какпак хаяларының бирээзиниң баарыңга олуруп алгаш, хүнче көрүп-ле олурган. Кежээки хүн өкпең-кызыл агаар бөмбүүңге дөмей болган. Ону холга тудуп ап болур ышкаш. Максим холдарын бурунгаар сунгаш, хүннүң адаанга дужааштыр адыштарын чада тудупкан. Ылап-ла! Хүн ооң адыштарында! Даглар баштарыңга дээстир хүннү холдары-биле идиптерин оол күзээн. Ол болдунмас деп билир-даа болза, оюнзурап хүннү даглар баштарыңче чоокшуладыр “иткилээн”. Хүннү бедидир үрүксээр-даа. Ол-ла сагыжы-биле оол хүннү холдарыңга “тудуп”, олче үрүп, адыштарыңга борбактай “суйбап”, салааларын дураннай туткаш, ону өттүр хүннү топтап чоруй, ойнап эгелээн. (Ш. Суваңныы-биле)

● **1.** Сөзүглелде оол чүнү канчап турарыл? Ооң кылдыныгларын адаңар. **2.** Сөзүглелде наречиелерни тышкаш, олар кылдыныгларның кандыг ылгавыр демдээн илередип турарын тодарадыңар. **3.** Ук наречиелерни автор чүгө ажыглааныл? **4.** Силерниң бодалыңар-биле сөзүглелче оон өске кандыг наречиелерни кирип болурул?

320. Адаанда кижиниң портредин чуруп көргүскен үзүндүде кандыг наречиелерни автор ажыглап турарыл? Ук наречиелер кандыг ылгавыр демдек илередип турарыл? Бердинген наречиелерден аңгыда, өске наречиелерден база немеп адаңар.

Кайгамчык-ла чараш кыс чүве. Каштагар ак арнында дугаланчак чиңге кирбиктиг, кара-сарыг улуг карактары үргүлчү шолбанналдыр кыпкан чоруур. (К. Маснык-оол)

321. Каң-оол Чүльдүмнүң шүлүүн аянынг номчуңар. Ында кирген наречиелерни бот-боттарын солуп, синоним кылдыр ажыглап болурун тодарадыңар.

КӨРҮНЧҮКТЕН ХҮНЧҮГЕШ

Көрүнчүктен чайыннаан
Хөлчок маңгыр хүнчүгеш.

Караңгыны чырыдар
Кайгамчыктыг херелчик.
Херелчик! Херелчик!

Ам-на билдим, Октаргай
Аажок делгем болзajok,
Ырак, кыдыг сылдысче
Медээ ыдар сен-дир сен.
Сен-дир сен! Сен-дир сен!

Телеграф, телескоп,
Дендезе шуут чылыг от —
Көрүнчүктен окталган
Хөлчок маңгыр хүнчүгеш!
Хүнчүгеш! Хүнчүгеш!

322. Бойдустуң чурумалын илереткен сөзүглел болгаш шүлүктү номчунар. Олар аразында кандыг ылгалдыг-дыр? Бойдус чурумалын кандыг наречиелерниң дузазы-биле дамчыдып болурул? Ук наречие-лер кандыг ылгавыр демдек илередип турарыл? Бердинген наречие-лерден аңгыда, өске наречиелерден база немеп адаңар.

1. Сайлаг-Караны долгандыр чаттыла берген чыдар арга-арыг чиңгир ногаан апарган... Карак чылчырыктаар ногаан оът-сиген, ында-мында оймакталдыр үнген ак чыраалар, чылан-гылаштыр дыйлайып баткан хем унунда чыскаалчак кара тал-дар, көрүнчүктелдир чайыннанган хөөлбек суглар — бо бүгүну топтап көөрге, кандыг-ла бир хуулгаазын тоолда кайгамчык чараш чурумал-бойдус кижии караанга ала-чайгаар көстүп келир. (К. Маснык-оол)

2.

ЧАЙНЫҢ ЫРЫ

Чайырады диңмирээн
Чаъстыг чайның экизин.
Сагландырып, шилирээн
Садчыгаштың чаражын.

Чыжырады эткилээн
Кушкаштарның аянныын.

*бурундаа хүн
бурунгу хүн
дүң
бөгүн
даарта
соңгузу хүн
соондаа хүн*

Сырынналдыр ырлашкан
Уругларның чаптанчыын.

Чечек-чимис хөлбеңнээн
Черивистиң онзазын.
Сагыш-сеткил байырлаан
Чайгы шагның магалыын. (К. Чульдум)

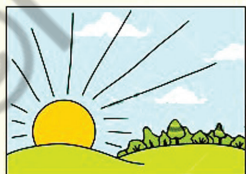
323. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, өөреникчи неделяның кайы хүнүнде демдеглелдер дептержигежинде план бижип олурарын тодарадыңар. Наречиелерни тыпкаш, утказының аайы-биле бөлүүн айтыңар.

Үе үнелиг. Мен үемни халас эрттирбес дээш, неделя бүрүзүнде кылыр ажылымны баш бурунгаар планнап алыр чаңчылдыг мен. Чеди хонук дыштанылгамны база ажыктыг болгаш солун кылдыр эрттирер мен. Дыштанылга бурундаа хүн эгелээрге, мен чаа номумну номчуп эгелептим. Бурунгу хүн ачам-биле бажыңывыстың дээвииринден хар дүжүрген бис. Дүүн кинотеатрга эштерим-биле солун кино көрдүвүс. Бөгүн авамга дузалажып, дуңмам-биле ойнап, аңаа номнар номчуп бердим.

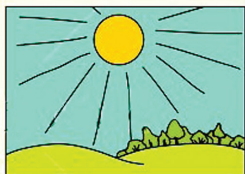
“Эртен оолдар-биле бажыңывыс чанында дошка хоккейлээр бис. Соңгузу хүн даайым-биле суур үнер бис. Соондаа хүн чанып келгеш, чаа өөредилге улдунунга ном-дептерим четчелеп, идик-хевим белеткээр мен” — деп демдеглелдер дептержигежимде улай бижип ор мен. (Б. Ооржак)

324. Чуруктарны көргөш, дужунда бердинген наречиелерни номчааш, адаанда бердинген онаалганы күүсединер.

а) Үе илередип турар наречиелерни ажыглап, бир дыштаныр хүнүңерде бүдүн хүннүң ажылының дугайында кыска сөзүглелден тургузуңар.



эрте



дүшште



кежээликтей



дүне

б) Туруш илередир наречиелерни, шимчээшкин илередип турар кылыг сөстөрүн ажыглап, кыска сөзүглелден тургузуңар.



ишкээр дашкаар




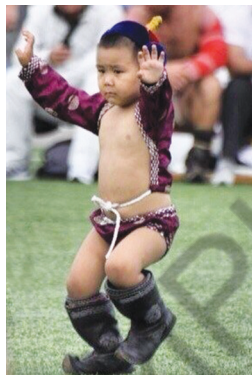
бурунгаар соңгаар


325. Экер-оол Кечил-оолдуң “Баштайгы олча” деп шүлүүнде кирген наречиелер кандыг чугаа кезээниң ылгавыр демдээн илередип турарыл? Олар кандыг утка дамчыдып турарыл? Карартыр парлаан сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.

БАШТАЙГЫ ОЛЧА

1. Ойнап ханмас байлаңнар
Оккулаштыр ужугуп,
Кырлаш кылдыр чемнээрлер,
Кыйбап салдап чоруурлар.
2. Богда-сүлде, балыктар ам
Мойтуңайндыр чемней берген.
Сеткили ооң чырыш дээн,
Сергек, омаа хөлчок.
3. Сыырткыжын барып апкаш,
Сыыладыр шывадапкан.
Ша-даа четпейн селеш дээрге,
Шала оожум шелип келген.
4. Сыдымнаткан кадыргызы
Чызырадыр дывылаарга,
Өрү октаан мөңгүн ышкаш,
Өектери¹ агараңнаан...

 **326.** Чуруктарны көргөш, кылдыныгларның ылгавыр демдээн илередип турар наречиени адаңар. Боттарыңарның чижектериңерни улаштыр адап чугаалаңар.



 **327.** Наречиелер чугаага чүге херегил деп айтырыгга өөреникчи мындыг харыы берген. Силер ооң чогаадыын улаштырып, бодуңарның бодалыңарны бижичер.

Чугаавыска наречиени ажыглавас болзувусса, ол тодаргай, байлак болбас. Бистиң чугаавыс ядыы апаар. Чүге дизе наречие шупту чугаа кезектери-биле харылзаалыг. Наречие домак бүрүзүнде ажыглаттынып турар. (В. Кара-Сал)

328. Дараазында быжыг сөс каттыжышкыннарын номчааш, оларның утказын дамчыдып турар наречиени тыпкаш, үлегер айы-биле ушта бижичер.

Үлегери: *карак чивеш аразында — хензиг када, ...*

Ак-кара чокка

дыка эки

Хүннү бадыр

тарадыр

Серт чок

дыка дүрген

Тос башка

таваар

Кара маң-биле

хүнзедир

Бодунуң беш салаазы дег

шыны-биле

329. Дараазында быжыг сөс каттыжышкыннарының синоним-нерин тыпкаш, ушта бижичер.

Ажыт-чажыт чокка — ... , баш бурунгаар — ... , мага хандыр — ... , хол дашты-биле — ... , думчук кырында —..., уш-баш чок —

Бердинген сөстөр: *думчукка кээр, сагыш хандыр, хол бажы- биле, ижин кара чокка, баш удур, дужа келбиже.*

330. Домактарда хөй сектер орнунга турза чогуур быжыг сөс каттыжышкыннарын салып, номчуңар. Бердинген быжыг сөс каттыжышкыннарының утказын тайылбырлаңар.

1. Мен угбамны манап чыткаш, ... удуй бээр мен. 2. ... өгже маңнапкан мен. 3. Түңнелинде, даң хаяазында үймээнчилерниң турлаанга четкеш, ... бүзээлептер... Мону боттандырарда, бистерге арга-дуржулгалыг, тайга-таскылды ... билир үдекчи херектир. 4. Оон Севээн-оолдуң аайынга чоорту кирзе-кирзе, кызыл шеригжилерниң үймээнчилерни канчаар басканының дугайын ... төөгүп эгелээн. (К.М.) 5. Кадай хып турган отка паш тикеш, олче көвей эвес суг кудупкан. ... хайны бээрге, хоо домбуга куткаш, Шошкаалдың чанында орган Дарсче сунуп, чугаалаан. (Ч.И.) 6. Тогдуктар «Чалгынныг-ла болгай бис, биске чедер харыың кайдал?» дээнзиг ... чоргаар органнар. Шапкан кижичоокшулап кээрге, шала аныяк тогдуктар ийи-ийи бооп алгылааш, ужуп үнүпкеннер. (М.К.-Л.)

Бердинген быжыг сөс каттыжышкыннары: *бирден бирээ чокка, серт чок, ша четпейн, карак чивеш аразында, кара маң-биле, чык кылдыр, бодунуң беш салаазы дег.*

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазы

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазының чурumu:

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Наречиениң айтырыглары.
3. Тургустунган аргазы, наречиелерниң утка талазы-биле бөлүү.
4. Домакта синтаксистиг ролю.

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазының үлегери

...Чылангылаштыр дыйлайып баткан хем унунда чыскаалчак кара талдар база бар. (К. Маснык-оолдуу-биле)

Чылангылаштыр

Аас-биле сайгарылга

Чылангылаштыр деп сөс наречие болуп турар. Бирээде, бо сөс кылдыныгның ылгавыр демдээн илередип, канчалдыр? деп айтырыгга харыылап турар; ийиде, -гылаштыр деп кожумактың дузазы-биле тургустунган нарын наречие; ук наречие кылдыныг аргазының наречиези болур; домакта ол байдал болуп турар.

Бижимел сайгарылга

Чылангылаштыр — наречие, канчалдыр? деп айтырыгга харыылап турар, кылдыныг аргазының наречиези, домакта байдал болуп турар.

331. Домактарда кирген наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Хараар-Тейниң чыс бажынче үне бээрге, Хадың суур адыш иштинде дег тода көстүп чыдар... Хадың — амыдыралга кончуг таарымчалыг чер. Көөр болзуңарза, долгандыр чапты берген арга-арыг аразында сиген шөлдери карак четпес талыгырже шөйлүп чоруй барган чыдар. 2. Оон өрүлдүр көрүптеримге, туругнуң шыпшык бажында молдурга дег те “кайы хире-дир мен чээ” дээнзиг бисче чоргаар көрүп тур. (К. Маснык-оол)

НАРЕЧИЕГЕ КАТАПТААШКЫН

332. Номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

Мен хадының халагар будуунуң бүрүлерин кичээнгейлиг топтап көөрүмге, шынап-ла, ийи-ийи эжеш болган, а пөштүң черле ийи болбас чорду, ыяап-ла үштен өрү бүрүлерлиг болур.

— Дыка-ла узап өскеннер-дирлер, але?

— Хүнге кончуг ынак ыяштар бо, Өнер. Ынчангаш хөлчөк узап үне бергеннери ол-дур.

— Будуктары чүгле баштарында.

— Ийе, хады саң дорт болгаш будук чокка бедип өзер ыяш бо. Чүге дээрге, ол-бо талаларже ыргайып-дагыраарып азы будуктарга адырланып турарга, узадыр өзериңге шаптыктаар болгай.

— Бажы канчап будукталы бергени ол ынчаш?

— Ол база ужурлуг: үнген хүннү бир дугаарында уткуур, ажар хүннү эң сөөлүндө үдээр, чогуур бедикке чедир узап алгаш, ол оожургап, чарашталып, будуктар өстүрүп эгелээни олдур. (*М. Эргентии-биле*)

● **1.** Сөзүглелде хадыны автор канчаар чуруп көргүзүп турарыл? Силер ол ыяштың дугайында чүнү билир силер? **2.** Наречиелерни хамааржыр сестери-биле сөс каттыжышкынын тургузуп, ушта бжиңер. Ук наречиелер чүнү илередип турарын хайгаараңар. Оларның кырынга утка талазы-биле бөлүүн айтып демдеглеңер. **3.** Хемчээлдиң наречиелери синонимнер болуп турарын азы болбайн турарын айтыңар.

333. Сөзүглелди номчааш, наречиелерни утказының аайы-биле бөлүктээш, боттарыңарның чижектериңерни немеп чугаалаңар. Бөлүктээшкинниң барымдаазын тайылбырлаңар.

Чүгүрүк-Доругнуң аксын сула салыпкан мен. Шаа төнзүн дээш, өжегээр кончуг кадырны өрү үндүм. Дендиш безин диведи. Даг кырынга үнүп келиримге, курлак чыгам кончуг кылын хөртүк таваржы берди. Оваарымчалыг оюп эртер-дир деп чорумда-ла, күжүр доруг ынаар хөме таварааш, ол-бо кырлап, ойлуп дүжүп чоруй, дош чарар ледоход дег, диле чүткүп үне берди. Соомга, бүдүн хаялар дег, кылын хөртүктөр олургулап калды. (*К.-Э. Кудажы*)

334. Домактарда наречиелерни тургуузуңуң аайы-биле бөлүктөп ушта бжиңер. Бөлүктээшкинниң барымдаазын тайылбырлап чугаалаңар.

1. Чашкаадай деп хову кушкажы ужуп чедип келгеш: — Силер хей-ле мынчап олурар-дыр силер. Силерден бичии-даа болзумза, тос дылды дооза билир амытан болбас мен бе?! — дээш, кижигилештир сыгырып, малгылаштыр киштээр-даа. Оранның чивирлиг кужунуң үнүн доозазын ол ояр өттүнүп эдер, делегейниң араатан бүгүдезиниң үнүн доозазын билир кушкаш бооптур. (*Тыва улустуң тоолу*) **2.** Аажок күштүг хат хоңайндыр улуп, сыыңайндыр сыгырып, ыяштар бир янзы, танцы ойнаан

кижилер дег, чаңгыс аай чайгангылаан соонда, дээрден улуг-улуг дамдылар аттыгып баткылады-ла! Плацка дээрге, даштар-биле соккулап турган чүве дег, токкунайнып-ла эгелээн. Дамдылар кыр-кырынга улам көвүдээш чоорту, чер, дээрни демир ханагылаштыр тудуштурупкан чүве ышкаш кедергей суггур чаашкын шииледип-ле келген. (М.Э.)

335. Сөзүглелде хөй сектер орнунга турза чогуур наречиелерни салып, номчуңар. Ук наречиелерни чүге ажыглап турарыңарны тайылбырлап чугаалаңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Ынчап турумда адаа чарыымда эрикте суг улуг ... дааштыг молчурт-ла диди. Кым даш октаптар чоор? ... көре кааптым. Сугдан беш базым хире черде ... улуг балык дывылаан чыдыр! Өөрүм база көрүп кааннар.

— Балык! Балык!

— Улуг балык!

— Шортан! Бел!

Мен, чүү-даа болза, ... элээди кижиге болгаш, балык биле сугнуң аразын үзе кире бердим. Шала шоваавыс балыкты ... мунупту.

Шортан болду. Турупкан балык боор оң, ... дывылаар-даа харык чок, хире-хире аксын ажыдып каап, ... чыдыр.

Шынап-ла ... улуг шортан болду. ... бичии оолдар чеди карыш диштилер, улуглары алды карыш деп хемчээдилер. Мен көөрүмге-ле, бир метр ... ажыг балык ийин. (К.-Э. Кудажыныы-биле)

Бердинген сөстөр: *шуут-ла, дендии, ынаар, шаг чок, аажок, арай, ушчок, ам, кедергей, шала.*

336. Хөй сектер орнунга сөстөрниң шын бижилгезин сагып, ук сөстөрни ушта бижинер. Оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. «Ылап-ла космоста улус-тур бис. Багай кидис өөвүстү метеори...ер үттүг-таар кылдыр ө...үр шаап кааптас чүве ирги бе» деп, оол корга берген. (Ш. С.) 2. Бурган башкы кижиниң чугаазын дыңнааш, боданып олургаш, кижини ыт кагбас ужурлуг, ол айыылдан камгалап, келген айыылды баш удур⁶ билип, сагындырып чорзун дээш, ы...ы эмин эр...ир чугаакыр, хопчу болга-

нындан ону кижигилештир чугаалавас, чүгле ээрип чоруур кылдыр чая...ган. (Д. А.) 3. Чаа-ла чылыгып, удуп бар чорумда, одаг кедээзинде, чоон пөштер аразында бир-ле чүве алгыра берди: чыргыраар-даа, хүлүрээр-даа, бичии эни...илештир ээргилээр-даа. (М. Э.)

337. Сөзүглелди номчааш, наречиелерни хамааржыр сөстери-биле ушта бижээш, олар кандыг чугаа кезээ болуп турарын кырынга айтыңар. Ук хамааржыр сөстөрдөн наречиелерже айтырыглардан салгаш, олар кандыг ылгавыр демдектерни илередип турарын тодараткаш, домакта кандыг кежигүн болуп турарын демдеглеп шыйыңар.

Ол күзүн тоорук хөлчөк элбек болган. Эрес-оол кырган-ачазы-биле аргаже тооруктап чорупканнар.

Ол чиңгежек пөшке чеде берген. Ооң тооруктары бедик будуктарда халаңайнып тургулаан. Эрес-оол чиңге пөштү күш-биле силгий берген. Тооруктар черже чаржып-ла баткан. Бир улуг тоорук Эрес-оолдуң хаваан орта дүшкен. Хавак дораан достая берген. Эрес-оол пөш адаандан ырадыр маңнай берген.

— Кырган-ачай, хаваам достая берди — деп алгырган.

— Дүрген дөө дамыракче маңна, соок суг-биле дораан шаптавыт — деп, кырган-ачазы сүмелээн.

Эрес-оол соок дамырак суунга хаваан элээн үр шаптап алгаш, кырган-ачазыңга чедип келген.

— Оваарымчалыг болур чоор, улуг аар тоорук башты-даа кем-дедип болур. Пөштү силгээш, дораан-на ырадыр маңнаар, азы пөш унунга чыпшыр туруптар чоор — деп, ол угааткан. (Е.Танова)

338. Номчуңар. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? Кылдыныгың ылгавыр демдектерин илереткен наречиелерни айтыңар. Оларның аразындан укталган наречиелерни адап чугаалаңар.

Долзат электросуугуга шай чылды салып кааш, Алдынкыстың дужунга столдуң бир ужунга барып олуруп алган. Комод кырында шак тиккигейндир хап турган. Соңга шилинде сээктиң ыыгайндыр эткени дыңналган. Ыржым өрээлдиң шак ол ийи аялгазыңга чылыткан шайның шыыгайндыр хайнып турары

каттыжа берген. Долзат соңга караанче көрүп олурган. Ол черге бо-ла сандайга олурупкаш, көзенектен дашкаар кайгап олурар кижги. Анаа-ла кайгап олурар. Шай аартап олурар бо-ла. Ооң карактарынга бо кежээ хөй-ле чурумалдар: кара сугнуң кежээки кызыл хүннүң херелдеринге шилдендир чайыннанып чыдары, сугнуң ол чарыында инек ай дээн, холдарын ооргазында чүктендир салыпкан ашак кижги, ынаар ногаарарып көстүп турган алаак уунче базып бар чоруур аныяк оол, кыс — соңга өттүр көзүлген. (А. Даржайныы-биле)

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР:


1. Наречие деп чүл? Наречие кандыг айтырыгларга харыылап турарыл?
2. Наречие домакка кандыг кежигүн бооп болурул? Чижектерден бериңер.
3. *т, к, г*-биле төнгөн дөстөргө кандыг кожумактарның вариантылары немежип турда, ук ажык эвес үннерниң үжүктөрүн дакпырлап бижирил? Чижектерден бериңер.
4. Дефистеп бижиир наречиелерниң дүрүмүн чугаалааш, чижектерге бадыткаңар.
5. *Бөгүн* деп наречиениң шын бижиирин тайылбырлап чугаалаңар.
6. Наречие чугаада чүгө херек болуп турарын тайылбырлаңар.


АТ ОРНУ

§ 35. Ат орнунуң ниити утказы, грамматиктиг демдектери. Ат орнунуң бөлүктери

339. Сөзүглелди номчуңар. Ында карартыр парлаан сөстөрни кандыг айтырыгга харыылаарын тодараткаш, ук сөстөр кандыг чугаа кезектерин солуп турарын хайгаараңар.

1. Эң ажыктыг амытан мен. **Ындыг** харыы манаваан аң-мең дээрге ону дыңнап кааш, кезек када аңгадай-ла бергеннер. (К.-Э.К.)
2. Иштии-Халыынның арга чарыы ам-даа хөлегелиг. **Мында** эр-тенги сериинниң тыныжы олчаан. (Ч. К.)
3. Сцена кырынга үнүп кээрге, олурган улустуң арыннары безин орта көзүлбес. **Ынча** хөй улус мурнунга ол кажанда-даа ырлап чорбаан болгаш сүрээ-деп турган. (Е. Т.)
4. Ол чиңге-тарааның каш үрезинин дыргакта-рының аразынга салаа шаа-биле тырып алгаш, оран-чуртунга ыт чылында **ынчалдыр** ээп чанып келген иргин. (Ч. Ч.)

Чүвелерни, оларның ылгавыр демдектерин болгаш сан-түңүн тодарадып, кылдыныын дорт адавас, оларны чүгле айтыр чугаа кезээн **ат орну** дээр. 

Ат орну чүвелерни (чүве адын), кылдыныгларны (кылыг сөзүн), оларның ылгавыр демдектерин (демдек адын, наречие) болгаш сан-түңүн (сан адын) айтып чоруур. 

Чижээ: 1. *Оолдар хем кыдыынга барган. Олар сугже даштар октап ойнап хүнзээн.* Бо домакта олар деп ат орну оолдар деп чүве адын солуп, айтып турар.

2. *Саяна садыгга сарыг чайгы идиктер көргөн. Ол авазынга ындыг идик саттырып алган.* Бо домакта ындыг деп ат орну сарыг деп дем-дек адын солуп, айтып турар.

3. *Алимаа Сочиден дөрт-беш хире сүй-белек эккелген. Ол ынча сүй-белекти шуптузун эштеринге берген.* Бо домакта ынча деп ат орну дөрт-беш деп сан адын солуп, айтып турар.

4. *Уруглар бажыңны долгандыр чечектер тарып каан. Чечектер-ни ынчалдыр тарыырын башкы сүмелээн.* Бо домакта ынчалдыр деп ат орну долгандыр деп наречиени солуп, айтып турар.

340. Ат оруннарын тыпкаш, олар кандыг айтырыгларга харыы-лап турарын тодарадыңар. Олар кандыг чугаа кезектерин солуп тура-рын болгаш чүнү айтып турарын чугаалаңар.

1. Хемниң ол-бо талаларында база-ла куржааңгы хаялар. Олар хемниң эриктери апарган. Ооң кедээзинде кара-ногаан бедик тайга-сыннар ынаар-ла чаттылып чоруп берген. Хемниң эриктери кедээрлеп эгелээн. Ынчангаш мында хем калбарып,

саарыгланых келген. (Л.Ч.) 2. Бистиң машинавыстың соонда машина тур, хөрөөн ажыдып каан: ол-бо талазындан ийи кижин аар баштарын суккулап алган олур. Оларже углай кылаштаптым. (А.Д.) 3. Тодаргай сорулга-даа чок чоруп олурганнар. Ынчалдыр бедикче үнзе-ле, ...улуг хаяның баарынче Танаа-Херел өөрүн эдертип эккелген. (Ш.С.) 4. «Суурдан ынча километр черде дайзын десантызын октаан. Бистиң сорулгавыс — ону туткаш, айыыл чок чорукту хандыраар». (Е.Т.)

куржааңгы — дагның ийинде доора шөйлү берген хая

Ат оруннары	Айтып турар уткалары
мен, ол, кым, чүү, шупту, кым-бир	чүвелер
ындыг, кандыг, кандыг-бир, бир-ле	ылгавыр демдек
ында, кайда, оон	туруш
ынаар, кайнаар	угланыышкын
ынчан, кажан, кажан-бир	үе
чүге	чылдагаан
ынча, чеже, каш, элээн	сан-түң
ол хире, кайы хире	хемчээл

341. Хөй сектер орунга турза чогуур ат оруннарын салып номчуңар. Ук ат оруннары чүнү айтып турарын айтыңар. Үстүнде таблицаны ажыглап, онаалганы күүседиңер.

1. Чоон үннүг эр кижин өгге кирип келгеш, чугааланы берген. ... коолаан хем даажы дег өткүр үнүнден элээн уйгу апкан уруглар дораан оттуп, бир уг-биле тура халышкан. ... карактарынын хере көрүп кээрге, улуг-шыырак, бежен хар үезин эр кижин боттарынынче үзейтир кайгап алгаш турган. (Ч. Ч.) 2. Чайгы хүн бодунуң херелдерин харам чогу-биле саарып турган. хөлегеге безин дыка дунааргай. үеде хем кыдыынга баарга, магалыгла. (Е. Т.) 3. Орук дургаар пат-ла турупкан дайынчылар ыт-ташпааннар. Олар ... элээн үр чорааннар. (Е. Т.) 4. Акызы элээн хөй далган хапка суга бээрге: - ... хөй далганны чоор бис — деп, дуңмазы чугаалаан. (Ш. С.)

Бердинген сөстөр: *ынчалдыр, ол, ынча, оон, ындыг, ынчан.*

Ат орну аттыг чугаа кезектерин болгаш кылыг сөзүн солуп чоруур болганда, ол ук чугаа кезектеринин домакта хүлээлгелерин күүседип, янзы-бүрү кезигүннер болуп чоруур. Чижээ: Ол (кым?) дуңмазы-биле ойнап олур. Уруг ону (кымны?) кыйгырыпты. Хектер ында-мында (кайда?) ун алчын эдип турлар. Саяна ындыг (кандыг?) даштарны хем кыдыындан чыып алган.



342. Домактарны номчааш, дүжүрүп бжиңер. Ат оруннарын айтыңар. Олар чүнү солуп, айтып турарыл? Ат оруннары кандыг айтырылгарга харыылап, домакта кандыг кезигүн болуп турарын шыйып демдеглеңер.

1. Аңчылар азы катчылар ынча хөй одаглар ужутпас, чаңгыс одаглыг боор. (Ш.С.) 2. Аңгырлар чазын чүгле иелээн келзе-даа, чайын өөрлежи бээр болгайлар. Сайлык-биле бис мынчаар бодап турган бис. (Ч.К.) 3. Бир-ле көөрүмге, Оля шаараш мыйыстарлыг улуг бора чарызы*-биле бедик хавак кырынче үне халыда берген. Бисче азарганчыг чиңге үнү-биле кускуннаан тур. (М.Э.) 4. Улегер домактар болгаш чечен сөстөр салгалдан салгал дамчып келген, чоннуң мерген угаанын көргүскен чогаалдар-дыр. Олар кайгамчык байлак, уран-чечен, чараш дылдыг, хевир-тургузуглуг, онзагай утка-бодалдыг. (Өөредилге номундан)

чары — мунар иви

Ат оруннары илередир утказының аайы-биле дараазында бөлүктөргө чарлыр:



— **Арынның** ат оруннары: *мен, сен, ол, бис, силер, олар*.

— **Айтырыгның** ат оруннары: *кым, чүц, кандыг, кайы, каш, чеже, кажан, кайы хире, чүге, канчаар*.

— **Айтылганың** ат оруннары: *бо, ол, дуу, ынча, мындыг, ук, демги, ол хире*.

— **Тодаргай** ат оруннары: *бүцү, шупту, дооза, дөгере, хамык, бот, бүрү, кым-даа, кайы-даа, чүц-даа*.

— **Тодаргай эвес** ат оруннары: *бир, бир-ле, кым-бир, кандыг-бир, кайы-бир, чамдык, элээн каш*.

343. Сөзүглелде карартыр парлаан ат оруннарын бөлүктөргө чарып ушта бижинер.

Байлаң-оол чайны өттүр Эзирни өөредип келген. **Ооң** бажыңында ытты канчап чугаа билир кылдыр өөредириниң дугайында номнар эңдерилген. Чамдык хүннерде ол **боду** эникти өөреткеш туруптар.

Бир-ле хүн Байлаң-оол Эзирни чедип алгаш, алаак кирген. **Ону** өөредири ол.

Олар Чыргакы хемниң эриинге келген. Ийи-үш хонукта ак чаъстап турган болгаш, улгадып чыдар. Ынчалза-даа **ол** коргунчуг эвес.

Эзир ооң мурнунда **ол хире** хемни көрүп-даа көрбээн. Ол **бир** кезек ыңай-бээр шыпыраңнадыр көргүлээн. **Ында** коргар хевир черле чок. Харын-даа хемниң **ол** чарыында сайда өрү-куду чемнеп халып турган сайлыкче кайгагылаар... (Х.Ойдан-оол)

344. Домактарны номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

1. Кайгал Көк-Дамба ынчаар-ла мал-маганныг, эттиг-хептиг, эмге-тикчок эш-өөрлүг, өөрүшкү-маңнайлыг чурттап чораан. (З.Б.) 2. Дарта аалдың хамык улузу дооза чыскаалче чоруптар. Олар Чадаанага баргаш, мөге хүрежи, аът чарыжы көөр, а мен ... деп бодап кээримге, дагда аъттарже чадаг-даа болза халыкса-ам келир. (З.Б.) 3. Бо суурнуң үстүндө доңмас кара суг бар чер. (С.Там.) 4. Кара чаңгыс хааржак сереңгимни дем одаг-ланган черимде чоон пөштүң уру* адаанда оңгарда түр када салып каанымны бодай каапкаш, бүгү бодум чым-сырт кылынган. (С.Там.) 5. Ол бодунуң ажыл-амыдыралын чолаачы болур кылдыр анай кара чажындан-на шиитпирлээн. (В.С.) 6. Бир-ле кижидалашкаш, хамык чүвезин уттуп каапкан-дыр дээрзин от кыпсып орган Самбууевичиге чугааладым. (М.Э.) 7. Ук теманы чогаалчылар Ш.Суваң “Хүн-Херелден аалчылар”, Н.Куулар “Танаа-Херелдиң чуртундан” деп чогаалдарынга уламчылаан. (Өөредилге номундан)

● 1. Домактарда ат оруннарын айтыңар. Олар кандыг чугаа кезээн солуп турарыл? 2. Ук ат оруннары кандыг бөлүккө хамааржырыл? Оларны бөлүк аайы-биле ушта бижирер. 3. Домактарда *кара* деп сөстүн ажыглалын хайгаараңар. Мында кандыг утканы илередип турарыл?

уру – ыяштың унунда достак чер

345. “Тыва-орус словарьны” ажыглап тургаш, бердинген домактарны орус дылче очулдургаш, ук дылда ат оруннары кандыг чугаа кезектерин солуп чоруурун хайгаараңар.

1. Мындыг чараш ыр дыңнаваан мен. 2. Бир-ле черде өшкү мааңайнып алгырган. (Т.К.). 3. Бис шупту волейбол маргылда-азынга киржир күзелдиг бис. 4. Ачам сыырткышты мынча-ар ажыглаар деп тайылбырлап берген. 5. Ынча хөй ном чаңгыс сумкаже сыңа бээр бе?

😊 **346.** Дараазында бөлүк сөстөр аразындан ат оруннарын номчуңар. Ат оруннары кирген одуругларда утказы-биле ылгалып турар артык ат оруннарын айтыңар. Чүгө артык деп санап турарыңарны бадыткаңар.

Бедүүн, улуг, мындыг, чаагай;
Хөл, сен, довурак, агаар;
Кажан-бир, бис, силер, олар;
Ол, бо, дуу, бир-ле.

§ 36. Арынның ат оруннары

347. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөш, ат оруннары кандыг утка-ларны илередип турарын тодарадыңар.



мен



ол



бис

348. Чуруктарны көргөш, арынның ат оруннары чүнү илередип турарын тодарадыңар.



бис

силер

олар



Чугааның киржикчилерин айтыр ат оруннарын **арынның ат оруннары** дээр.

мен — чугаалап турар кижиге боду;

сен — чугааны дыңнап турар кижиге;

ол — чугаада ады үнүп турар кижиге азы чүвөгө;

бис — чугаалап турар кижиге болгаш ооң өөрүгө;

силер — чугааны дыңнап турар кижиге болгаш ооң өөрүгө;

олар — чугаада ады үнүп турар кижилерге азы чүвөлөгө.

349. Шаңгыр-оол Суваңның “Хүн-Херелден аалчылар” деп тоожуундан үзүндүдө кандыг ат оруннары таваржып турарыл? Оларны автор чүгө ажыглап турарыл? Олар кандыг уткаларны дамчыдарыл?

Оолдун бодалын билип: «База катап чедип кээр бис» — деп, Каа «чугаалаан». Сылдыстың билээнде компьютерни Бии чедип алгаш: «Бистиң дугайывыста эштериңге чугаалаар сен. Сен ышкаш бичии өңүктөривис хөй болза, улуг кижилер-биле база дүргөн харылзайып алыр бис — деп чугаалаан. — Бис база ка-

тап келиривиске, эштерин эдертип алгаш, ужуражып кээр сен. Оларны олуртуп алгаш, Черни дескиндир ужудуп, ону оолдар, уругларга көргүзөр бис». «Эштерим эдертип алгаш, келир мен» – деп, Сылдыс азаан. «Эр хей, Сылдыс – дээш, Каа оолдуң бажын суйбаан. – Черде эң дидим оол сен-дир сен. Бистен кортпадың. Сен эвес болзуңза, Черни та чүү хире үр долганып, дескинип кээр бис ыйнаан».

Арынның ат оруннары *кым? кымнар? чүц? чүлер?* болгаш өске доора падежтерниң айтырыгларынга харыылап турар. Ынчангаш олар саннарга болгаш падежтерге өскерлир.



350. Таблицаны кичээнгейлиг көргөш, чаңгыстың санында болгаш хөйнүң санында ат оруннарының падежтерге өскерлирин деңнеңер. Кайы ат оруннарының тургузуу өскерилген-дир?

Падежтер	Чаңгыстың саны			Хөйнүң саны		
	мен	сен	ол	бис	силер	олар
А.п.	мен	сен	ол	бис	силер	олар
Х.п.	мээң	сээң	ооң	бистиң	силерниң	оларның
Б.п.	меңээ	сеңээ	аңаа	биске	силерге	оларга
О.п.	мени	сени	ону	бисти	силерни	оларны
Т.п.	менде	сенде	ында	бисте	силерде	оларда
Ү.п.	менден	сенден	оон	бистен	силерден	олардан
У.п.	менче	сенче	олче	бисче	силерже	оларже

351. Номчуңар. Аринның ат оруннарын тыпкаш, оларның эге хевирин тодарадыңар. Олар кандыг айтырыгларга харыылап турарыл?

... «Бистен кортпа» дээнин Сылдыс билип каан. «Бир эвес бак сагыштыг келген болза, мээң-биле чугаалажып турбастар – деп бодааш, ол оожургап эгелээн. – Мээң-биле харылзажыр бо-дап турар-дырлар. Кымнар ирги?» Ол-ла дораан «Бисти көрүк-сээр болзуңза, чоокшулай берээли» дээнин оол билип каан. Бир-ле кижиниң чугаазы бодал бооп билдиниң, боду база бодал-биле харыылап турарын Сылдыс ам кээп өскерген. Ооң бодалын ба-дыткаан чүве дег, «тавак» чайгангылаан. Сылдыс ам мырыңай

дидимнели берген. «Тавак» иштинде кижилер, азы та кымнар, мээң-биле бодалдар дамчыштыр чугаалажып турар чоор деп, ол бодаан. (Ш. Суваңныы-биле)

352. Номчуңар. Арынның ат оруннарын тыпкаш, олар сөзүглелде кандыг чугаа кезээн солуп турарын хайгаараңар. Ук ат оруннары кандыг падежтерниң айтырыгларыңа харыылап турарын тодарадыңар.

Улустуң аас чогаалын чыыр экспедицияның кежигүннери бистерге хоочун тоол ыдыкчызы Бичен хөй янзы тоолдарны каш хүн улаштыр ыдып берген. Ол хүндүс ында-хаая бичии үзүктелип, дыштанып алыр. Ынчангаш бис ооң солун тыва тоолдарын ийи неделя дургузунда дыңнап келдивис... Ол бодунуң ыткан тоолдарыңа черле будалып, чазыг кылып көрбээн. Ол дээрге тоолчунуң улустуң аас чогаалыңа кайгамчык ынаан, аңаа бердингенин тодаргай херечилеп турар. Ол улуг, биче хемчээлдиг, амыдыралга болгаш маадырлыг чоруктарга хамаарышкан, бежен хире тоолду билир болган. Бичен бодунуң ыдып турган тоолдарын адазындан дыңнап алгылаан болгаш оларны ол хевээр утпаан. (М. Хадаханэнии-биле)

353. Хөй сектер орнунга ол болгаш олар деп ат оруннарын турза чогуур падеж хевиринче кирип, дүжүрүп бижирер. Ук ат оруннары чүнү айтып турарын айтыңар.

Ийи адыг оолдары арга иштинге селгүүстеп чорааннар. ... черден амданнынг дазылдарны казып чий каап, чигирзиг честеккат амданнанып соруп чорааннар. ... оруунга чараа-чечен-даа журашкан. Адыг оолдары ...-биле ойнаар бодааннар, ынчалза-даа ... чидиг теннери ... кадай бээр, аарышкылыы кончуг болган. ... ынчалдыр ойнап чорааш, хем кыдыынга чедип келгеннер. Ол хемчигеш шору калбак, ... авазы безин ажа халып шыдавас хире болган. (В. Бианкинии-биле)



Арынның ат оруннары домакка кол сөс болгаш немелде болуп чоруур. Чижээ: Ол (к ы м?) шүлүктөрүни школаның хана солунунга парлап бижээн. Оларны (ч ү л е р н и?) өөреникчилер сонуургап номчааннар.

354. Номчуңар. Ат оруннарын тышкаш, оларже айтырыглардан салыңар. Ук ат оруннары домакта кандыг кежигүн болуп турарын то- дарадыңар. Бодалыңарны бадыткап чугаалаңар.



Пирофилитти даштындан көөрге, сарыгзымаар өңнүг даш бүдүмел болур. Ооң чамдык хевирлерин агальматолит деп адап турар⁴. Ол грек сөстен укталган⁴. Тыва даш чонукчулары оон ке- дергей чараш чүүлдерни чонуп, ону “чонар-даш” деп адай берген.

Пирофилит — улус ажыл-агыйыңга база-ла чугула үнелиг чиг эт. Оон тудуг материалдары болбаазырадып, электротехникага, суй-белектер кылырыңга калбаа-биле ажыглап турар. *(В. Гречищеваны-биле)*



355. Дараазында чуруктарны көргөш, чүве аттарын адааш, олар- ны кандыг ат орну-биле солуп болурун чугаалаңар. Чуруктарга дая- нып, ук ат орнун орус дылче очулдуруңар. Орус дылдың кандыг ат оруннары-биле очулдуруп болурул? Олар кандыг грамматиктиг дем- дектерни илередип турарыл?





356. Дараазында ат оруннарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык ат оруннарын айтыңар. Оларны чүге ылгап турарыңарны бадыткаңар.

Бис, силер, олар, шупту;
 Ында, сенде, менде, бисте;
 Силерни, бисти, сээң, мени;
 Мен, олар, силер, бис.



357. Тывызыкларны тыпкаш, оларны харызы-биле катай дүжүрүп бжиңер. Олар утказының аайы-биле кандыг бөлүккө хамааржып турарыл?

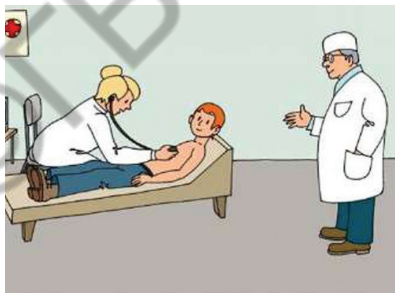
Бирде сен бар,
 Бирде мен баайн. (*Буттар*)
 Менден биче
 Мени мегеледи,
 Сенден биче
 Сени мегеледи. (*Дүш*)



358. Арынның ат оруннарын ажыглап, өг-бүлөңер дугайында кыска чогаадыгдан бжиңер

§ 37. Айтырыгның ат оруннары

359. Дараазында айтырыгларны номчааш, мындыг хевирлиг айтырыгларны каяа баарга, салып болурун сактып чугаалаңар. Ук айтырыгларда карартыр парлаан ат оруннарын кандыг бөлүккө хамаарыштырарыл?



Адыңны кым дээр? Фамилияң кым?
 Каш харлыг сен?
 Кайда өөренип турар сен?
 Кашкы класста?
 Кайда чурттап турар сен?

Янзы-бүрү айтырыгларның утказын илередир ат оруннарын **айтырыгның ат оруннары** дээр. Чижээ: *Кым бөгүн беленил?* — *кым* деп ат орну кижилерниң дугайында айтырыгны илередип турар. *Каш кичээлдиг сен?* — *каш* деп ат орну чүвениң түңүнүң дугайында айтырыг илередип турар.



360. Бердинген таблицаны көргөш, айтырыгның ат оруннары кандыг уткаларны илередип турарын хайгаарап, түңнелден үндүрүңер. Чижектерде киирген айтырыгларга харыылаңар.

Айтырыгның ат оруннары	Илередир утказы	Чижектери
кым, кымнар	Кижилерниң хуу болгаш ниити аттарын айтырар ат оруннары	<i>Кым бөгүн чечек суггарарыл?</i>
чүү, чүлер	Чүвелер аттарын айтырар ат оруннары	<i>Дагда чүлер озттан чорлар?</i>
кандыг, кайы, кайызы, кашкы, чежеги	Чүвениң ылгавыр демдээнге хамаарыштыр хереглээр ат оруннары	<i>Кандыг үңүштерни ине биңүлүг дээрил?</i>
каш, чеже	Чүвениң сан-түңүн айтырар ат оруннары	<i>Дыштанылга үезинде каш ном номчудуңар?</i>
кайы хире, чүү хире	Чүвениң хире-шаан, хемчээлин айтырар ат оруннары	<i>Төрээн чериңер дугайын кайы хире билир силер?</i>
кайда, каяа, кайнаар, кайыын	Кылдыныгның туружун айтырар ат оруннары	<i>Азияның төвү кайда турарыл?</i>
кажан	Кылдыныгның үезин айтырар ат оруннары	<i>Кажан Наадым болурул?</i>
чүге	Кылдыныгның чылдагаанын айтырар ат оруннары	<i>Чүге бок октап болбазыл?</i>

361. Сөзүглелдерни номчааш, ында кирген айтырыгның ат оруннары кандыг уткаларны илередип турарын тодарадыңар.

1. Улуг кижии менден сүме айтырып чоруур боорга, эрзиим хайны бержикпе аан, мен мынча дей кааптым:

– Маңаа одагланып канчаар ону – ам-даа эрте ышкажыл. Чоруп олулар ол-ла. Чаашкын кайыл ынчаш, чүве-даа көзүлбес чүвөл? (М. Эрген)

2. – Шериглер эртен эрте кээр дидир сен бе? Ынчаарга бис ам дораан моон чорупсувусса эки ышкажыл. Караңгыда орукту канчап тып аар бис? Халап болган-дыр аа – деп, Демир мунгарап чугаалаарга, Өскүс-оол удур айтырган:

– Кайы углуг чоруур силер? Ажырбас, мен үдөп каар мен. (Ш. Суван)

362. Номчуңар. Хөй сектер орнунга турза чогуур айтырыгның ат оруннарын салып, номчуңар. Олар чүнү илередип турарыл? Сөзүглелде кандыг каттар дугайында чугаа чоруп турарыл?

Бир-ле хүн суму чонунуң хуралы болган. Аңаа кожуун төвүнден келген суртаалчы арат чоннуң мал-маган, кат-чимис аймаан садарын организаастаарын чугаалаан. Чугаазының соонда чоннуң санал-оналынче кирип, кымда чүү барын айтырган. Тумат ашак туруп келгеш, айтырып-ла эгелээн:

— Бирээде, силер анаа мыйыстыг бода малдарны⁶ колдадыр садар болза эки дидиңер. А мээң бода малым шупту дөңгүр, ... кижини боор мен? А черле дөңгүр инектерлиг улус ...? Оон ыңай айтырым — инектер бар-дыр. Оларның карактарын ... чыып алырыл? А киши тайгада болгай, ооң кулаан кайыын, ... чыып алырыл? Бистиң суурувус чанында кызыл-кат дыка хөй, ону канчап көгөртип алырыл? — дээш-ле, хөй-ле айтырыгны оюн-баштаа-биле аай-дедир салып, улус каттыртып хүнзээн чүве. (С. Тановтуу-биле)

Бердинген сөстөр: *канчаарыл, канчап, кайыын, канчаар.*

363. Номчуңар. Сөзүглелдин адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Эргим уруглар!

Ном бүрүзүн кылып үндүреринге чеже кижини ажылдап турарын билер силер бе? Ону кылыр дээш хөй-хөй ажылчыннар,

чогаалчылар, эртемденнер кайы хире күжүн, сагыш салыгышынын киригенин, чеже хире уйгу-дыш чок үени эрттиргенин билир силер бе?

Номнарны саазынга парлаар. Ынчаарга саазынны канчаар кылырын, ол кайы хире нарын чүвөл дээрзин билир силер бе? Номну канчаар өрүп белеткээрин база парлаарын билир силер бе? Чогаалчы кижиниң ажылы кайы хире бергел?

Ном бүрүзү — хөй кижиниң каттышкан ажылының түңнели, ынчангаш ол күш-ажылды үнелеп билир херек! (Н. Крупская)

● 1. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? 2. Авторнун бодалын канчаар хүлээп ап тур силер? 3. Номну чүгө үнелээрил? Бодалыңарны чижектер-биле бадыткап чугаалаңар. 4. Сөзүглелде кирген ат оруннары кандыг утка илередип турарыл?

364. Сөзүглелдерни номчааш, ында кирген айтырыгның ат оруннары чугаа этикединде кандыг уткаларны дамчыдып турарын тодарадыңар.

1. Мээң адымны Сергей айтыра каапты:

— Сээң адың кымыл?

— Өнер-оол.

— Оо! — деп, Артыш-оол мындыг. — Хоорай оолдары шупту орус аттарлыг боор ийик. Сээң адың чүгө тыва болганы ол?

— Хоорайга эвес, кырган-авам сугга төрүттүнген мен. Ооң ынчаар адап кааны ол-дур.

— Ынчаарга сен хоорай кижизи эвес, а кырган-аваң сугнуң кижизи-дир сен — деп, Нурзат түңнеди. (М. Эрген)

2. Кырган-авам хоорайда уруунуң бажыңыга каш хонгаш келген. Мен, кырган-авамны сактып калган кижини, амырап-ла калган мен.

— Кандыг-дыр, авай, хоорайга турарыңга? Кымнарга турдуң? Чүнү көрдүң? Чүнү иштиң-чидиң? — дидим. (Л. Ооржактыы-биле)

3. Школа директорунга ужуражыптар дээш, ооң өрээлиниң эжиин соктааш, кире бердим. Ол кабинетинде чок болган.

Секретарь уругдан айтырдым:

— Башкы кажан кээр ирги? Маңаа манаптайн бе?

4. – Үнүң база шуут читкен, муңгарап олур сен бе, Өнер? Дыка муңгарава, дээр удавас аязы бээр.

– Мындыг коргунчуг чаашкын удавас аязы бээрин канчап билир силер, Самбуевич? (М. Эрген)



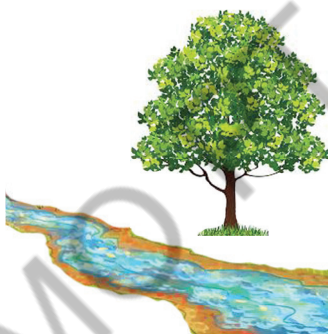
365. Үстүнде бердинген мергежилгениң ном дугайында сөзүглелин номчааш, аңаа даянып, ат оруннарын ажыглап, “Ном — бистиң өңнүүвүс” деп темага кыска чогаадыгдан бижинер.

§ 38. Айтылганың ат оруннары

366. Чуруктарны көргөш, *бо, ол, дуу* деп ат оруннары чүнү илередип турарын тодарадыңар.



бо



ол



дуу



Чүвелерни болгаш ооң ылгавыр демдектерин, сан-түнүн, хемчээлин, кылдыныгларын база ооң ылгавыр демдээн айтыр ат оруннарын **айтылганың ат оруннары** дээр. Чижээ: *Бо хөл-даа, бо аян-чорукчулар турлаа-даа, бугу хем-даа — шупту Азас апарган. (Л.Ч.) Ол ынчаар дамчып чедип келген.*

367. Сөзүглелде кирген ат оруннарын айтыңар. Оларның иштинден айтылганың ат оруннарын тыпкаш, олар кандыг утка илередип турарын тодарадыңар.

Оглум-биле бистиң мурнувуста, тарымал ыяштар аразында, ийи бичии кушкаштар бир-ле чүве чидирипкензиг, ыңай-бээр хонгулай аарак ушкулай-дыр. Доржу доктаай аарак: “Көр даан,

кырган-авай, бо куштар чүглерин чидирипкен дилеп чорууру олдур. Тып берээлем”.

Шынап-ла, аңаа бичии тургаш, улаштыр базып чоруп ор бис. Турган черивистен каш базым хире черде, тоглап дүшкен чүглер ында-мында тарай берген болду. Доржу ийи-үш чүглерни чыйы тудуп алгаш, демги черинге чеде бээрге, кушкаштар чүглерин дилеп чорупкан болган. “Ам ажырбас, оглум, бистиң соовустан келгеш, тып аар” — дидим. (З. Намзырай)

368. Таблицаны көргөш, айтылганың ат оруннары кандыг утка-ларны илередип турарын хайгаарап, түннелден үндүрүңер.

Айтылганың ат оруннары	Илередир утказы	Чижектери
<i>ол, бо, дуу, ук, демги</i>	Чүвелерни айтырда ажыглаар ат оруннары	<i>Ол ыяшты суггарыңар.</i>
<i>ындыг, мындыг</i>	Чүвениң ылгавыр демдээн айтыр ат оруннары	<i>Мындыг солун ном садып алдым, көр даан.</i>
<i>мынча, ынча</i>	Чүвениң сан-түңүн айтыр ат оруннары	<i>Мынча хөй саазынны чүге хей шокарлап каапканы ол?</i>
<i>ол хире, бо хире</i>	Чүвениң хире-шаан, хемчээлин айтыр ат оруннары	<i>Ол хире чараш бойдустуг төрөөн черин камнаар, кадагалаар болза эки.</i>
<i>мынчаар, ынчаар, болаар, олаар</i>	Кылдыныгларны айтыр ат оруннары	<i>Ногаа аймаан мынчаар тарыыр, суггарар.</i>
<i>ынчан, мынчан, мындаа</i>	Кылдыныгның үезин айтыр ат оруннары	<i>Ынчан эштерим херим шитинге хоккейлеп турган.</i>
<i>ынчалдыр, мынчалдыр</i>	Кылдыныгның ылгавыр демдээн айтыр ат оруннары	<i>Чогаадыг бижиирде, мынчалдыр белеткенир.</i>

369. Сөзүглелде ат оруннарын тыпкаш, оларже айтырыгларны салып, бөлүктөп ушта бжиңер.

Күжүгеннер ажылын доозуп алырга, ам база дузалажып кириптим. Херектиң ужурун билип апкан болгаш, бо удаада

чашпанны чүглө сарааттар чанынга чедирип берип турдум. Сарааттарны күжүгеннер боттары салып турдулар. Бо кижги бистиң дайзынывыс эвес, биске дуза кадып турар-дыр деп билгеннер боор, күжүгеннер менден кортпас апардылар. Ол хүн күжүгеннер-биле кады кежээге дээр ажылдаан мен. Чанып ора көөрүмге, ой, чик санай хамык күжүгеннер шупту ынчаар ажылдап турганнар болду. Чер болганда ногаан сарааттар. (К.-Э. Кудажы)



370. Ат оруннарының падежтерге өскерлирин кичээнгейлиг хайгаараңар. Кандыг түңнел үндүрүп болурул?

А.п.	ол	бо
Х.п.	ооң	мооң
Б.п.	аңаа	маңаа
О.п.	ону	мону
Т.п.	ында	мында
Ү.п.	оон	моон
У.п.	олче	боже

371. Номчааш, адаанда айтырыгларга харыылаңар.

Матвей эжиниң арнынче көргөш, хүлүмзүрүп чугаалаан:

— Сеңээ белек эккелдим. Мен сеңээ ыяап-ла тыпкаш, чеди-пер мен деп аазаан мен. Ам бо-дур.

Кедергей чараш, чаптанчыг ыт оглу. Бөрү дег көк, кулактары сүвүр-сүвүр. Ам ол чаш.

— Улуу-биле четтирдим, Михаил Иванович! Ыт дээрге кижиниң бир дугаар шынчы өңнүү-дүр.

— Мооң иези кончуг аңчы ыт. Ол улуг чаагай-даа. Ооң чүгүрүүн шуут кижги кайгаар. Мону чүглө эки өөредип алыр херек.

— Мооң ады бар бе, Михаил Иванович?

— Чок. Ону Эзир деп адап алыңар. Чараш ат-тыр. (Х. Ойдан-оолдуу-биле)

1. Сөзүглелде арынның болгаш айтылганың ат оруннарын тыпкаш, оларның ылгалын айтыңар. **2.** Айтылганың ат оруннарының эге хевирин тодарадыңар.



372. Домактарда кирген ат оруннарынче айтырыглардан салгаш, оларны скобкалар иштинче киирип, домактарны дүжүрүп бжиңер.

1. Ол кижии моон хемче базып кире бергеш, ок-чемзекти болгаш өске-даа садып алган чүүлдерин мээң Бедик-Карамга артып алгаш, чамдык черге чедип, чамдык черге мунуп чорааш, маңаа чедип кээр. (С. Т.) 2. Байырда ыт чок. Ол иштинде мынчаар боданып турган: “Хлеб дээш школа чыскаалының мурнунче мени үндүрүп, албан тургузар. Өөрүм оолдар мени ынчан кыжырып каттыржырлар”. (М. Д.) 3. Бо үгүлөр канчаар-даа эдер дээр чүве. Уруг ыглаарын, хава ыт ээерин ол хевээр өттүнер, харын-даа чамдыкта чугааланы-даа берген ышкаш боор. (Е. Т.)

373. Хөй сектер орнунга турза чогуур ат оруннарын салып, номчуңар.

Идиктеримче шоолуг сагыш салбас кижии болгай мен, ынчангаш чамдыкта арай хирлиг чоргулаар мен. Ам көрүп турарымга ботинкаларым дээрге, шуут кылаңнаар чүве! Ачам хуралсуглаага баарда идиктерин ... аштап алыр кижии. «Элдептиин: кым ... хирлиг идиктеримни аштап берип турганы ол чоор?»

Кайгаар кижии мен: кижиниң ... кичээнгей сала бергенин Самбууевич черле соора көрбөс кижии:

— Ботинкаларыңны аажок сонургап тур сен бе, Өнер? Дем ... чечек чулба дивейик мен бе, ... ажыктыг чүве-дир, көрдүң бе! ... оът-сигеннерниң, чечек-чимистерниң ... идиини аштап бергени ол-дур.

Ам билип каапкан мен: бо чулуктуг-шалыңныг, терең оът-сигенге кылаштаарга, идик ... ашталы бээр чүве-дир деп.
(М. Эрген)

Бердинген сөстөр: сени, мынчалдыр, ол, мээң, мындыг, кайнаар-даа, сээң, мынчаар.

374. Номчуңар. Адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Эртенгиниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда, кезээн дөрт шагда ажытпас алдын-шокар аптаралыг, Доктагана кадай

чораан чүвең иргин. Бир эртен-не эң улуг оглу кирип келирге, авазы алдын-шокар аптаразын ажыткан, алдын чаагай ча, согунну ужулгаш чөлеп каан турган-дыр эвеспе.

Оглу:

— Мындыг чараш, мындыг чаагай ча, согунну бистерниң кайывыска бээр сен, авай? — деп айтырган.

Авазы олургаш:

— Эң-не эртемниг оглумга бээр мен, эртемиң чүл, чугаала — деп-тир. (*Тыва тоолдан*)

● 1. Кайы тоолдан үзүндү-дүр? Ында эң-не эртемниг оол дээрге кайызы ийик? Чүгө? 2. Улуг оглунуң авазыңга айтырыыңда кандыг ат оруннары киргенил? Кандыг чугаа кезектерин солуп, чүнү илередиң турарыл?

375. Хөй сектер орнунга турза чогуур айтылганың ат оруннарын салып, номчуңар. Ук ат оруннары чүнү айтып турарын тодарадыңар.

НАЗЫН ДИЛЭЭР УЖУР

Торгалыгның Кара-Туруг кавызыңга чурттап чораан Доңгак Дүгүр кырганның назынын эң чоок дөргүл-төрели айтырып барган. Четкен улус ... таварылгада бүгү-ле сагыыр ужурлуг чүүлдерни сагып, ак кадаан тудуп, арбайының далганын баштады эът-чемниң эң-не чиштиг, чымчаан аппарып салганнар. ... ажы-төлү, дөргүл-төрели хары угда чыгып кээрге, чүвениң ужурун билбээн кырган мырыңай кайгап-харап:

— Чүнүң ужун өдек сыңмас аът-хөлдүг, өг сыңмас ажы-төлдүг болу бердим? — деп айтырган.

... Чолдак-Аңчының чээни, келгеннерниң эң улуу, ора:

— Чээ, даай. Сен-даа сезен артты ажып, сезен бирже кирген болгай сен. Бистиң келген байгы-ла чорук-херээвис аймак-төреливис, аал-оранывыстың улуг өгбези сээң назының дилеп келгенивис болур чүве. ... чаңчыл сагып, ал-боттарывыс, ажы-төлүвүс эдертип алган келдивис.

Чолдак-Аңчының дөргүл-төрелиниң күзели-даа ... бүткен. Хоочун аңчы тозан харның соонда безин үш харны чурттаан.

(*Ч. Чапты-биле*)

Бердинген сөстөр: *ынча хөй, ынчалдыр, мындыг, ынчаар, ындыг, ынчан.*

376. Сөзүглелди номчааш, адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Кандыг-даа мергежилдиң кижизи болза бойдуска ынак болур ужурлуг. Сээң аңаа ынакшылың амыдыралыңга-даа, ажыл-ижиңге-даа чүгле дузалаар.

Бир эвес эзим-арганың чаражын сен ёзулуг угаап билир болзунца, ол сеңээ ылап-ла өөрүшкүнү, сеткил-хөөннүң көдүрлүүшкүнүн шаңнаар.

Бойдушту херексевес кижилер хензиг-даа боданмайн, ногаан арганы кезип үрегдеп тургаш, олап орукту кылып каар. А аңаа ынак кижичара арганы хевээр арттыргаш, орукту канчаар кылып болурун бодап тып алыр. Ол эң чугула! (Ю. Дмитриев)

1. Бойдушту чүге камгалап кадагалаарыл? **2.** Автор чүнү чугула деп санап турарыл? Силерниң бодалыңар-биле чүү чугула болуп турарыл? Харыыңарны бадыткап чугаалаңар. **3.** Сөзүглелде ат оруннарынче айтырыглардан салып, олар домакта кандыг кижигүн болуп турарын тодарадыңар.



377. Үстүнде бердинген мергежилгениң сөзүглелин номчааш, аңаа даянып, айтылганың ат оруннарын ажыглап, “Бойдушту камнаалыңар!” деп кыска чогаадыгдан бжиңер.



378. Дараазында ат оруннарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык ат оруннарын айтыңар. Оларны чүге ылгап турарыңарны бадыткаңар.

Кандыг, силер, олар, шупту;

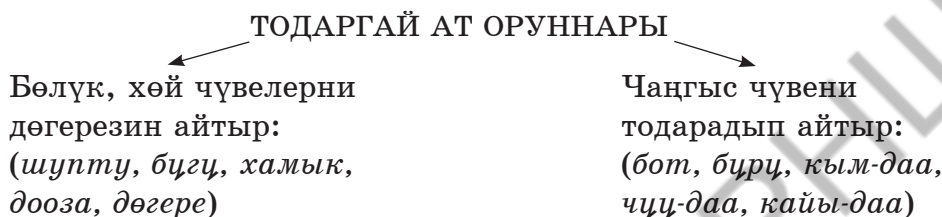
Ында, сээң, менде, бисте;

Ындыг, кандыг, ынчалдыр, мындыг;

Маңаа, ук, мынча, мынаар.

§ 39. Тодаргай ат оруннары

379. Схеманы кичээнгейлиг көргөш, тодаргай ат оруннары кандыг уткаларны ылгап айтып турарын чугаалаңар, түңнелден үндүрүңөр.



Бөлүк, хөй чүвөлөрни азы чаңгыс чүвени тодарадып айтыр ат оруннарын **тодаргай ат оруннары** дээр. Чи жээ: *шупту, бцгц, хамык, дооза, дөгөре, бот, бцрц, кым-даа, ццц-даа, кажан-даа.*

380. Таблицаны кичээнгейлиг көргөш, тодаргай ат оруннары кандыг уткаларны ылгап айтып турарын чугаалаңар.

Тодаргай ат оруннары	Илередир утказы	Чижектери
<i>шупту, бцгц, хамык, дооза, дөгөре</i>	Чаңгыс аай чүвөлөрни дөгөрезин хаара тутканын илередир ат оруннары	<i>Шупту сандайларга олурупкан.</i>
<i>бот (бодум, бодуң, боду, боттарывыс боттарыңар, боттары)</i>	Кылдыныгны кымның-даа дузазы чокка күүседирин көргүзүп айтыр ат орну	<i>Оол боду балыктап билир болган.</i>
<i>бцрц, кым-даа, ццц-даа</i>	Чаңгыс аай чүвөлөрни тус-тузунда аңгылап, ылгап айтыр ат оруннары	<i>Омакка кым-даа шаптыктаваан.</i>

381. Сөзүглелди номчааш, ында кандыг тодаргай ат оруннары барын тодарадыңар. Сөзүглелде ол диалог чугааны ат оруннарын ажыглап тургаш, улаштыр чогаадып тургузуңар.

Улус хөөрөшкөн, бир кижичи бир-ле солун чүвени чугаалаан олурган.

- Марат Агбанович! — деп-ле, Лена капитанны кый дээн.
- Ийе, Лена, дыңнап олур мен — деп, капитан чемненмишаан, олур харыылаан.

– Хамык-ла пароходтар шупту аттарлыг боор-дур. «Аврора», «Варяг», «Ленин» аттыг атомоход, «Гагарин», «Космодемьянская», «Матросов» суг-суг дигилээш...

– Ындыг-ындыг, Лена, чугаала-ла, солун-дур – деп, капитан сонуургап олурган.

– Силерниң бо пароходуңарның ады чүге чок чүве боор?

– Харын аан, уруглар. Кым-даа ат бербээн, чүгле дугаарлыг-ла болгай – деп, капитан буруузунган байдалдыг харыылаан.
(Л. Чадамба)

382. 190-гы арында таблицада айыткан ат оруннары-биле домактардан чогаадыңар. Ат оруннары кандыг утка илередиш турарын хайгаараңар.


Бирчү деп ат орну чааскаан ажыглаттынмас, үргүлчү хамаарышкан сөзүнүң соонга хамаарылга кожумактыг чоруур. Чижээ: *кижи бирчүзү, эмчи бирчүзү, куш бирчүзү, таныы бирчүзү, школа бирчүзү.*



383. Ат оруннарынче айтырыглардан салып, дүжүрүп бижичер. Ат оруннарының кырынга бөлүүн айтып, чанынга скобка иштинге айтырыын бижичер.

1. Бо ужуру билдинмес сүртенчиг араатаннар ам мырыңай кедээвисте база, үстүвүсте база кускуннажы бердилер... Мен кажан-даа мындыг коргунчуг алгылар дыңнап көрбээн мен. (М.Э.)

2. Зоя Намзырай ие-шүлүкчү болганда, ооң ава дугайында шүлүктери чүгле төрээн иезинге эвес, а өске бүгү иелерге база хамааржыр. Шүлүк бүрүзүндөн ава бүрүзү, төл бүрүзү бодун танып каар. (З.Ш.) 3. Менди-чаагай, дуңмаларым, силерни кажан-даа утпас мен! – деп, Өскүс-оол байырлашкаш, караңгы ховуже чиде берген. (Ш.С.)

 **384.** Дараазында ат оруннарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык ат оруннарын айтыңар. Оларны чүге ылгап турарыңарны бадыткаңар.

Олар, бис, силер, шупту;

Менде, бодунда, дөгerezинде;

Кандыг, кым-даа, ынчалдыр, мындыг;

Бисте, силерде, боду, ында.

385. Үлегер домактарны номчааш, оларның утказын канчаар биллип турарыңарны чугаалаңар. Ында ат оруннарын айтып, оларның кандыг падеж хевиринде турарын чугаалаңар.

Бодунну богдага дөмейлеве,
Эжиңни эникке дөмейлеве.

Болбас тенек бодун мактаар.

386. Бердинген домакты номчааш, Монгуш Эргептиң бо бодалында чөпшээрержир азы чөпшээрешпезиңерни бадыткап, чугаалаңар.

Кижиге бодунуң күзелин чедип алырда, ооң күжениишкинниг чүткүлү база ажылы негеттинер.

§ 40. Тодаргай эвес ат оруннары

387. Схеманы кичээнгейлиг көргөш, чамдык тодаргай эвес ат оруннарының тургустунар аргазында айтырыгыңың ат оруннары болгаш *бир* деп сөстүң ажыглалын сайгарып чугаалаңар.

кым
чүү
кандыг + бир
кайы
кажан



Чүвөлөргө, оларның ылгавыр демдектерин болгаш сантүңүн тодаргай эвес айтыр ат оруннарын **тодаргай эвес ат оруннары** дээр. Чи жээ: *кым-бир, кайы-бир, кажан-бир, бир-ле, чамдык, каш, элээн.*

388. Номчуңар. Сөзүглелде кирген ат оруннарын бөлүктөр аайыбиле айтып тодарадыңар. Оларның аразындан тодаргай эвес ат оруннарын айтыңар. Олар кандыг уткаларны илередип турарыл?

— Көк-Чыраага барып ойнаар-дыр — деп, санал киирдим.

— Шын-дыр. Аңаа канчаар-даа ойнап болур — деп, Бады деткиди.

Аяңмааже көрдүм. Ол чуга эриннерин так кылдыр ызырышкан, аккыр арнында кандыг-даа илередишкин чок тур оң. Мээң саналымга бүзүревейн турары илдең. Шынап-ла, Көк-Чыраага оюн баштайгы хүнде-ле “буураашкындан” эгелээн. Чартык хүн дургузунда кым кымны-даа тыппаан. Ооң ындыг болуру чөп. Он шаа бичии оолдарны ол улуг алаак та кайнаар, кандыг булуңнарынче тарадыр чажыпкан. Чамдыктары каттап, чиирбейлеп, өскелери аң-мең истеп, сүрүп чоруй бардылар ыйнаан. (К.Маснык-оолдуу-биле)

389. Таблицаны кичээнгейлиг номчааш, тодаргай эвес ат оруннары кандыг уткаларны ылгап айтып турарын чугаалаңар.

Тодаргай эвес ат оруннары	Илередир утказы	Чижектери
<i>бир, бир-ле, кым-бир, кайы-бир, кайызы-бир</i>	Чүвөлөрни тодаргай эвес айтыр ат оруннары	<i>Бир-ле кижиниң ыды дыңналган.</i>
<i>чамдык, каш, элээн</i>	Чүвөлөрниң сан-түңүн тодаргай эвес айтыр ат оруннары	<i>Каш кижини хана солунунга чурук чуруур, чамдык улус шүлүктөр бижиир.</i>
<i>кажан-бир, бирде, чамдыкта</i>	Кылдыныгының үезин тодаргай эвес айтыр ат оруннары	<i>Кажан-бир бо билиглер сеңээ ажыктыг болур.</i>

390. Домактарда тодаргай эвес ат оруннарын тыпкаш, оларның илередир уткаларын тодарадыңар.

1. Тывавыс, Кызылывыс — найыралдың, эртем-билигиниң өө³. Кым-даа миннип бодап кээрге, Тываның кайы-даа булуңунга кандыг-бир өске омактыг кижини чок турганын сактыры болдунмас. (З.Ш.) 2. Лена хем дургаар кайы-бир солун черни дүрзүлөп чуруп-ла чораан. (Л.Ч.) 3. Артыш-оол дөрттү дооскан-даа болза, беш дугаарның чамдык саннарын бодаары менден черле дудавас болган. (М.Э.) 4. Бойдуска магалыг чаагайы-биле бараалгап, аңа төлөптүү-биле бараан болуп чоруур болзуңза, оң ачы-буянын кажан-бир ыяавыла көрө бээр сен. (М.Э.)

391. Хөй сектер орнунга турза чогуур ат оруннарын салып, номчуңар. Ук ат оруннары чүнү айтып турарын айтыңар.

Хүүректиг деп хемниң ады ... тывылганыл?

Шаанда ... кыжын улуг хар чагган. ... хемниң аксындан өрү аъттыг-даа, чадаг-даа кижилерниң чорууру бергедээн. Хемниң чурттакчылары² чүнү-даа ... аайын тыппааннар¹. Эрес-дидим эр кижилер чыгып келгеш, ... болза, хемниң аксын өрү улуг харны ыяш хүүректер-биле аштап, аргыжар орукту кылыр деп шиитпирлээннер. Олар ... кылганнар-даа. ... бирээзи ыяш хүүрээн харже шанчып кааш, чоруй барган. Чазын ол хүүректиң кырынга хек эдип олурган. Оон бээр-ле тус черниң чурттакчылары ол хемни Хүүректиг деп адай берген. (О. Кууларны-биле)

Бердинген сөстөр: оларның, канчаар, бир, канчап, ынчаар, ол, кандыг-даа.

392. Номчааш, адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Теве чанып оргаш, бодангылаан: «Бүгү аң-мең, мал-маган шупту дөмей ажыктыг-дыр бис. Ындыг турбуже, «мен-мен» дээш-ле, чүгле бот-бодувусту мактангаш турарывыска, херек бүтпес болбайн канчаар. Кым кандыг ажыктыгыл, ол ажыын-на көргүзүп чораай».

Шынап-ла, час дүшкенде, демги ижээн чанынга кым-даа келбээн. Аң бүрүзү, мал бүрүзү херектиң ужурун Теве ышкаш билгеннер боор оң. (Тыва тоолдан)

- **1.** Дириг амытаннарның аттарын чүге улуг үжүк-биле бижээнил?
- **2.** Сөзүглелде Тевениң бодалын канчаар билип тур силер? Харыыңарны бадыткаңар.
- **3.** Сөзүглелде кирген ат оруннарын айтыңар. Бөлүүн, илередиң турар утказын тодарадыңар.

🔍 **393.** Дараазында чүве аттарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүве аттарын айтыңар. Оларны чүге артык деп санап турарыңарны тайылбырлаңар.

Кым-даа, чүү-даа, кажан-даа, боду;

Бүгү, шупту, дооза, чамдык;

Бүрү, ук, ол, демги;

Кым-бир, кайызы-бир, мен, бир-ле.

394. Азырал малдарның аразындан кандыг мал ажыктыгыл деп кыска чогаадыгдан тургузуп бжиңер.

§ 41. Ат оруннарын чугаага шын ажыглаары

395. Карартыр парлаан ат оруннарының илередип турар уткаларын хайгаараңар. Оларны чүге домактарже кирип ажыглааныл? *Боларлар* деп ат орнунуң утказын тайылбырлаңар.

— Силерге **чүге** дузалавас деп мен. Дем сүрээдээш, демей эдип, бажым дескинген чүве дег, угаан-сагыжым орта эвес турду. Ам топтап көөрүмге, **бистиң** коданның уруглары ышкаш опаң-чипең, эрес-шоваа уруглар-ла-дыр силер. Ындыг болза, **мынчалзывысса** чүү ирги: хойну аалче кирирер үем кел чыдыр, **мээң-биле** кады өөмге баргаш, ырак черден келген улус шайлап, дыштаныңар. Акым кежээ чедип кээр ужурлуг кижиге, **ынчан** силерни таптыг ужураштырып, чорук-херээңерни аайлажып берейн. **Боларлар** чөпшээрержир ирги бе? — деп, сагыш човангыр Өскүс-оол саналдаан. (*Ч. Чан*)

396. Сөзүглелди номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүсе-диңер.

Хүндүлээчел кижиге каая-даа баргаш, улус-биле мендилежин утпас. Кымны-даа мурнай мендилээр. Улуг кижилер уругларның баштай мендилээрин манаар. Бир эвес хоорайга чорааш, таныыр кижидерни көрүп кагзыңарза, олче холду көдүрүп база чайып болур, чок болза эвилең-ээлдек мөгейип болур силер. Кымның-биле мендилежип турарыңарны база утпаңар.

Улуг улус-биле кады чорааш, оларның мендилешкен кижилери-биле ыяап мендилежиңер. (*А. Дороховтуу-биле*)

● **1.** Кандыг кижини хүндүлээчел деп чугаалап болурул? **2.** Сөзүглелде ат оруннарын тыпкаш, олар кандыг уткаларны илередип турарын тодарадыңар. **3.** Автор чүге ук ат оруннарын ажыглааныл? **4.** Силерниң бодалыңар-биле сөзүглелче оон өске кандыг ат оруннарын кирип, сөзүглелди улаштыр тургузуп болурул?



397. *Ол, бо, дуу, ук* деп ат оруннары-биле харылзаалыг кыска чогаадыгдан бжиңер.

398. *Дуу* деп ат орнунуң диалект вариантыларын айтыңар.

1. Сесерлиг сынының кырында Тайга станциязынга үнүп келирге, көжеге ажа сопкан ышкаш болган: Таңды-Уула тайга дүдүс-кек ындында дүү талыйтыр шөйлүп чоруй барган. (О.С.) 2. — Малчыннар дугайында материалдар чыып ап чордум. Доо аалдардан бадып келдим — деп, оруктан элээн ыракта дагларже айыттым. — Ам чанар. Кызылче. (А.Д.) 3. — Хем дүвүндө чүү боор ол! — деп, Кара-Кат чугаалаан.

— Кайы, кайы? — деп, эштери соңнуг-мурнуг айтырганнар.

— Дөө ол. Хемниң мырыңай дүвүндө — дээш, Кара-Кат холу-биле ынаар, мээс баарынче айыткан. — Одаглар-даа ыш-каш. (Ш.С.)

399. Сөзүглелде айтырыгның ат оруннарын шын ажыглаанын хайгаараңар.

База бир сургакчы чорук аайы-биле Тумат ашактың күзээнге келгеш, чугаа аразында айтырыг салган.

— Өңөр чанында чаңгыс борбак ыт кагар ыяш-даш-даа чок, кандаай чүвөл? Чүнү одаар кижилер?

Эртенинде демги дарга дедир ээп ора, ол аалга чедип келгеш, ашактан айтыра каапкан:

— Бо дашты канчаар дээш чыып алганың ол?

— Ой, күжүр даргам, дүүн чаа-ла силер чорааш, ыт кагар ыяш-дажыңар чок дидиңер, ынчангаш ыяш-дашты чыып алдым — дээн. (С. Танов)

● **1.** Хөйнуң санының 2-ги арнында *силер* деп ат орнун кандыг та-варылгаларда ажыглаарын чугаалаңар. **2.** Бо чугаага баштак аянны кайы сөс кирип турар-дыр?



400. Тыва дылда үе айтырарда, кандыг ат оруннарын ажыглаарыл? Бердинген айтырыгларның аразында ылгалын тодарадыңар. Ук

айтырыгларны болгаш оларның харыыларын орус дылче очулдуруңар. Тыва болгаш орус дылдарда айтырыглар болгаш харыыларның ылгалын айтыңар.

Каш шак-тыр?
Шак кажыл?
Каш шак ирги?



401. Сөзүглелди номчааш, адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Чажыт чүве чугаалажыр дээнде, мынча дижир бис: “бээр келем, бир чүве чугаалап берейн”. Ол чүл дээрге, бир талазында боттарының чажыдын өске улуска билдирбес дээш, ынчаар чугаалажыр.

Черле ынчаш, “чүве” деп сөс бистиң дылывысты ядарадып турар. “Бир чүве бээр мен” дээриниң орнунга “Бир белек бээр мен”, “Бир чүведен кедип ал” дээриниң орнунга “Бир чылыг хептен кедип ал” деп тодаргай чугаалап турар болзувусса, дыл курлавыры ядаракас. Дыка-ла хөй сөстөрни “чүве” деп сөс-биле солуп турарывыс дылывыстың хөгжүлдезинге моондак болуп турар деп бодаар мен.

Ынчангаш бүгү-ле чүүлдерни ёзулуг аттары-биле адаары дээрге-ле дылывыстың байлаан камнаарывыс ол деп түңнелге келдим. (*“Тываның аныяктары” солундан*)

● **1.** Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? **2.** Сөөлгү абзацта бижиттинген авторнуң бодалын канчаар хүлээп ап тур силер? **3.** Силер боттарыңар чугааңарны хайгаараңар. Сөзүглелде айыттынган сөстү кандыг таварылгада ажыглап турар силер? **4.** Ат оруннары бо сөзүглелде чүге ажыглаттынып турарыл?

402. Домактарда хөй сектер орнунга турза чогуур ат оруннарын салып, номчуңар. Оларны чүге шилип алганыңарны бадыткаңар.

... хүн Маңнай-оолдуң отрядының дежурныйы уругларны чыгырынче кыйгырышкан... Орлан-оол туруп келгеш:

— Бөгүн ... эживис Маңнай-оолдуң төрүттүнген хүнү-дүр. Отрядтың мурнундан аңаа байыр чедирип, белек бээрин чөп-

шээрээр — деп, ... улуг улустар-даа ышкаш, Маңнай-оолдун холун туткаш, ... саазында ораап каан чүве сунган.

... сезонда ойнап-хөглээр дээш бодунуң төрүттүнген хүнүн безин эскербейн барган Маңнай-оол арай девидексеп турган. ... «четтирдим» дээри билек, адыш часкаашкыны динмиттелип, байыр чедирген сөстөр ... куттула берген. Кижини ... ооң холун туткан. Чүгле Наташа бичии болганда, дашкаар үнө халаан. Ооң ... аажызынга уруглар таарзынмааннар...

Өөрүшкүгө бүргеткен Маңнай-оол Наташаның ... чаңын безин эскербээн. Үр-даа болбаанда Наташа чечектер тудуп алган кире маңнап келген. Ол дүрген-дүрген баскылааш, Маңнай-оолдун чанынга чеде бергеш, чечектерни сунган. Бирээзи чүнү-даа ... аайын тыппаан. Ол ындыг чараш чечектерни ... кымдан-даа ап көрбээн. Кезек када ... ыттаваан. Чүгле вожатыйның «Эр хей, Наташа» дээни дыңналган. (Е. Танова)

Бердинген сөстөр: *аңаа, бир, ол, бузу, кым-даа, бистиң, канчаар, ындыг, бир-ле, оон-моон, бурузу-ле, ол, кажан-даа.*



403. Үстүндө сөзүглелде кирген байыр чедириешкинин номчааш, ат оруннарын ажыглап тургаш, эжиңерге азы төрөөн чоок кижилериңерге байыр чедириешкининден бижирер.

Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазы

Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазының чурumu:

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Эге хевири.
3. Ат орнунуң айтырыглары.
4. Утка аайы-биле хамааржыр бөлүү.
5. Арынның ат оруннарының арны, саны, падежи.
6. Домакта синтаксистиг ролу.

Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазының үлегери:

Мен кандыг-бир ажилдан кылып көрейн. (Е.Т.)

Кандыг-бир

Аас-биле сайгарылга

Кандыг-бир деп сөс ат орну болуп турар. Бирээде, бо сөс чүвениң ылгавыр демдээн айтып, кандыг? деп айтырыгга харыылап турар;

ийиде, утка аайы-биле тодаргай эвес ат оруннарының бөлүүнгө хамааржыр; домакта тодарадылганың хүлээлгезин күүседип турар.

Бижимел сайгарылга

Кандыг-бир — ат орну, кандыг? деп айтырыгга харыылап турар, тодаргай эвес ат орну, домакта тодарадылга болуп турар.

404. Домактарда кирген ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Бажың чанынга чыткан ийи узун хирээни оолдар тудуп алдылар. ...Дөрт оол ээлчежип тургаш, хирээлээрге-ле, артканнары ыяшты токпактай оонактап турдулар. Андрей биле мен оларны чыскаай салып дузалаштывыс. Олегтиң авазының өөрүүрү хөлчөк. Четтирдим дээш кижиге бүрүзүнүң холун тутту. (Е. Бады-Мөнгө)

2. Диис “эник кайы сен” дээш ыдыплаткан. Эник ону доораан эскере тыртып кааш, олче чааланып, дөрт будун хере тепкеш, диштерин ырзайткаш, ырланып турупкан. Ыттар диистерге кажан-даа базындырбайн чораан. Ала эник чыкпак көстүр, бичии-даа болза, ак-ак диштерин шаарартып алган турган. Диис олче теппиже шурай бээринден сезингеш, тура дүшкеш, ооргазын бүшкүйткеш, база-ла чокшурунга белеткени берген.

Олар ынчаар үр-ле турганнар. Кайызы кайызынче-даа халдап четтикпээн. Чеже олурап боор, баштай эник даваннарын кошкады салыпкан, арта чавызаш дээн, оон диис ооргазын хөндүрүптөргө, чыкпайып калган. (С. Сирцү-оол)

АТ ОРНУНГА КАТАПТААШКЫН

405. Сөзүглелде карартыр парлаан ат оруннарының айтырыгларын тодарадыңар. Оларны бердинген үлегер-биле ушта бижинер. Ук ат оруннары чүнү солуп, айтып турарын болгаш кандыг ат оруннарының бөлүүнгө хамааржып турарын оларның кырынга демдеглеп айтыңар. Домакта кандыг кижигүн болуп турарын шыйып демдеглеңер.

Үлегери: *ол* (кым?),

Ак-Начын узаныр деп барганда, изиг чайын тайгаже үнгеш, **аңаа** хөмүр өжүрүп, хөрүк, дөжү-масказын чажырып суп каан

черинден уштуп, кылыр чүвезин дооскаш, база катап дарган-наар хер-херекселин тайгага чажырып каар. Ынчангаш **ооң каяа** узанып турганын, хер-херекселин чажырып каанын **кым-даа** билбес турган.

Ак-Начынның **оон** өске база ийи онзагай талазы бар. Ол **ынчап** чорааш, амыдыралдың агымын эндевес, көргөн-билген, дыңнаан чүүлдери кайы көвей, ынчангаш бир **чеже** ооң солун чугаазын дыңнаксаан улус **ону** күзелдii-биле өөнгө хүндүлөп хондуруксаар. Эң-не солун чүүлү — ооң **чамдык** эм оъттарны танып, **ону** ажыглап билири турган. Ол-ла бүгү онзагай талалары **ооң** адын чон аразынга көдүрүп, **ону** хүндүлөп көөрүнче чайгаар-ла албадап турган. (Ш. Кууларныы-биле)

406. Сөзүглелди номчааш, ат оруннарын тыпкаш, бөлүктөп ушта бижиңер.

Маадыр-оол бир-ле хүн дүъште школадан чанып кээрге, ооң шериг барган акызы Кошкар-оол бо чанып келген олуруп-тур.

Ол кежээ оолдарның ачазы дыка амырап, хөөреп турган. Ол мындыг чагыг чугаалаан: “Кижии каяа-даа чорааш, төрээн ада-иезин утгуп болбас! Боду кандыг-бир чылдагааннар-биле чедип кээп шыдаваза-даа, үргүлчү оларынга кандыг-бир болдунар дузаны чедирип чоруур херек!”. “Эш-өөрүнге-даа, черле чонунга бодунуң ада-иезин хөөреп, чугаалап чоруур херек! Мээң ада-ием ындыг-мындыг эки улус дигилеп суг аан” — деп уламчылаан.

Кайнаар-даа кичээнгей салбаан Маадыр-оол бо чугаага киржи берип-тир эвеспе:

— Сээң ада-иең бар бе, ачай?

Ачазы ол айтырыгны херекке-даа албаан:

— Кырган-аваң бар ышкажыгай! Канчап уттупканың ол?

— Сен кырган-авамче чүге чагаа биживес сен ынчаш?

— Менде чагаа бижиир чай-шөлээн кайда-дыр? — деп, ачазы харыылай каапкаш, олчаан чүнү-даа ыттаваан.

Улус шупту ыттавайн баарга, Маадыр-оолга эпчогу сүргей апарган, ынчалза-даа ол ачазынга ам-даа мындыг айтырыгны кончуг-ла салыксаан:

“Сен биске бодунуң аваңның дугайын чүге чугаалап бербес сен, ачай?” (М. Эргенгии-биле)

407. Үзүндүлерде домактарны номчааш, ат оруннарын утказының аайы-биле бөлүктээш, боттарыңарның чижектеринерни немеп чугаалаңар. Бөлүктээшкинниң барымдаазын тайылбырлаңар.

1. Шаанга киир эштип-эштип, оон хөл кыдыының малгажынга сайзанактаар бис. Мен малгаштан кажаа-хораа тудар мен, а Аяңмаа — мал-маган дүрзүлери кылыр. Ажылымны мурнай доозупкаш, Аяңмааның янзы-бүрү малдарның дүрзү-хевирлерин канчаар тудуп олуарын сонуургап, хайгаараар мен. Ооң шевер холдары кандыг малдарны “бүдүрбес” дээр: аъттарны, инектерни, хойларны, өшкүлөрни. Удавайн мээң туткан кажааларым иштинде, даштында мал бажы дески апаар. Оон аалдарывысты чарашсынып пат-ла болур бис. (К. Маснык-оол)

2. Садып алыкчылар янзы-бүрү улус болдур ийин: оларның чамдыктары эптиг-эвилең, херек ному бар болза, садып алгаш, өөрүп четтиргенин илереткеш, байырлажып чарлыр. Алыксаан ному чок болза, чүвениң ужурун билир — чок чүвени кайыын эккээр дээш, чоруй баар. (В. Монгуш)

408. Сөзүглелде хөй сектер орнунга турза чогуур ат оруннарын салгаш, номчуңар. Ук ат оруннарын чүге ажыглап турарыңарны тайылбырлап чугаалаңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Төрөөн Тывавыста кайгамчык чараш чурумалдыг черлер эмгежок. Оларны ... кижилерниң эскербейн чорууру, оон туржук кам-хайыра чок узуткап, үрөп турары харааданчыг. Өрт хайындан Хорумнуг-Таскылдың соңгу чарыы куу арыскан апарган турар болду. Чеже гектар арга-ыяш кургаан! ... тонна кат-чимис, тоорук-чочагай узуткаттынган! Чеже дириг амытан өлүп хораан чүве! Бо ... копталдыр бодап кээрге, кижиниң сагыш-сеткилиниң килеңнээшкени чайгаар-ла хайныгып кээр.

Арга-ыяш ... өрттенип кыва бербес-ле болгай. ... дээрге ийи-чаңгыс кижилерниң серемчилел, оваарымча чогу ийикпе, азы бойдустуң курлавырын камнаар база камгалаар хөңнү чок

хоралакчы төтчеглекчилерниң бак үүлгедии-дир. Ындыг сетки-ли чок, тоомча чок кижилер чүгле арга-ыяшты, аң-меңни кам-хайыра чок узуткап турар эвес, а харын төөгүнүң кайгамчык үнелиг, чараш тураскаалдарын база үреп, бузуп турар...

Кижиги бүрүзү төрөөн бойдузунга ынак болуп, ооң кайгам-чык чаражын эскерер, үнелээр, хумагалаар болгаш камгалаар хүлээлгелиг. (К. Маснык-оол)

Бердинген сөстөр: *бүгүңү, боду, чамдык, чеже, ол.*

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР:

1. Ат орну деп чүл? Ат орну кандыг айтырыгларга харыылап турарыл?
2. Ат орну домакка кандыг кижигүн бооп болурул? Чижектерден бериңер.
3. Дефистеп бижиир ат оруннарының дүрүмүн чугаалааш, чижектерге бадыткаңар.
4. Ат оруннары чугаада чүгө херек болуп турарын тайылбырлаңар.

СИНТАКСИС

§ 42. Сөс каттыжышкыны



Чугаага домактарны ажыглаар, а домактар сөстөрдөн болгаш сөс каттыжышкыннарындан тургустунар. Домакта сөстөр уткаларының аайы-биле бот-боттарын чагырып, каттыжып чоруур, ынчангаш домак иштинден сөс каттыжышкыннарын ылгап болур. Чижээ, *Ырак бажыңның соңгазында булуртүң чырык хып тур* деп домакта *ырак бажың, бажыңның соңгазы, булуртүң чырык, чырык хып тур* деп сөс каттыжышкыннары бар.




Чугула сөзүнүң аайы-биле сөс каттыжышкыннарын **ат сөстүг, кылыг сөстүг, наречиелиг** деп бөлүктээр.


409. Дараазында кылыг сөстөрүн өзек сөзү кылгаш, аңаа чагырткан сөстери янзы-бүрү чугаа кезектеринге хамаарышкан сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар.

Үлегери: *Демисежир* — маадырлыг (д.а.) демисежир, Ада-чурт дээш (эдеринчилиг ч.а.) демисежир, кезээде (нар.) демисежир.

Негээр, озалдаар, дузалаар, эгелээр, чажырар, кезер, байырлаар, чалаар, эргеленир, сактыр, өөрүүр, аргыыр, тарыыр, чыыр, халыыр, парлаар, садар, дамчыдар.

 **410.** Дараазында чүве аттарын өзек сөзү кылгаш, хостуг чагыр-жылгалыг сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар.

Ужуражылга, маргылдаа, күзел, бүзүрел, хоорай, чоргаарал, ажаап алышкын, саазын, назын, орук, тайга-сын, хем, хөгжүм, аңчы.

 **411.** Сөзүглелден өзек сөзү кылыг сөзү-биле илереттинген сөс каттыжышкыннарын ушта бижирер. Оларның схемаларын чуруңар.

Кыдыы барып дээр-биле тутчу берген,
Хыыргыштар эриктерин хаажылаан,
Уран чараш чурумалын кайгап ханмас
Убса-Нур хөл шиигейндир чалгып чыдар.

Чакпа чайган балык-биле маргылдажып,
Чалдар ышкаш чалгыг-биле куспактажып,
Убса-Нурга чаңгыс катап эжингениң
Уттундурбас, сагыжыңга артып калыр. (Е. Танова)

 **412.** Сөзүглелден аттыг сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, холбааларын айтыңар.

Алгыак алдын уургайының турар чериниң биче үстүндө арт кырындан сыстып чыдар кара суг тывылгаш, кашпал аразы-биле чоорту улгадып батса-батса, улуг хем болу берген. Ол хемниң агымының солагай талазындан Айна, Чашпы, Ончан деп доора хемнер киргилээн. Ынчан бо хемнерниң аастарыңа көжүп чоруур өглер Чашпы биле Ончан хемнерниң белдиринде Улуг-Чайлаг, Көдерге деп черлерге чайлап турганнар. Ол кезек улустарның чамдызының эрги фамилиязын Колдар, бир чамдызының Тодуттар деп-даа адап турган джир. Ол улустар иви малдыг, орус чоннуг алдын уургайы-биле эки харылзаалыг турган. Амгы

бистиң ырлажып турарывыс “Чашпы-Хем” деп ырывыс ынчаарда тывылган чүве-дир. (М. Мендүме)

413. Чижектерден наречиелиг сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, холбааларын айтыңар.

1. Ийи оол суг-биле кады сергээ кончуг чарыштыр базыпкан. 2. Энир чылын — эрткен күзүн — ол бичии аңны каяа көргенин Чакпажык сактып келген. 3. Эрте эрте анай, хураганың алгы-кышкызындан оттуп келген болган мен. 4. Ол күжүгеннер тарааны тоттур чигеш, үңгүрлерин долдур үүжелеп алыр. 5. Саадак демир-хүүрек-биле элээн хандыр оңгаштааш, хараганарның чиңге дазылдарын балды-биле кыргый шапкылаан.



414. Адаанда сөс каттыжышкыннарындан наречиелиг сөс каттыжышкыннарының чижектерин тывыңар. Оларның кезектери аразында кандыг холбааның дузазы-биле каттышкан-дыр? Сөс каттыжышкыннарының ийизи-биле домактардан чогаадыңар.

Эң терең хөл, даг кырынга үнүп келгеннер, көк баштыг ирей, кызыл чаактыг кыс, кедергей соок кежээ, оожум агып чыдар, сагыш чованчыг ажыл, кудуруунга куу тос баглааш салыр, элдеп чаңныг кижиги, хараганнар аразындан ужуп үнген, орукту кежир халаан, карак чаарынга ынак, даңзы тургузуп тур, кадыр элдиг хем, терең суглуг хөл, шаңгыр карактыг уруг, ине бүрүлүг ыяштар, бетинге турган аал, бедик дээвирилик бажың.

415. Дараазында кылыг сөстүг сөс каттыжышкыннарының эге хевирлерин тургузуңар.

Кымга-даа чугаалап болбаан, орайга чедир ойнап-ойнап, корткаш үне халыыр чазар, чула кыпсыпты, серт кылынгаш отту хонуп келдим, аянынг ырлавышаан, дузакка туттунар, иштимде бүзүрөп кагдым, тенектер кылдыр сагындырар, дораан-на элбекшээн, каш удаа тырткан, шоолуг алгырбас, хөлчөк кортсадаа, улус аразынга барбас, мөгүдөп чугаалады, балдыр сыкпайн ажылдаан, эки танып алыксаан.



416. Аттыг сөс каттыжышкыннарының холбааларын айыткаш, схемаларын тургузуңар.

Бөрү бажы дег мөңгүн, аът бажы дег алдын, улуг чадыр, кыскыл аът, бичии оол, бир аал, сээң урууң, дилги кежи бөрттүг, кара чаңгыс уруум, Караты-Хаанның баглаажы, чурттуң салым-чолу, бедик сын, торгу тон, чыраа аът, уяан баглааш (угулзалап каан), ажылга хамаарылга, кызыл чечек, улаан бөрү, дыттыг арга, чайгы одаг, суггур чаъс, салымнын уруглар, улуг акызы, ыракта бараан, уян ыры, алды дугаар бажың, шил сава, эжинге бүзүрел, билдинмес кижии, ай дег төгерик.



417. Кылыг сөстүг каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкынарнын домактардан ушта бижинер.

Борзаң дошка шындалаткан Улуг-Хемни
Бодуң барып, бөгүн көрөм:
Ханалар дег калбак доштар
Кайнаар баарын чалгыглардан айтырганзыг,
Үжүүр чарган мөгелерзиг дегээлежип,
Үскүлежип, түрлүг, күштүг чүткүп турлар. (Ю. Кюнзегеш)

Сөс каттыжышкынын сайгарылгазынын чуруму:

1. Өзөк болгаш чагырткан сөстерин айтыр.
2. Өзөк сөзүнүң аайы-биле бөлүүн айыткаш, эге хевиринге тургузар.
3. Тургузуун, уткалыг харылзаазын, холбаазын айтыр.
4. Схемазын кылыр.

§ 43. Домак. Домактарнын сорулгазынын аайы-биле янзылары

Чугаалаар сорулгазынын аайы-биле бөдүүн домактарнын янзылары: *медээ, айтырыг, кыйгырыг*. Кыйгырыг домааның бир хевири — *алгы домаа*.



418. Сөзүглелди аянын номчуңар. Үзүндүде кандыг янзылыг домактарны ажыглап турар-дыр бис? Оларны тус-тузунда кандыг сорулга-биле ажыглаан-дыр?

Бот-бодунга дузалажыры — кижилернин чаагай чаңчылы. Найырал, дузаламчы дугайында чон эвээш эвес үлегер домактар-

ны, чечен сөстөрни чогааткан: «Демниг сааскан теве тудуп чиир», «Чаңгыстың шаа чок, көптүң күжү хөй», «Муң лаң орнунга чүс эштиг чор», «Малга манаг херек, кижээ эш херек» дээш оон-даа өске. Хүн бүрүдө биске долгандыр турар кижилер янзы-бүрү улуг-биче дузаны, чаагай буянныг чүүлдерни кылып турар. Ол өөрүнчүг. Улустуң чедирген дузазынга, буянга эвээш-биче-даа болза харыы кылдыр «Четтирдим!», «Улуу-биле четтирдим!» деп чугаалап турар бис. Оон ыңай «Экизин!», «Амырадым!», «Буяна болзун!», «Дыка-ла дузаладыңар!» дээн чижектиг домактарны чугаалаарга, дыңнап турган кижиге черле өөрүнчүг-ле болгай. «Четтирдим!» деп домак-сөске харыы кылдыр тыва дылда «Ажырбас» деп сөстү чугаалаары чаңчылчаан. (Ч. Доржунуу-биле)



Этикет ёзугаар ажыглаар домактарны орус дылче очулдуруңар.

Медээ домаа

419. Сөзүглелди аянынг номчуңар. Чогаалчы медээ домактарының дузазы-биле силерге чүнү чугаалап берген-дир? Кылдыныгларның дес-дараалыг чурумун тургузуңар.

Аныяк ламалар чуртунга чеде бергеш, канчаарын дугуржуп эгелээннер. Кежер хемин сүзүглел-биле чыдып алгаш, ээгий, суун ижер. Баштай Мөген-Бүрен хемни ээгий ижер. Мөңгүн-Тайга баарынга четкеш, дискек базып сөгүрүүр. Оон Каргының суун ээгий ижер... Бай-Тайганың эдээнге албан-биле четкеш, дискектенип сөгүрүп, довураан ошкаар. Курларда бооп алган довураан Хемчикке баргаш, өрү-куду сүзүглүг чажар. Төрээн даглар, хемнер, шынааларын сактып келгеш, карактарының чажы бүлдеңейнип кээп турган. (Ф. Сеглеңмейни-биле)



Кандыг-бир чүве дугайында дыңнадып турар домакты **медээ домаа** дээр. Медээ домааның соонга улуг секти салыр. Медээ домактарының сөглекчилери колдуунда болуушкун наклонение-зиниң хевирлери-биле илереттинген болур.



420. Дараазында домактарда кандыг медээлер бергенин кысказы-биле чугаалаңар. Кандыг уткалыг чүүл-дүр? Угаадыгларның

рыг домаа кылдыр хевирлеп турар. *Бо чылын Шагааны кажан байырлаарыл?*

Айтырыгның *бе?* деп артынчызының дузазы-биле кыска *ийе* азы *чок* деп харыы негээр айтырыг домактары тургустунар. Чижээ, *Дарта театр баар бис бе?* — *Ийе.*



423. Сөзүглелди рольдап аянынг номчуңар. Сөзүглелди чүге ынчаар адааныл?

ХАРЫЫЛАР

Чүү кончуг сонuurгаачал кижилер тывылган чүве ыйнаан! Кевин-херекчок айтырыглар салыр улустун хөйүн кайгаар кижидир мен. Дора дээрге мындыг айтырыглар салгылаар дивес бе!

— Чыдын чытпайн, чычаандан дүшпес чылдагааның чүл, оол?

— Чыргап чыдып аарымга, кым мени азыраарыл? Мээң кылыр ажылымны кым кылырыл? Сен бе? «Чыдында чыргал чок» деп үлегер сөс дыңнаан сен бе? Чыдып аар үе чедип кээр, амдызында ажылдаза эки эвес бе, тала? — деп удур айтыргылаар мен.

— Акшаны-даа сөп-ле тур боор сен аа? Айда алырың чезел? — деп безин айтырарлар.

— Дугуй чуглурга, көпеектер төктүп турар. Хол-бут шимчevesке, хокшул үзүлгей — деп каар мен.

— Эрги чычааның үрелбезин аа? — даа джирлер.

— Эттиң элевези — эдилелинде. Эрги эди ээзинге эргим. (В. Серен-оол)

● **1.** Сөзүглелде сорулгазының аайы-биле кандыг домактар киргендир? **2.** Айтырыг домактарында кандыг сөстөр оларны айтырыг домаа кылдыр хевирлеп чоруурун тодарадыңар. Ук сөстөрни кандыг чугаа кезээнге хамаарыштырар силер?

424. Кыска айтырыг салгаш, кыска харыы негээр блиц-анкетадан тургузуңар.

Үлегери:

— Ынак чогаалчыңар? — Омар Хаям.

— Хүндүлээр политигиңер? — Маргарет Тетчер.

● 1. Тургускан блиц-анкеталарыңарга боттарыңар рольдажып харыылаңар. 2. Кандыг таварылгада *силер, сен* деп ат оруннарын ажыглап айтырыг салып болур-дур?

🔊 425. Ооң мурнунда чорбааныңар черге келгеш, ында музейни бариш сонуургаар дээн-дир силер. Орукту силерден улуг назы-харлыг кижиден, силер-биле дең назы-харлыг оолдан азы уругдан айтырыңар. Кандыг адалгалар ажыглаар-дыр силер? Чугааңар чараш, аянынг болур кылдыр кандыг тускай сөстөрни, кожумактарны ажыглаар-дыр силер?

Кыйгырыг домаа

🔍 426. Сөзүглелди аянынг номчуңар. Кыйгырыг домактарын тып-каш, олар кандыг утканы илередип турарын тайылбырлаңар.

Ус-шеверниң холдары черле кайгамчык-ла хуулгаазын-дыр ийин. Чүс-чүс чылдар бурунгаар шуткуп, сиилбип каан дериг-каасталгаларының делгүүрүн көрүп тур мен. Билзектер, билек-тээштер, сыргалар... Чүнү чок дээр! Амгы үениң шеверлери, ус-дарганнары база өгбелеринден дудак чок каасталга эдилелдерин кылгылап каан. Черле кайгамчык-ла чараш-тыр!

Ынчалза-даа кижини чүү чүве кончуг каастаар чүвел: от-тук, бижек, билзек, сырга?.. Эң-не чараш каасталга чүү чүвел?

Кижиниң эң кол, эң чараш каасталгазы — арын-нүүр!
(А. Даржай)

● 1. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? 2. Сөөлгү домакты канчаар билип турарыңарны чугаалаңар.


Дилээн, дужааган, кыйгы салган уткалыг домактарны **кыйгырыг домактары** дээр. Оларның соонга кыйгырыг демдээ салыр. Кыйгырыг домактарында сөглекчилер колдуунда дужаал наклонениезиниң хевирлери-биле илереттинген болур. Чи жээ: *Онаалга кылган улуска **шаптыктава!*** Бо домакта сөглекчи кылыг сөзүнүң дужаал наклонениезиниң чаңгыстың саны, ийиги арнында хевир-биле илереттинген.




427. Адаанда домактарны аянныг номчунар. Олар кандыг сөзүглелдерде ажыглаттынып турар-дыр?


Тыва чонум
Эптиг-демниг,
Эртем-билиглиг,
Чүткүл-соруктуг,
Сүлде-сүзүктүг,
Эжиге буянныг,
Эрбенге харыылыг,
Домаан чидирбес,
Доткарга алыспас-ла болзунам! (Ч. Доржу)

Октаргайның сылдызы дег хөй болзун,
Оранның чечээ дег чараш болзун!
Торлаа ышкаш өнер болзун,
Торга ышкаш каас болзун! (Йөрээл)

 Мергежилгеде чижек кылдыр кирген йөрээлди кажан ажыглап болур-дур?

 **428.** Адаанда сөзүглелди аянныг номчунар. Кижиниң янзы-бүрү байдалын илередип тура, кыйгырыг домак-сөстү каш янзы, катаптаттынмас аян-биле адаарын кызыдыңар. Домактарга тус-тузунда оларны кандыг синоним сөстөр солуп болур-дур?

Чараш чечек көргенде, сеткил-сагыш чүгле «О-о!» — дээр. Амдангыч чөм чигенде, база-ла «О-о!» — дээр. Чараш, кап-өй хеп кеткенде, база-ла «О-о!» — дээр. Магадаашкынны, сеткилдиң дээди ханышкынын чүгле чаңгыс «О-о!» деп үн-биле илередир турган боор. «Оо!», шынап-ла, онзагай, хуулгаазын үн-дүр. Сеткил-сагыштың бүгү хайныгышкынын, хей-аътты илередип, сөстөрни чааскаан солуп турар. «Оо!» — кандыг кончуг ханы уткалыг үн боор. «Оо!» — кандыг кончуг чараш чоор! Чуртталга черле онза-дыр оо! (А. Даржайны-биле)

 **429.** Мендилежир ёзулалдар, аңаа хамаарышкан чугаа культуразының дугайында номчунар. Силер кандыг домак-сөстөрни ажыглап

мендилежир-дир силер? Оларны орус дылче очулдурунар. Англи дылга канчаар мендилежирил?

Тыва дылдың этикет сөстери дорт утказындан аңгыда, сөс чокка билдинер чажыртынган ханы уткаларлыг база болур. «Экии!» деп менди сөс дижик. Чугаалап турар кижиниң дыңнап турар кижиге «Силерниинде эки-ле бе? Ындыг-ла болзун! Экини күзедим!» дээни ол. «Экии!» деп менди сөс тыва дылда *эки* деп демдек адындан укталган. А *эки* дээрге өске түрк дылдарда *якшы* деп сөс-биле бир дөмей «магалыг, чаагай» дээн уткалыг бурунгу сөс. Бурунгу үеде мендилежирде «Амыр!», «Менди!» деп сөстөрни колдады ажыглап турган. Амгы үеде ону Моолдуң болгаш Кыдаттың тывалары ажыглап артып каан.

Хол тутчуп мендилежири колдуунда Европа улузунуң бурунгу чаңчылы болур. Ооң төөгүзү солун. «Холумда кандыг-даа чепсек чок, тайбың мен!», «Өң-тала болуулу!» дээн уткалыг ёзулалдан ол тывылган. Чоорту ук чаңчыл делегейниң өске-даа чоннарында тарай берген. (Ч. Доржунуу-биле)

430. Дараазында мендилежиг домактарны кайы таварылгада ажыглаар-дыр? Оларда сөглекчилер кылыг сөзүнүң кандыг хевирлери-биле илереттинген-дир?

Үүле бүтсүн! Сүт-саан элбек-ле болзун! Андазын чидиг болзун! Чорук чогузун! Ажыл бүдүнгүр болзун!

431. Этикет сөстөрни ажыглап тургаш, эжиңерже, улуг назылыг елдеринерже кыска чагаадан бжиңер.

§ 44. Домактың чугула кежигүннери.

Сөглекчи

Сөглекчи дээрге чүнү кылып тур? канчап тур? кымыл? чүл? кандыгыл? кажыл? чергелиг айтырыгларга харыылаар болгаш кол сөс-биле холбашкан чугула кежигүн. Сөглекчиге домактың предикаттыы (үе, арын, сан, модальдыы) илереттинген болур.

Тыва дылда сөглекчи домактың соонга турар, а кол сөс сөглекчиниң мурнунга турар. Ынчангаш домак сайгарарда, домактың соонда турар кежигүннү сөглекчи деп бодап алгаш, ооң



мурнунда турар кежигүннерже кым? азы чүү? деп айтырыгны салып тургаш, кол сөстү тодарадып алыр. Кол сөс сөглекчи-биле арынга, санга чүүлдешкен турар. Өскээр чугаалаарга, кол сөс биле сөглекчиниң арны дөмей болур. Ынчангаш олар аразында **тааржылга холбаазы**-биле холбашкан.

432. Адаанда шүлүктү аянныг номчуңар. Домактарның чугула кежигүннерин айтырыглардан салып тургаш, тывыңар.

Өйүнде сөглээн эки сөстөр
Өртемчейни дүнден чарар,
Өлчейлиг хүн херели дег,
Качыгдаанның шырай-арнын
Хаяаландыр чырыдыптар.
Эки сөстөр харам чокка,
Эртенгиниң хаяазы дег,
Саарлып турзун! Йөрээлим ол. (А. Даржай)



Сөглекчи илереттинериниң аайы-биле **кылыг сөстүг** болгаш **ат сөстүг** деп ийи бөлүккө чарлыр.



433. Домактарның сөглекчилерин тыпкаш, олар кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар. Кылыг сөстүг сөглекчилер кайы наклонение хевирлери-биле илереттинген-дир?

Суг чок аргага хүнзедир оѳтгаан инектер ам удавас кирип эгелээр. Оларның суксааны чугаажок. Аалдарның кедээзинде улуг чоога бар. Өдең-Шөл баар улуг орук ону тавараан. Кедээртен кирер инектер олап бадар. Аалдар көзүлбес, ажыт болгаш ак. Кактың ак чери аажок кылын кадарлыг. Чолдак-чолдак хола-хараганнар база бар. Кызыл-даван кылаштаарга, аарышкылы кончуг. Буян арай деп ээрежип тургаш, Анай-Карага идиин уштуп кедирип каан. Ам боду кызыл-даван. Оол кижии эр шынарын көргүзөр херек. (К. Кудажы)



Кылыг сөзүнүң янзы-бүрү наклонение хевирлери-биле илереттинген сөглекчилерин **кылыг сөстүг** дээр



434. Кылыг сөстүг сөглекчилерни домактардан тыпкаш, олар кан-дыг хевирлер-биле илереттингенин тодарадыңар.

Буян-Бадыргының төрүттүнген чери кайдал? Документ ёзу-гаар ол ыдыктыг черни тыппаан мен. Бир мындыг тоолчургу чу-гааны номчукчуга бараалгадып көрейн. Ол чазын Номчуланың бөөдей өө чазаг, күзег чурт болур Оваалыг хемчигештиң ақсынга турган. Оваалыг деп аттың үнгени база-ла уткалыг. Ында бичии дөңчүгеш бар. Шаг-шаандан тура-ла ол дөңчүгештиң кырынга Аяңгаты моңгуштарының оваазы турган. Оваалыг хемчигештиң чазаг-күзег чуртунуң чанында, тайга бажындыва үнер оруктуң үстүү талазында, Хам-Дыг бар. Бир чазын ол Хам-Дыгтың чоо-гунга Номчуланың өөнге эр хиндиктиг үрен төрүттүнген. Буурул ноян ол чашты ызыгуурун салгаар оол кылдыр азырап алган. (М. Кенин-Лопсанныы-биле)

Кылыг сөзүндөн өске чугаа кезектери-биле илереттинген сөглекчилерни **ат сөстүг** дээр. Ол ийи кезектен тургустунар: ат сөстүг база дузалал кезектерден. Ийиги дузалал кезээн **хол-бакчы** деп адаар. Холбакчы сөглекчиниң эрткен болгаш келир үезин, арнын, модальдыг утказын көргүзөр. Составтыг ат сөстүг сөглекчиниң холбакчызы кылдыр *бол-, чору-, тур-, апар-* дээн чергелиг дузалал кылыг сөстери ажыглаттынар.

Амгы үеде ат сөстүг сөглекчи тускай холбакчы чок болур, ынчалза-даа ону **ат сөстүг составтыг сөглекчи** дээр.

435. Үзүндүде ат сөстүг сөглекчилерни тывыңар. Олар кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Чай орту кире берген. Хек үнү читкен. Оът-сиген сөөктелип четчип орган. Каактың Мурнуу-Кара-Суунуң суу шору. Дамы-рак кара кылдыр агып чыдар, мал-маганга-даа четчир. Артыгы-Кара-Сугнуу мырыңай пат. Ожук орну хире чөгенчиг черден эле-зини буртуладыр үнүп чыдар. Кежээ хамык аалдарның инээ хары угда кирип келгенде, ол бичии суг бажын төндүр ижиптер, ынчангаш озалдап келгеннери сугнуң үнерин манап тургулаар. Сүлдемнерниң аалы ол бичии суг бажының хүн бадар талазында деспек кырынга турган. Ол ам үш өг. (К.-Э. Кудажы)



Кол сөс



Сөглекчи-биле холбашкан, адаарының падежиниң кым? чүү? кымнар? чүлөр? чүзү? деп айтырыгларга харыылаар домактың чугула кежигүннериниң бирээзин **кол сөс** дээр. Ол кылдыныгың боттандырыкчызын илередир.

Домакта сөстөр аразында харылзаалыг, ынчангаш домактың кол сөзүн тодарадырда, сөглекчиден айтырыг салырын утпаңар. Тыва дылда домак сөглекчи-биле төнер.



436. Домактарда кол сөстөрни тыпкаш, олар кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Тывалар Шагаан-Арыгда чок чыгыы. Ийи-чаңгыс кижилер бар. Ынчан олар бажыңнарга чурттавайн турган. Хоорай адаанда хем кыдыында шыкта кара-кара өглерлиг. Олар ында кыдат болгаш орус садыгжыларның колдуунда-ла малын малдап, хөлечиктеп турганнар. Кодага тыва кижилер үзүлбес, оон-моон аъттыг-чадаг кээп-ле турар. Олар колдуу-ла шай-таакпы, бараан-сараан суранган чорумалдар. (К.-Э. Кудажыныы-биле)



Кол сөс адаарының падежинде чүве ады, ат орну, сан ады болгаш чүве адынче шилчээн демдек ады-биле илереттинер. Чижээ, *Час дүшкен. Бис чедишикинниг өөренир бис. Үш, чеди, тос — тыва чонда онза уткалыг саннар.*

Кол сөс чүгле чаңгыс сөс-биле эвес, сөс каттыжыышкыны-биле илереттинип болур. Бо таварылгада сөс каттыжыышкыны утка талазы-биле чардынмас, чаңгыс чүүлдү адап турар болур. Чижээ, *Тыва тоннуң куру ийи-үш кулаш узун болур.*



437. Үзүндүде бөдүүн домактарның чугула кежигүннериниң бирээзи кол сөс кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Хүн оранчок бедий бергенде, кылашташкан ийи кижии Хайыракан арт кырынга үнүп келген. Суузунмаа ... өскен-төрээн чериниң бараанын дораан танып каан. Хайыракан ховузу комду дег шөйлүп чоктай берген. Хадыларлыг кедээр аргаларже чоорту бедип үнген Куу-Даг ол. Ооң бичии ындында — Бай-Даг. Оларның

аразы-биле Барыктың кара суу агып баткан. Аалы, ада-иези, дуңмалары ында. (К.-Э. Кудажы)


438. Дүжүрүп бижээш, домактарда кол сөс болгаш сөглекчиниң кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар.

Чылыг хүннер солчуп эртип-ле тур. Хоорайның агаарының чылыг, чымчаа кончуг апарган. Ёзулуг час тыныжы кирген. Ынчап чоруй парк ишти өңгүрү кончуг кылдыр хөлбеңнедир ногаарарып келген. Сөөлгү улдунда үш болганым-биле санга чыл демдээм үш апарган. Үш демдек алганым меңээ ыянчыг, бак, чүдек. Мен үргүлчү ону бодап, муңчулуп, муңгарап турган мен. Хайлыг үш мээң караамдан мырыңай адырылбастаан... (М. Эргетии-биле)

Кол сөстүң сөөлүндө турар *болза, дээрге* деп дузалал сөстөрни **кол сөстүң көргүзүкчүлери** дээр.



Кол сөстүң көргүзүкчүзүнүң соонга биче сек салбас. Аас чугаага *болза, дээрге* деп көргүзүкчүлөрни үргүлчү ажыглаары таарымча чок, олар чугаага чевен аян киирер.

 **439.** Домактарны номчуңар. Кол сөстүң көргүзүкчүлери чокка катап номчуңар. Домактарның утказы болгаш аяны канчаар өскерлирдир? Бижик демдектери салыр кандыг дүрүм ажыглаар силер?

1. Таңды кежи дээрге чүгле ижер-чири эвес, өскен-төрөөн черинге кижиниң ынакшылы, сүзүглели, идегели дээрзин сөөлүндө билген мен. (К.К.) 2. Мен болза бо Таңды сынында койгун чыдар, кокай бузуур черни дөгере билер мен. (С.С.) 3) Бис дээрге бир иеден төрөөн сес кижис бис. (С.С.) 4) Сен болза аар оруктуг, эр шериг кижидир сен. Мен болза бо чурттуң кол нояны кижидир мен. (С. С.)

Домактын сайгарылгазының чуруму:

1. Сөглекчизин тывар. Ол кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр.
2. Сөглекчиниң янзызын айтыр.
3. Сөглекчиден айтырыг салып тургаш, кол сөзүн тывар. Ол кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр.
4. Домактын сорулгазының аайы-биле янзызын айтыр.

§ 45. Кол сөс биле сөглекчиниң аразынга тире



Кол сөс биле сөглекчи кайызы-даа адаарының падежинде чүве аттары-биле илереттингенде, оларның аразынга тире салыр. Бир эвес кол сөс биле сөглекчиниң аразында *болза, дээрге* деп кол сөстүң көргүзүкчүлери, ат сөстүг сөглекчи холбакчылыг болза, тире салбас.

440. Домактарны сайгарыңар. Кол сөс болгаш сөглекчилерни айыткаш, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тода-радыңар. Тире демдекти салдынган ужурун тайылбырлаңар.

Арга-эзимниң доктаамал ээлериңиз бирээзи — сыын. Ол үнелиг аң бистиң Тывада база бар. Ооң мыйызындан пантокрин деп чугула дээштиг, бедик шынарлыг эмни бүдүрүп кылып турар. Тайга-сыннар чурттуг бо улуг аң чаат, чочагай болгаш өске-даа үнүштерге ынак, дыка бедик сыннар баштарыңче безин үнүп, чуга харлыг черлерге оъттап чоруур. Сыын мөге, күштүг, улуг, чаагай мага-боттуг аң. Ол калбак, терең хемни чайлыг эштип кеже бээр. Азыралга ооң чаңчыгыгычалы кедергей. Төтчеглекчилерден ону камгалаары — хамааты кижини бүрүзүнүң херээ. (С. Сандю)



441. Хөй сектер орнунга чогуур бижик демдээн салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Кандыг дүрүм ажыглаарыңарны тайылбырлаңар.

1) Куш ... уялыг. Ыяш ... дазылдыг. Кижини ... чурттуг. Курт ... үңгүрлүг. Дөгерези ... Черниң төлү. (А.Д.) 2) Өггө кирген кижиге ак чем кудары ... хүндүлелдин демдээ. (Ш.С.) 3) Арга кирген кижини ... саат дайнаар. Өггө кирген кижини ... аяк эриин ызырар. 4) Тыва ... көк-көк дагларның, долу хемнерниң чурту. 5) Бо суг мурнунда ... дыка балыктыг турган.



442. Дараазында домактарга чогуур сөстөрнү немеп тургаш чедир бжиңер. Немей бижип турар сөстөр домактың кандыг кижигүннери болуп чоруур-дур? Кол сөс биле сөглекчиниң аразынга кандыг бижик демдектери салыр ужурлугул?


Делегейде эң бедик даг
Делегейде эң ханы хөл

Делегейде эң улуг девискээрлиг чурт
Россияда эң бедик дагларлыг девискээр
Россияда эң улуг девискээрлиг республика... .
Россияда эң узун хем
Тывада эң бедик даг... .
Тывада эң улуг хөл... .
Тывада эң улуг девискээрлиг кожуун

Ажыглаар сөстери: *Байкал, Тожу, Джомолунгма (Эверест), Кавказ (Эльбрус), Азас, Мөңгүн-Тайга, Якутия (Саха), Обь (Иртыш-биле), Россия.*

443. Домактарны сайгарыңар. Чугула кежигүннери кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар. Маңаа кандыг дүрүм ёзугаар бижик демедктерин салырыл?

Бо болза бистиң Тес-Хемниң аныяк, өзүп олулар тулган мөгези Иргит Күдерек деп кижидир. Бо дээрге дуу салчак, маады, ары оюн чуртундан келген оолдардыр. Ынчангы Самагалдай дээрге-ле он ажыг бажыңныг, улуг хүрээ-хииттиг, чүс ажыг улуг-биче өглерден тургустунган бичии сууржугаш турган. (*И. Бадра*)

 **444.** Домакта ат сөстүг сөглекчилерни тывыңар. Чүге кол сөс болгаш сөглекчиниң аразында тире салбааныл?

Бистиң школавыска Софья Андреевна, Нина Ивановна деп башкылар ажылдап турган. Софья Андреевна дыка томаанныг, харын-даа шыңгыы, турум кижиде, а Нина Ивановнаның аажы-чаңы аңаа удурланышкак, хөлүн эрттир хөглүг, чамдыкта ооң оюн-баштаан-даа кижиде аайын тышпас, үргүлчү-ле от-көс аразында чоруур, кончуг дөстүңмөс. (*А. Даржай*)

445. Үстүңде мергежилгеге үлегерлеп, ийи аңгы удурланышкак аажы-чаңныг кижилерге характеристикадан бериңер. Домактар ат сөстүг сөглекчилерлиг болур ужурлуг. Адаанда антонимнер, синонимнерни ажыглаңар.

Хөглүг, ажылгыр, муңгак, далаш, кежээ, маажым, оожум, даамай, дүрген, шалып, далаш, чалгаа.

СӨС КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ БОЛГАШ ДОМАККА КАТАПТААШКЫН



446. Сөзүглелди аянныг номчуңар. Ында кирген домактарны сорулгазының аайы-биле кыйгырыг, айтырыг, медээ домактары деп бөлүктөңер. Кыйгырыг, айтырыг демдектерин салганын тайылбырлаңар.


Сугну харамдыгып ижип, эштип-шымнып турган оолдарже чоокшуладыр кылаштап кээп, Апак ирей хаш соруулдуг сөөскен даңзазын тип, кыпсып, ханы-ханы соруп каап, хүлүмзүрүп, бодамчалыг көрүп турган: “Эрлерни аарай! Идер-чалыгы назын чараш-ла аа! Сугда ойнаан адыг оолдары-ла... Оо, дуу ол шымнып үнүп келген кымыл аан ол? Аа, мээң калган акым Хола-Сал оглу Эзирбен ышкажыл. Күжүр эрниң эът-ханының чаражын аа! Хүрежир болза, Таңды-Тывага чарынныгга кагдырбас эр болза магат. Чүгле хүреш тоовас, допшулуур ойнаар, ырлаар, хөөмейлээр, элдеп эр болду ийин бо. Ол та чүзүндө? Кижиниң ишти-хөңнү, дээрде сылдыстар дег, талыгыр, билиш чок, санаттынмас, аштынмас боор-дур.

Чо-ок! Эзирбен черле чараш-тыр, күштүг, кашпагай. Шырайы авазы Хажыяа чеңгейни дөзээн, шевергин, ак. Карактары бодаган караа дег улуг, ханы болгаш бодамчалыг-дыр. Сарыылдыг төл.” (И. Бадраныы-биле)




447. Домактарны ат сөстүг, кылыг сөстүг сөглекчилерлиг деп бөлүктөңер. Бирги, ийиги, эң сөөлгү домактарны сайгарыңар.


Күрү дээрге өг-биле дөмей. Хана дээрге моол күрүнүң кызыгаары-дыр. Ынаа бүрүзү күрүде аймак-тыр. Хараача дээрге хамык аймактарны каттыштырып турар күчү-дүр. Өгдө хараачадан бедик, хараачадан быжыг чүве чок. Моол күрүде база шеригден бедик, шеригден күштүг чүве чок болур ужурлуг. Ынаалар хөй болган тудум, хараача улуг, өг база быжыг боор. Хараача чокта, өг өг болур бе?! Чок! Шериг чокта, моол күрү күрү болур бе?! Чок! Хараача тигленирге, ынаалар кошкап, тоо быдаргай кээп дүжер, өг база буступ каар. Шериг чокта, база ындыг: аймактар бажы углаан черже тарап чоруй баар. Моол күрү, ынаалары чок өг дег, бустур. (Ш. Суван)

 **448.** Сөзүглелди номчуңар. Ында кирген кыйгырыг домактарын кайы таварылгаларда ажыглаар-дыр бис? Оларга немей кандыг байыр-лажыр домак сөстөр билир сен?

Бир эвес мендилежири чаңчылчаан тускай сөстөрлиг, ёзу-чурумнуг болза, байырлажыры база чугаалаар домактарлыг, сагыыр чурумнуг. Тыва дылда үдеп азы чоруп тура чугаалаар быжыккан домак-сөстөр бар: «Байырлыг!», «Менди-чаагай!», «Орук-суур менди-чаагай!» база «Эки турар силер» дээш оон-даа өске. Оон аңгыда «Эки-менди чедер силер!», «Эки чедип алыңар!» дээн чижектиг йөрээл домактарны база ажыглаар. Удуп дыштаныр дээн кижиге «Эки хонар силер!», аңчыга «Олча-омактыг болуңар!» дээн күзээшкиннерни кылыры база эки чаңчыл. «Ужурашкыже!», «Бүгү чүвөгө экини күзедим!», «Чедишкинни күзедим!» дээн йөрээл домактар орус дылдың салдары-биле чоокку үде тывылган. (Ч. Доржунуу-биле)

 **449.** Үстүнде сөзүглел-биле дөмейлештир четтиргенин илередир домактарны, сөстөрни сактып бижирер. Оларны кажан ажыглаар-дыр бис?

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛҮН КАТАПТААРЫ

 **450.** Мария Амын-ооловна Күжүгеттиң чогаалындан үзүндүнү номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

От-көзүн өжүрбес, ону бужартатпас. Одун хүндүлөп, аш-чеминиң үстүн олче салыр. Отче үен-даян чүвө кагбас — бужартай бээр. Отта олурган “аалчы” көстү ужур итпес — уругдарыыңга, чоок төрөл улузунга багай апаар. От орну баспас, узуп төккөн хүл баспас, артавас. От чаячыдан кижиниң хөй-ле чүвези хамааржыр.

Оът-сиген уш-баш чокка чулбас, өл ыяш сыкпас. Кайы-хамаанчок аң-мең өлүрбес. Тайга-таңдының бергенин өйлей алыр — кажан-даа хоптак, ажырымчы болбас.

Агып чыдар суг хирлендирбес. Хем суунга хеп чугбас. Хеп чуур хамаанчок, ынаар сүттүг хымыш азы хумуң безин суп болбас. Кара суг бажы боқталдырып, казып, үрегдеп болбас.

Аяк-савазын хүндүлээр. Аяктың эриинден илбектей тутпас — сек тепкен кускун эвес. Кажан-даа аяктың адаандан доза, камныг тудуп чоруур. Изиг эът эзер деспизин меңнетпес. Баштай мүннүң үстүнче илбекти суккаш, деспиже ыдамнап алгаш, изиг эът салырын сагындырып аар.

Чаш уругну хүндүлээр. Чаш кижиги бурган дег кымдан артык угаанныг, эки-бакты кымны мурнай эскерер. Бодунга бак кылынган кижини ол кажан-даа утпас дээр.

Ушпа кырганны хүндүлээр. Аңаа бак чаңнап, ческинип, куду көрүп болбас. Кырган кижээ буян чедирген кижиги ооң назынын алыр деп база чагыыр.

1. Чогаалдан үзүндүдө чугаа кандыг үениң дугайында чоруп турарыл? Ында келир үениң кожумааның ажыглалын тайылбырлаңар.
2. Кылыг сөстөрүн уткалыг бөлүктерге хуваап, башкарып чоруур сөстери-биле ушта бжиңер. Падеж болгаш үе кожумактарын шыйыңар. Үн болуушкуннарын айтыңар.
3. Кылыг сөстөрүнүң хевирлерин болгаш оларның илередип чоруур грамматиктиг уткаларын айтыңар.
4. Кылыг сөзүнүң болбас хевириниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.
5. Укталган кылыг сөстөрүн тышкаш, чогаадылга кожумактарын айтыңар.
6. *Бужартатпас, сагындырар* деп кылыг сөстөрүнүң тургузуун айыткаш, долу морфологтуг сайгарылгазын чорудуңар.
7. Хевир тургузар кожумактарны айтыңар. Хевир тургузар кожумактарлыг ийи кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.
8. Наречие-лерни тышкаш, оларның бөлүктөрүн айтыңар.
9. Ат оруннарын тышкаш, оларның бөлүктөрүн айтыңар.
10. Дакпырлап бжиир үжүктөр бар таварылгаларны айтыңар, шын бижилге дүрүмнөрүн сактыңар.
11. Билириңер азы дыңнааныңар бистиң чонувустуң чаагай чаңчылдарын сактып, немей бжиңер.

451. Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаалындан үзүндүнү номчааш, адаанда онаалгаларны күүсединер.

Чоруур деп барганымда, кулаам уунга шимээн-не эвес шимээн дыңналыр. Сактырымга, хооладыр хат хадаанзыг болду. Кургаг сигеннер шылыраар, чөвүрээлер тоглагылаар, будуктар сеглеңнегилээр. Кедергей улуг көк-кызыл диинч пөш будуктарын уламнадыр чоруп олур. Ооң соондан кара шаар диинчер соңнуг-

мурнуг сөктүп кел чорлар. Диинерниң бир черден бир черже чемиш сурап көшкенин бир-ле дугаар көргеним ол. Чиге бурунгаар углуг шуужуп турар болганнар. Оруунга таварышкан озаңарны кырлагылап, чудуктарны арта халыгылап, бир дыттан бир дытче согунналдыр шурагылап бар чыткылааннар. Хирезин бодаарымга, шыырак-шыырактары будуктар дамчыштыр шурагылаан, арай кошкактары чер кыры-биле маңагылаан янзылыг болган.

озаң — хатка овааландыр ушкан ыяштар.

● **1.** Үзүндүде болушкун кайы үеде болуп турарыл, мында амгы үениң ажыглаттынган ужурун чугаалаңар. **2.** Кылыг сөстери кандыг үелерде ажыглаттынган-дыр, айтыңар. **3.** Амгы үе хевирин эрткен үе хевирлери-биле солуп номчуңар, утказында өскерлишкиннерни тайылбырлаңар. **4.** Кылыг сөстөрүн илередип чоруур уткаларының аайы-биле бөлүктевишаан, утка талазы-биле тааржып чоруур чүве аттары-биле кады ушта бижирер, үе болгаш падеж кожумактарын шыйыңар. **5.** *Маңагылаан* деп кылыг сөзүнүң тургузуун айыткаш, долу морфологтуг сайгарылгазын чорудуңар. **6.** Наречиелерни тыпкаш, оларның бөлүктерин айтыңар. **7.** Үзүндүде кылыг сөстөринге немелде утка кириер кожумактарны айтыңар. **8.** Кылыг сөзүнүң *-гыла* деп кожумааның хөй катап ажыглаттынганының барымдаазын чугаалаңар. Ук кожумактың илередип турар утказын тайылбырлаңар. **9.** Дакпырлап бижиер үжүктөр бар таварылгаларны айтыңар, шын бижилге дүрүмнерин сактыңар. **10.** Үзүндүде нарын сөстөрнү тывыңар. Оларның тургузуун айтыңар.

452. Степан Агбанович Сарыг-оолдун “Аңгыр-оолдун тоожузу” деп романындан “Эдер амытаннар” деп эгеден үзүндүнү номчааш, адаанда онаалгаларны күүседирер.

Эдер-ле амытаннар дөгере ээлчеглиг. Чазын эртези сүргей сыгырга эдип келир. Балыкчылар: «Сыгырга эде берген, ам-на бел ойнай берген-дир» дижип, дүне чырыдып, серээ-биле согуннаан, четкилээн турар боор чүве. Матпадак деп куш эде бээрге: «Мал-маган сүттелип — ак шими элбээри ол» дижир. А хек эде бергенде, «сава чуур» кызыл-үер, чулук-үер-даа улаштыр баддып, ыяш бүрүзү четчип, чечектелип, оът-сиген хөлбеңейнип-ле келир. Дүн дурту-даа кыскалаар.

Чай шагда эки ажылдаан кижиге кыш көрбес: малын, чай оьду кестирип, семиртир; тараа-быдааны тарып; айын, безин казып; ааржы, ээжегей, курудун кадырып алыр; аң-меңниң эьдиндаа хөңмелеп, үүжеленир; кадыг, чымчак алгы-кежин хөөдүп эттээр; дүгүн-таагызын-даа дыдып, тыртып алыр. Күске, күжүген-даа болза хөмээ, мыйыраан, уя, чыдынын чай шагда утпас чүве ыйнаан, оолдарым. Шагның чайгы үези — кежээниң чайгы үези.

Хектиң соонда көгээзин хөөмейлеп эгелээр чүве болгай. База-ла бо хек ышкаш көк-бора куш-ла чүве. Чамдык улус ону хек-кулу-даа дижир. Ооң ужуру, хек төрээш, чуургазын боду шугла-вас, кулу — көгээзин шуглап доруктурар-ла чүве дижир боор. Көгээзин эдип турар үе дээрге изиг халыын кидин-не дүжүп кээр; чаачал эвес, кааң чыл болза тараа кончуг-ла суксаар — суггарылга үези. Оьт-сиген — үнүш ынчан баш тыртар.

Ооң соонда шартылаа, ооң соонда бызаа, адак сөөлүндө сыын эдер. Шынап-ла, бызаа күзүн кезек када эдиген апаары-ла шын... Сыын эдери кончуг солун. Ол үени «эткин үези» азы «сыын үнү» дижир. Сарыг-бүрү эртип, хамык ыяш-даш чайгы хевин уштур. Таңды кырынга хар чаап, далай кыдыынга чаак тырта бээр, куруяк-чайы-даа дижир. Чүү-даа аңның эьди эьт-сиг, кежи кешсиг апаар үе ол — эткин үези.

бел — хемге чоруур улуг хемчээлдиг араатан балык
ойнаар — дириг амытаннарның хөйү-биле чыгыр үези
көгээзин — көге-буга-биле төрөлдөшкөк ыраажы куш
хөмээ — тараа аймаанга хамааржыр үнүштер болгаш үнүштерниң үрезинин күске-күжүгенниң кышкы үеде чемиш кылдыр черге хөөп, белеткеп алыры
мыйырак — черлик гречиха деп үнүш
үнүш баш тыртар — үнүштерниң чемижи улгадып, четчип кээри

● **1.** Үзүндүде куштар, дириг амытаннарның эдери кижиниң амыл-амыдыралы болгаш долгандыр турар бойдус-хүрээлелдин байдалы-биле харылзашкаан хайгаараңар. Ону илередип тура, домактарны айтып, ыыткыр номчуңар. **2.** Чогаалчының “Чай шагда эки ажылдаан кижиге кыш көрбес”, “Шагның чайгы үези — кежээниң чайгы үези” дээни-

ниң утказын тайылбырлаңар. **3.** Чугаа кылыг сөзүнүң кайы үезинге хамааржырыл? **4.** Кылыг сөстөрүн илередип чоруур уткаларының аайы-биле бөлүктөвишаан, утказы тааржып чоруур чүве аттары-биле кады ушта бижирер. Үе болгаш падеж кожумактарын шыйыңар. **5.** Укталган кылыг сөстөрүн ушта бижип алгаш, оларны тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар. **6.** Доора уткада ажыглаттынган кылыг сөстөрүн тывыңар, оларның лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар. **7.** Наречиелерни тыпкаш, оларның бөлүктөрүн айтыңар. **8.** Ат орун-нарын тыпкаш, оларның бөлүктөрүн айтыңар. **9.** Үзүндүдө дакпырлап бижирер үжүктөрлиг сөстөрүн тыпкаш, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. **10.** Нарын сөстөрүн тывыңар. Оларның тургузуун айтыңар. **11.** Үзүндүнү кыскаладыр конспектлээш (схемазын тургускаш), диригамытаннарның кайы өйдөдери болгаш ол үени канчалдыр автор чуруп көргүзүп турарын, аас-биле чугаалаңар.

Тыва Республиканың хамаатыларының аттарының, адаларының аттарының болгаш фамилияларының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1996 чылдың февраль 7-де хүлээп алган.

Бо Хоойлу болза Тыва Республиканың хамаатыларының аттарын, адаларының аттарын болгаш фамилияларын тыпсыр талазы-биле национал чаңчылдарны хевээр арттырарыңа болгаш хөгжүдеринге эрге-хоойлулуг бааза болур. Хамааты байдалының актыларыңа аттарны, адаларының аттарын болгаш фамилияларын бижиириниң кол принциптерин ол тургузуп турар.

1 чүүл. Кижини төрүттүнерге, аңаа атты, адазының адын, фамилиязын тыпсыр.

2 чүүл. Кижиге (уругга) атты ада-иези бээр. Ада-иези чок таварылгада, айтырыгны азыраашкын болгаш ажаалга-тежээлел органы шиитпирлээр.

3 чүүл. Ада-иелер национал чаңчылдарны барымдаалап, бодунуң уруунга атты бээр.

Ада-иелер уругнуң эрге-ажыктарын барымдаалап атты шилиир болгаш кижиниң төлептиг чоруун дорамчылаар байдалдыг ат-биле адавас.

4 чүүл. Фамилиялар кылдыр ажыглап турар тыва төрөл аймактар аттарын хуу аттар ышкаш тывыспас.

5 чүүл. Моол, тибет дылдардан, санскриттен үлегерлеп алган болгаш тыва дылдың идепкейлиг словарь курлавырында кирген хуу аттарны тыва орфографияда бижип чаңчыкканын барымдаалап бижиир.

6 чүүл. Адазының адын адазының ады-биле азы адазы кылдыр бижиттинген кижиниң ады-биле адаар.

7 чүүл. Бир эвес адазының ады чаңчыл ёзугаар тыва азы моол, тибет дылдардан болгаш санскриттен үлегерлеп алган

болза, тыва националдыг хамаатыларга оларның күзелин ёзугаар адазының адынга “оглу”, “кызы” деп сөстөрни азы “ович”, “евич”, “овна”, “евна” деп аффикстерни немеп ажыглаар, ол ышкаш “ович”, “евич”, “овна”, “евна” деп аффикстерни болгаш “оглу”, “кызы” деп сөстөрни немевейн бижип болур.

“Оглу”, “кызы” деп сөстөрни ажыглап, адаларының аттарын бижип турда, ол сөстөрни бичии үжүк-биле болгаш аңгы бжиир.

Бир эвес адазының ады орус азы өске дылда болза, адазының адын орус орфографияны ёзугаар бжиир.

8 чцл. Кижиниң фамилиязы ада-иезиниң фамилиязы-биле тодараттынар.

Ада-иезиниң фамилиялары аңгы-аңгы болза, ада-иезиниң чөпшээрелгезин барымдаалап, адазының азы авазының төрел-аймак фамилиязын тыпсыр.

Ада-иезиниң күзелин ёзугаар национал чаңчылдарга дүүштүр үш төрелиниң бижимел бадыткалы бар таварылгада, адазының азы авазының аайы-биле төрел аймак фамилияны тыпсып болур.

9 чцл. Өг-бүлени тутканының бүрүткээшкининиң үезинде ашак-кадайга оларның күзелин ёзугаар ниити фамилия кылдыр оларның кайы-бирээзиниң фамилиязын тыпсыр, ийи дакпыр фамилия азы өгленириниң мурнунда фамилиязы кайызынга-даа хевээр артар.

Бир эвес: ашак-кадай төрел аймак фамилияларлыг; ашак-кадай ийи дакпыр фамилияларлыг; ашак-кадай эр-херээженин айтып турар хуу тыва аттардан тургустунган фамилияларлыг болза, хамаатыларның өгленишкениниң бүрүткээшкининиң үезинде ийи дакпыр фамилияларлыг болурун болдурбас.

10 чцл. Ада-иениң чөпшээрелгези азы азыраашкын болгаш ажаалда-тежээл органының шиитпири-биле олар 16 хар назы четкижеге чедир Тыва Республиканың хамаатыларынга аттарны, адаларының аттарын болгаш фамилияларын ескертип болур.

10 хар назы четкен уругнуң адын болгаш (азы) фамилиязын ескертирин чүгле ооң чөпшээрели-биле чорудуп болур.

11 чццл. 16 хар назы чеде бээрге, Тыва Республиканың хамаатыларыңга аттарны, адаларының аттарын болгаш фамилияларын солуп болур. Аттарны, адаларының аттарын болгаш фамилияларын солуурун чүгле чаңгыс катап чорудар.

12 чццл. Атты, адазының адын болгаш фамилияны солуурун дугайында дилегни кожууннар, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның чагыргаларының хамааты байдалының актылар бижилгезиниң органнарынче киирер.

13 чццл. Билдириишкин берген кижини тодарадырда, а ол ышкаш истелгеден, судтан, алимент, өре-шире болгаш чээли төлээринден былдап ойталаар сорулга-биле адын, адазының адын болгаш фамилиязын солуп ажыглаар органы болдурбас төлээде, хамааты байдалының актылар бижилгезиниң органы атты, адазының адын, фамилиязын солуур дугайында чыгдынган бүгү материалды хынап көөр кылдыр билдириишкин берген кижиниң чурттап турар чериниң аайы-биле эрге-хоойлу камгалаар болгаш үндүрүг органнарынче чорудар хүлээлгелиг.

14 чццл. Атты, адазының адын болгаш фамилияны солуур дугайында дилегни алган хүнүнден эгелээш, үш айдан эвээш эвес хуусаада шиитипирлээри доозулган турар ужурлуг. Чамдык таварылгаларда хамааты байдалының актылар бижилгезиниң республика органының чөпшээрели-биле хуусаа алды айларга чедир узаттыңган туруп болур.

15 чццл. Бо Хоойлуну хажыткан хамаатыларга, а ол ышкаш хамааты байдалының актылар бижилге органнарының албандужаалдыг кижилеринге Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалганы онаар.

16 чццл. Бо Хоойлуну албан ёзузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болуп киирер.

*Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржак.
1996 чылдың февраль 20, № 496, Кызыл хоорай.*

Тыва Республиканың хамаатыларының аттарының, адаларының аттарының болгаш фамилияларының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунга капсырылга.

Амгы үеде фамилиялар азы аттар апарган тыва төрөл аймак аттарының даңзызы:

Тывалап бижиири

1. Ак
2. Бай-Кара (Байкара)
3. Бараан
4. Долаан
5. Доңгак, ону ылгаары:
 - а) Кара-Доңгак;
 - б) Сарыг-Доңгак
6. Иргит
7. Кара-Сал
8. Кол
9. Куулар
10. Күжүгет
11. Кыргыз
12. Маады
13. Моңгуш, ону ылгаары:
 - а) Ак-Моңгуш
 - б) Кара-Моңгуш
14. Ондар
15. Ооржак
16. Оюн
17. Өөлет
18. Саая
19. Салчак
20. Сартыыл
21. Сарыглар
22. Сат

Орустап бижиири

1. Ак
2. Бай-Кара (Байкара)
3. Бараан
4. Долаан
5. Донгак, ону ылгаары:
 - а) Кара-Донгак;
 - б) Сарыг-Донгак
6. Иргит
7. Кара-Сал
8. Кол
9. Куулар
10. Кужугет
11. Кыргыз
12. Маады
13. Монгуш, ону ылгаары:
 - а) Ак-Монгуш
 - б) Кара-Монгуш
14. Ондар
15. Ооржак
16. Оюн
17. Оолет
18. Саая
19. Салчак
20. Сартыыл
21. Сарыглар
22. Сат

23. Соян, ону ылгаары:
а) Чолдак-Соян
б) Кызыл-Соян
24. Тодут, ону ылгаары:
а) Ак-Тодут
б) Кара-Тодут
25. Тумат
26. Түлүш, ону ылгаары:
а) Адыг-Түлүш
б) Улуг-Түлүш
27. Хертек
28. Ховалыг
29. Хомушку
30. Хөйүк
31. Чооду
32. Шалык

23. Соян, ону ылгаары:
а) Чолдак-Соян
б) Кызыл-Соян
24. Тодут, ону ылгаары:
а) Ак-Тодут
б) Кара-Тодут
25. Тумат
26. Түлюш, ону ылгаары:
а) Адыг-Түлюш
б) Улуг-Түлюш
27. Хертек
28. Ховалыг
29. Хомушку
30. Хоюк
31. Чооду
32. Шалык

*Филология эртемнериниң кандидады З.В. Чадамба
даңзыны тургускан.*

Кыска тыва-орус географтыг терминнер словары

Адыр – 1. развѣлина, ответвлѣние; 2. приток рекѣ.

Аас (аксы) – 1. рот, пасть; 2. устье (рекѣ).

Алаак – 1. лесная поляна (в пойме рекѣ и на острове); 2. смешанный лес.

Арга [аьрга] – горный лес, бор.

Аржаан – аржан, минеральная лечѣбная вода, минеральный целѣбный источник.

Арт – перевал.

Арыг – пойменный лес.

Арык – 1. арык, оросительная канава; 2. канал.

Арыскан – сухостой, бурелом (бурелом появляется после лесных пожаров).

Аяц – 1. горный луг, поляна; 2. урочище, удобное под пастбище.

Баалык – седловина горы.

Баш [баьш] – 1. голова; 2. вершина, верхушка, макушка; 3. начало, источник, верховье, исток (рекѣ).

Бедик – 1. высокий, высоко; 2. возвышенность, гора.

Бел – 1. талия, поясница; 2. косогор, склон горы (у подножья).

Белдир – 1. соединение, слияние, перекресток, стык, распутье; 2. устье (рекѣ).

Боом – обрыв горного хребта над рекѣ.

Булак – 1. горная долина; 2. исток, ручей (в степи); 3. родник.

Булук – 1. наледь, кромка льда; 2. скопление льда на горных реках.

Булуц – 1. угол; 2. уголок, укромное место; 3. местность в излучине рекѣ.

Бут – 1. нога, конечность; 2. отнѣга, отнѣжина, отрѣг горного хребта.

Бүүрелчин – холм, пригорок, бугор (песчаный).

Даг – гора.

Далай – море.

Дамырак – ключ, родник, ручей, ручеек.

Даш – 1. камень; 2. возвышенность, гора.

Довурак – 1. земля (поверхностный слой); 2. пыль, грязь, пыльца.

Доң – 1. бугорок, маленький холмик, покрытый кочками; 2. кочковатый, бугорчатый.

Дөргүн – 1. речка, берущая начало в степи, и окружающий её лес; 2. речка или ручей в сухой степи, окружённый зеленью, в том числе деревьями (своего рода оазис).

Дөш [дөш] – подъём, возвышенность.

Думчук – 1. нос, клюв; 2. уступ горы.

Дүжүм [дүжүм] – топь, болотистое место.

Кара суг – родник, родниковая река, ключ, источник.

Кашпал [кашпал] – ущелье.

Каыт – 1. ряд, слой, пласт; 2. солнечная сторона отрога горного хребта, не покрытая лесом.

Кежиг [кежиг] – брод, переправа.

Кертилек – седловина горы.

Кожагар – пик, высокая гора с острой вершиной; 2. Торчащий, высывающийся.

Кужур – солончак, солонец.

Кудук – колодец.

Кум – 1. песок; 2. песочный.

Куржааңгы – 1. выступ на склонах гор; 2. полосы, опоясывающие горы.

Кыр – 1. грань; 2. горный хребет.

Кырлаң – 1. небольшой горный хребет, отрог; 2. грань; 3. горный кряж.

Мажалык [мажалык] – холм, сопка, возвышающиеся на ровном месте.

Малгаш – 1. грязь, слякоть; 2. болото.

Мойналык – перешеек, седловина, перевал.

Мөөн – 1. кишка; 2. геогр. глубокое место на реке (затон, омут)

Мөөрүк – кара-кара аргаларлыг, мугур баштыг, купол хевирлиг улуг даг.

Мугулдур – мыс, выступ; залив.

Мугур – 1. тупик, тупой; 2. высыхающая река.

Мээс – солнечная сторона горы.

Оваа – 1. куча, груда; 2. насыпь; 3. курган.

Ой – 1. низина, лощина; 2. лог.

Оймак – прогалина, поляна в лесу.

Оргулук – остров.

Оораш – небольшая седловина в отрогах гор.

Оорга – 1. спина; 2. небольшой горный хребет, горная гряда; 3. геогр. задняя сторона горы.

Ооруг – таёжное пастбище в верхнем течении реки.

Орук – дорóга, путь, тропá.

Өдөк – 1. навóз; 2. окрéстности жилья; 3. мéсто, где нахóдятся домáшние живóтные. 4. роднóе стóйбище.

Өзен – ложбúна (таёжная).

Өөш – 1. пищевод, дыхáтельное гóрло; 2. пролúв. 3. истóк.

Саарыг – перекáт на гóрной рекé.

Сай – 1. гáлька; 2. мель.

Сайыр – 1. гáлька; 2. вúсохшее рúсло рекú, покрýтое гáлькой.

Сеп – протóк, боковой рукав рекú.

Сирт [сирт] – грéбень горý, хребéт.

Сын – 1. стан, телосложéние, рост; 2. гóрный хребéт.

Сүүр – сóпка, пик (заострénная вершúна горý.)

Тайга – тайга, таёжное высокогóрье, гóрный лес, покрýтый лéсом высокогóрье.

Таскыл – гóрный хребéт; голéц. 2. гольцóвая вершúна, покрýтая вéчным снéгом.

Тей – 1. макушка головы; 2. холм, сóпка.

Тулаа – болóто, топь.

Туруг – отвéсная скалá, утёс.

Ужар – порóг, водопад.

Хавак – 1. лоб; 2. пригóрок, хóлмик; 3. надпóйменная террáса.

Хая – скалá, утёс.

Хем – рекá.

Хову – степь, пóле.

Хорум – 1. грúда камнéй; 2. обвал камнéй, кáменные рóсыпи.

Хөл – óзеро.

Чайынды – нáлеть, образовáние на рéках, озерах úли в долúнах, когдá зимóй водá выступáющая на повéрхности скóванных морóзом рекú, óзера, бúстро замерзáет, образуя нóвые слоó льда.

Чарык – 1. щель, трéщина, сквáжина, сторонá; 2. ущéлье, яр.

Чик – 1. впáдина, ложбúна; 2. низúна.

Чоога – 1. ложбúна, впáдина; 2. оврáг.

Чурт – 1. странá; 2. край; 3. мéстность; 4. стóйбище, стоянка.

Шат – гóрная грядá, плоскогóрье, гóрный кряж.

Шөл – пóле, пáшня.

Шык – 1. сýрость, влáжность; 2. луг.

Шынаа – речная долина, низина.

Шың – глубокий лог.

Эдек – 1. подол, пола (одежды); 2. подножие горы.

Эл – обрыв.

Элезин – песок.

Эрик – берег.

Ээрем – глубокое место, омут, пучина.

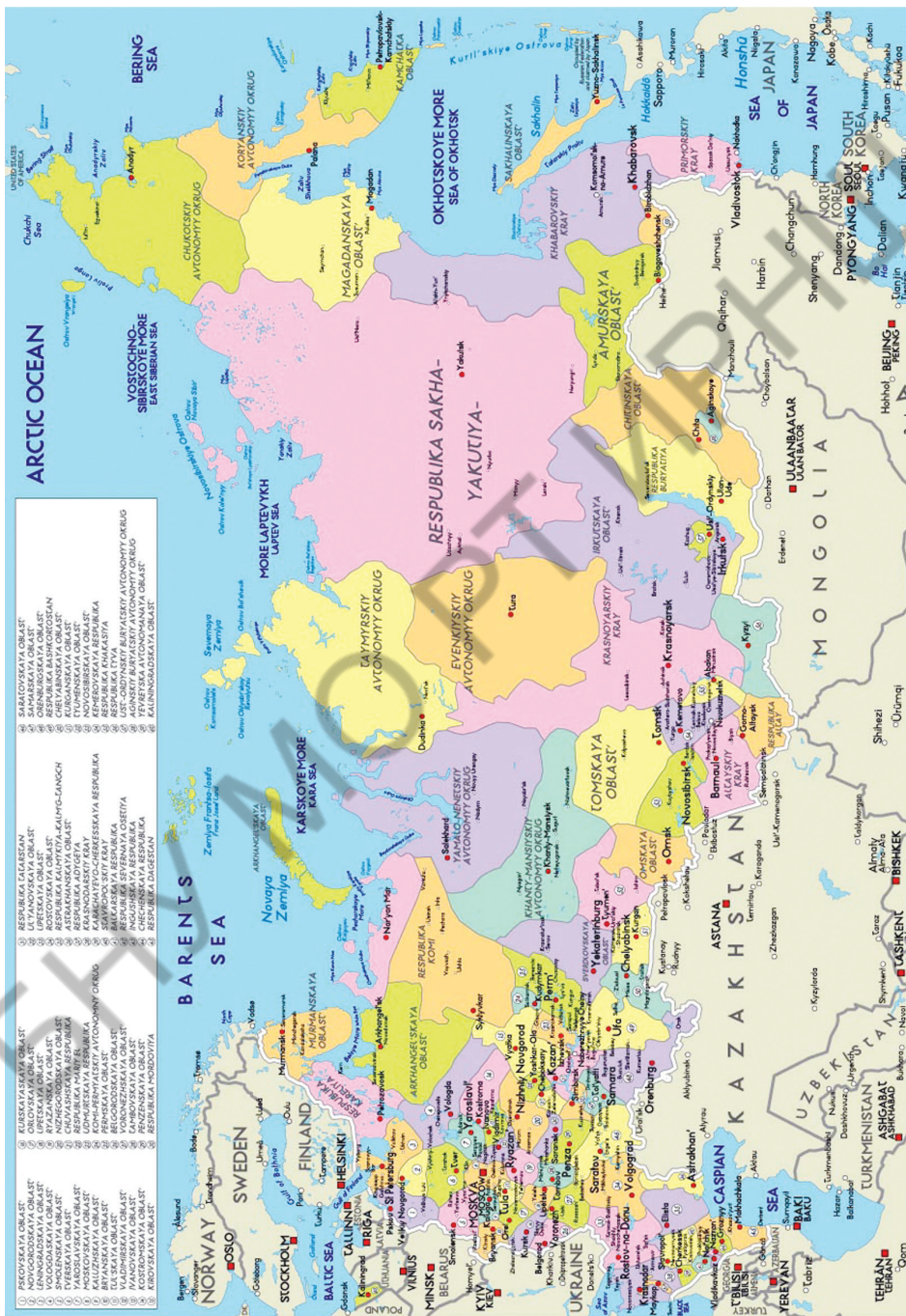
Капсырылга 4

Хураангайлаан аттар

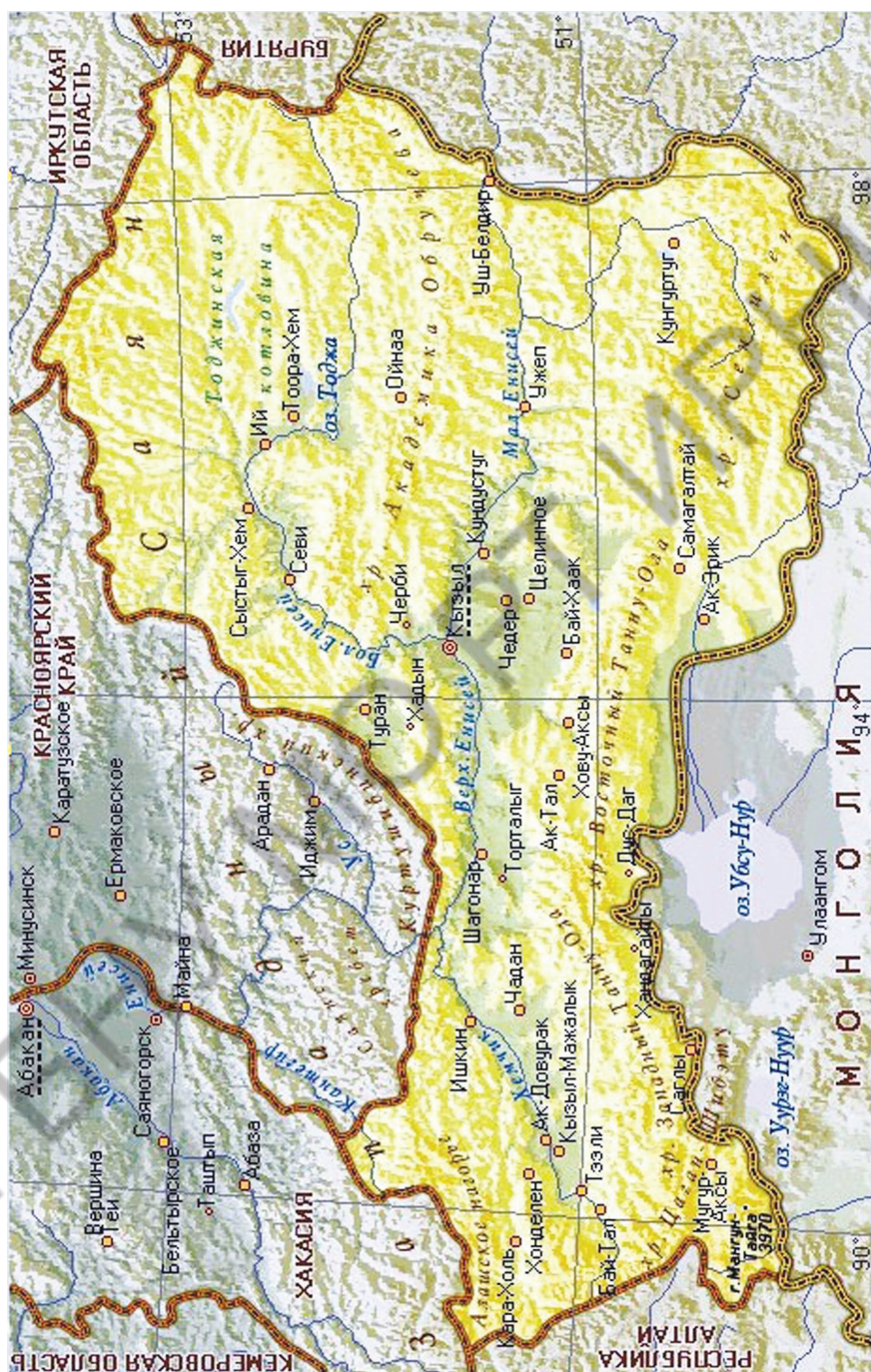
- А. А.* — Алексей Арапчор
А. Д. — Александр Даржай
А. Р. — Анатолий Рыбаков
Б. С. — Борис Садовский
В. А. — Виктор Астафьев
В. Б. — Василь Быков
Вл. С. — Владимир Соллогуб
В. К-С. — Владимир Кара-Сал
В. С. — Владимир Серен-оол
В. К. — Виктор Көк-оол
В. Х. — Василий Хомушку
Д. Б. — Донгак Бегзи
Е. Т. — Екатерина Танова
З. Б. — Зоя Байсалова
З. Н. — Зоя Намзырай
И. Б. — Игорь Бадыраа
И. М. — Ирина Муравьева
К. Масп. — Кара-оол Маспык-оол
К.-Э. К. — Кызыл-Эник Кудажы
Л. Б. — Лев Баньковский
Л. О. — Лидия Ооржак
Л. Ч. — Леонид Чадамба
М. Б. — Михаил Булгаков
М. Д. — Михаил Дуюнгар

М. К.-Л. — Монгуш Кенин-Лопсан
М. К. — Мария Күжүгет
М. Г. — Максим Горький
М. Ө. — Монгуш Өлчей-оол
М. Э. — Монгуш Эргеп
М. Т. — Моторк Тирчин
М. Х. — Маадыр-оол Ховалыг
М. Хад. — Мария Хадаханэ
М. Ш. — Михаил Шолохов
Н. Кр. — Надежда Крупина
Н. К. — Николай Куулар
О. Д. — Ондар Дарыма
О. С. — Олег Саган-оол
О. Сув. — Олег Сувакпит
С. Д. — Сергей Довлатов
С. М. — Саая Майнак
С. Т. — Салчак Тока
С. Там. — Салчак Тамба
С. С. — Степан Сарыг-оол
С. Тан. — Седип-оол Танов
С. Сур. — Салим Сүрүң-оол
С. П. — Сергей Пюрбю
Т. К. — Түлүш Кызыл-оол
Х. О. — Хөвөңмей Ойдан-оол
Ч. И. — Чечен Ирбижей
Ч. Ч. — Чап Чульдум
Ч. К. — Черлиг-оол Куулар
Ш. К. — Шомаадыр Куулар
Ш. С. — Шаңгыр-оол Суваң
Э. Д. — Эдуард Донгак
Эм. К. — Эммануил Казакевич
Э. К. — Экер-оол Кечил-оол
Э. М. — Эдуард Мижит
Ю. Д. — Юрий Домбровский
Ю. К. — Юрий Кюнзегеш

РОССИЯНЫҢ ҚАРТАЗЫ



ТЫВАНЫҢ КАРТАЗЫ



ДОПЧУЗУ

5-ки класска өөрөнгенин катаптаары	3
§ 1. Дылдар дугайында ниити билиг.....	6

ЛЕКСИКА

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри	8
§ 2. Ниити түрк лексика.....	8
§ 3. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры.....	13
§ 4. Моол дылдан үлегерлээшкиннер болгаш моол дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр.....	14
Моол дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр.....	16
Төвүт дылдан үлегерлээшкиннер.....	17
§ 5. Кыдат дылдан үлегерлээшкиннер	19
§ 6. Орус дылдан болгаш орус дылды дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр.....	20
Эрги орус үлегерлеп алышкыннар.....	20
Чаа орус үлегерлеп алышкыннар.....	21
Орус дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр.....	24
Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери	27
§ 7. Ниити ажыглалдың сөстери.....	27
§ 8. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери.....	28
Профессионализмнер.....	28
Диалектизмнер	32
§ 9. Ховар ажыглалдың сөстери.....	36
Эргижирээн сөстөр	36
Неологизмнер	40
Хуу аттар.....	46
§ 10. Топонимнер	46
§ 11. Кижилерниң хуу аттары (антропонимнер)	49
§ 12. Этнонимнер.....	55
§ 13. Зоонимнер.....	59
Хуу аттарга катаптаашкын	61

МОРФОЛОГИЯ

Кылыг сөзү	65
§ 14. Кылыг сөзүнүн утказы.....	65
§ 15. Кылыг сөстөриниң уткалыг бөлүктөри.....	70
§ 16. Кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстөри.....	72
§ 17. Кижиниң кылдыныгларын илередир кылыг сөстөри.....	73
§ 18. Дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстөри...78	
§ 19. Бойдустуң болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектин илерээрин дамчыдар кылыг сөстөри	81
§ 20. Кылыг сөзүнүн тургузуу.....	86
§ 21. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлери.....	89
§ 22. Кылыг сөзүнүн наклонениелери.....	99
§ 23. Кылыг сөзүнүн болуушкун наклонениези болгаш ооң үелери...103	
§ 24. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези.....	108
§ 25. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези	114
§ 26. Болуушкун наклонениезиниң келир үези	120
§ 27. Кылыг сөзүнүн дужаал наклонениези	123
§ 28. Кылыг сөзүнүн даар наклонениези	128
Кылыг сөзүңгө катаптаашкын.....	131
Наречие.....	135
§ 29. Наречиениң ниити утказы, грамматиктиг демдектери.....	135
§ 30. Наречиениң бөлүктөри.....	139
§ 31. Наречиелерниң тургустунары.....	145
§ 32. Наречиени өске чугаа кезектеринден ылгап алыры.....	149
§ 33. Наречиелерни шын бижири.....	154
§ 34. Наречиелерни чугаага шын ажыглаары.....	159
Наречиеге катаптаашкын.....	166
Ат орну.....
§ 35. Ат орнунун ниити утказы, грамматиктиг демдектери. Ат орнунун бөлүктөри.....	170
§ 36. Арынның ат оруннары.....	175
§ 37. Айтырыгның ат оруннары.....	180
§ 38. Айтылганың ат оруннары.....	184

§ 39. Тодаргай ат оруннары.....	190
§ 40. Тодаргай эвес ат оруннары.....	192
§ 41. Ат оруннарын чугаага шын ажыглаары.....	195
Ат орнунга катаптаашкын.....	199

СИНТАКСИС

§ 42. Сөс каттыжышышкыны.....	202
§ 43. Домак. Домактарның сорулгазының аайы-биле янзылары.....	205
Медээ домаа.....	206
Айтырыг домаа	207
Кыйгырыг домаа	209
§ 44. Домактың чугула кежигүннери.....	211
Сөглекчи.....	211
Кол сөс.....	214
§ 45. Кол сөс биле сөглекчинин аразынга тире.....	216
Сөс каттыжышышкыны болгаш домакка катаптаашкын.....	218
Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлүн катаптаары.....	219
Капсырылгалар	224

М.В. Бавуу-Сюрюн болгаш өскелер-даа.

Б 12 Тыва дыл. 6 класс. Ниити өөредилге организацияларынга өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2015. – 240 ар.

Өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге организацияларының 5–11 класстарынга тыва дылдың чижек программасынга даянып кылдынган.

ББК 81.2 Тув

Учебное издание

БАВУУ-СЮРЮН Мира Викторовна
ДОРЖУ Клара Бурбулдеевна
ООРЖАК Байлак Чаш-ооловна
ХЕРТЕК Аржаана Борисовна

Тувинский язык.

6 класс

Издание первое

Научный редактор *М. В. Бавуу-Сюрюн*

Редактор издания *О.М. Баир*

Техническое редактирование,
верстка *Л.А. Ооржак*

Рисунки и фотографии *Н.К. Шалыка, М. Ч. Чооду*

Корректор *У.Г. Домур-оол*

Подписано в печать 21.01.2016. Формат 70х90 $\frac{1}{16}$. Бумага офсетная.
Гарнитура PragmaticaC. Физ.печ.л. 15,0. Тираж 6000 экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки
Республики Тыва “Институт развития национальной школы”,
667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 1б.

Отпечатано в ОАО ПИК “Офсет”, 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.

Төрөл дылдар

Делегей дылдарының аразында ук-төөгүзүндөн чаңгыс дылдан укталган болгаш, өзек сөс курлавыры, үн тургузуу база чугаа кезектери, домактарның тургузуу дөмейлешкек дылдарны *төрөл дылдар* дээр.

Өгбө дыл

Төрөл дылдарның укталган өзек азы бурунгу чаңгыс дылын *өгбө дыл (прязык)* дээр.

Тыва дыл түрк дылдарга хамааржыр болгаш ук дылдар *эрте-бурунгу (өгбө) түрк дылдан* укталган.

Жишти түрк лексика

- ✓ Кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттары
- ✓ Төрөл-дөргүл илередир аттар
- ✓ Кол демдек аттары
- ✓ Планеталар аттары
- ✓ Өгнүң кезектериниң аттары
- ✓ Ат оруннары
- ✓ Өзек кылыг сөстери
- ✓ Сан аттары
- ✓ Бойдус болушкуннарының аттары
- ✓ Үнүштер аттары
- ✓ Дириг амытаннар аттары

Кылыг сөстери тургузуунуң аайы-биле 3 бөлүккө чарлыр

бөдүцн

чаңгыс дөстен тургустунган. Чижээ:
халыыр, чүгүрер

нарын

ийи дөстүң каттышканындан тургустунган болгаш укталган дөстөр болур. Чижээ: *аппаар, амыдырап-чурттаар*

составтыг

ийи-үш кылыг сөстериңиз каттышканындан тургустунар: долу уткалыг кезээ болур кылыг сөзүңге дузалал кылыг сөстери немежир. Чижээ: *бижип алыр, бижип ап болур, биживишаан турар, бижээн турар.*

Наречиениң тургустунар аргалары

бөдүүн

ам, хенертен, дыка, үр, эрте, куду, өрү

нарын

чараштыр
окулаштыр

каттышкан

бөгүн (бо+хүн)
өрү-куду, катап-катап
чараш кылдыр

Российская Федерация



Российская Федерация – Россия есть демократическое федеративное правовое государство с республиканской формой правления.
Наименования Российской Федерации и Россия равнозначны.
(Конституция Российской Федерации, статья 1)

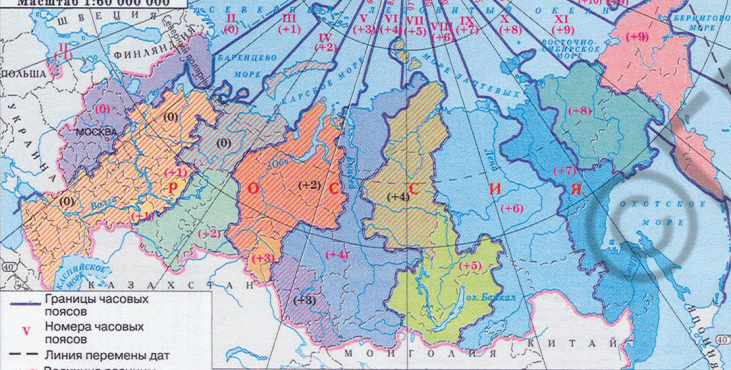


Российская Федерация состоит из республик, краев, областей, городов федерального значения, автономной области, автономных округов – равноправных субъектов Российской Федерации.
(Конституция Российской Федерации, статья 5)



Часовые пояса

Масштаб 1:60 000 000



Границы часовых поясов
Номера часовых поясов
Линия перемены дат
(+3) Величина разницы во времени часового пояса с московским временем (в часах, в период зимнего времени)
(+2) Территории, на которых принято время, отличающееся от времени часового пояса, с указанием разницы с московским временем (в часах)
Примечание. На территории Российской Федерации действует следующий порядок исчисления времени: пописное время плюс один час с дополнительным переводом часовой стрелки ежегодно в последнее воскресенье марта в 2 часа на один час вперед и в последнее воскресенье октября в 3 часа на один час назад

- МОСКВА Столица Российской Федерации
- Иркутск Столицы республик, центры краев, областей, автономных округов, автономной области Российской Федерации
- Вилуйск Прочие населенные пункты
- ВАРШАВА Столицы зарубежных государств
- Границы государств
- республик, краев, областей, автономных округов, автономной области Российской Федерации
- полярных владений Российской Федерации
- Государства – участники Содружества Независимых Государств
- Железные дороги и морские паромные переправы
- Морские пути и расстояния в километрах
- Морские порты

Масштаб 1:20 000 000